

Kalisz-Stare Miasto. Cmentarzysko

Część I – Archeologia

Kalisz-Stare Miasto. Cemetery

Part I – Archaeology

Dariusz Wyczółkowski

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
Pomorski Uniwersytet Medyczny w Szczecinie

Kalisz-Stare Miasto. Cmentarzysko

Część I – Archeologia

Kalisz-Stare Miasto. Cemetery

Part I – Archaeology

Dariusz Wyczółkowski

Warszawa 2023

Publikacja recenzowana przez Komisję Wydawniczą IAE PAN pod kierownictwem
dr. Macieja Trzecieckiego

Recenzenci zewnętrzni:

dr hab. Krzysztof Borysławski, dr hab. Władysław Duczko

Tłumaczenie na język angielski:

Gniewko Drewnicki

Korekta językowa:

Dorota Cyngot

Projekt okładki:

Yellow Point Publications

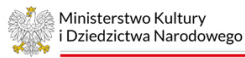
www.ypp.com.pl

Na okładce: Plakietka pielgrzymia XIV w.

Skład i przygotowanie do druku:

Yellow Point Publications

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pochodzących
z Funduszu Promocji Kultury – państwowego funduszu celowego.

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Pomorski Uniwersytet Medyczny w Szczecinie

Pomorski Uniwersytet Medyczny
w Szczecinie

ISBN: 978-83-66463-90-5

DOI: 10.23858/Waw/k/008

Druk i oprawa:

Art Service Dobrowolski Młynczyk Sp. J.

ul. Wincentego Pola 8H

58-500 Jelenia Góra

www.art-service.com

Spis treści

Wstęp	9
1. Stare Miasto Kalisz. Historia	13
2. Stare Miasto Kalisz. Topografia	23
2.1. Kalisz we wczesnym średniowieczu	23
2.2. Położenie stanowiska Stare Miasto Cmentarzysko w strukturze ośrodka	31
3. Stare Miasto Kalisz. Historia badań	37
4. Stare Miasto Cmentarzysko	49
4.1. Historia badań	49
4.1.1. Badania w 1990 roku	52
4.1.2. Badania w 2004 roku	55
4.1.3. Badania w 2005 roku	57
4.1.4. Badania w 2006 roku	64
4.2. Cmentarzysko. Topografia terenu – rekonstrukcja	68
4.3. Cmentarzysko – socjotopografia	70
4.4. Cmentarzysko. Fazy użytkowania terenu	71
4.4.1. Podstawy wydzielenia faz	71
Ceramika	71
Znaleziska monet	74
Stratygrafia	75
Datowanie ¹⁴ C	76
4.4.2. Cmentarzysko. Faza I – okres plemienny	76
4.4.3. Cmentarzysko. Faza II – osada otwarta z XI-XII wieku	78
4.4.4. Cmentarzysko. Faza III – cmentarz szkieletowy, XII-XIV (?) wiek ..	81
4.4.5. Faza IV – nieużytki i pola uprawne – XV-XX wiek	87
5. Katalog zabytków	91
5.1. Wstęp	91
5.2. Monety	93
5.3. Paciorki z kamieni szlachetnych	97
5.4. Paciorki szklane	102
5.5. Pierścionek szklany	110
5.6. Elementy ubioru	110
5.7. Ozdoby. Kabłączki i zausznice	113
5.8. Ozdoby. Pierścionki	114
5.9. Inne elementy ubioru	115
5.10. Narzędzia i ich elementy	116

5.11. Odważniki i krążki ołowiane	118
5.12. Przędziki	120
5.13. Uchwyt lampki oliwnej	121
5.14. Kostka do gry	121
5.15. Plakietka pielgrzymia	122
5.16. Pozostałości po działających pracowniach rzemieślniczych	122
5.17. Inne	127
5.18. Gwoździe	128
Bibliografia	135
Summary. Kalisz-Stare Miasto. Cemetery	141

(...) Istnie dotąd wieś Stare Miasto zwana, na wschód miasta dzisiejszego położona, w której często na gruzy murów, grubą warstwą ziemi pokrytych, natrafiają iéy Mieszkańcy i wiosek przyległych. Co wskazywać się zdaie, iż w tém mieyscu była pierwotna Kalisza posada. Takowe iego położenie, korytem dawném rzéki Prosny, bagnami i trzęsawiskami (które dziś w żyzną zamienione ziemię) otoczone, nie łatwo ie przystępném nieprzyjacielowi czyniło. Jakie było iego utwierdzenie wiedzieć nie można

(Fritsche 1817: 4)

Już w latach 50. XX wieku przeprowadzono pierwsze badania rozpoznawcze na Starym Mieście w Kaliszu¹. Początkowo były to prospekcje terenowe mające na celu rozpoznanie stanowisk w okolicach Zawodzia i Starego Miasta. Następnym etapem, związanym już z kaliską placówką Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN (obecnie Instytut Archeologii i Etnologii PAN), były badania wykopaliskowe na terenie Starego Miasta². Nie przyniosły one spodziewanych efektów w postaci odkrycia znanej z zapisów źródłowych kolegiaty św. Pawła. Odsłonięcie jej fundamentów podczas badań grodziska na Zawodziu na kilka dziesiątków lat przerwało rozpoznanie terenu przygodowej osady. Po latach, w 2001 roku, na Stare Miasto powrócili archeolodzy, badając jedną z ważniejszych osad protomiejskich we wczesnośredniowiecznej Polsce. Wyniki prac archeologicznych, prowadzonych w terenie przez ekipę IAE PAN w ramach współpracy z Miastem Kalisz przerosły oczekiwania dotychczasowych badaczy Kalisza. W trakcie badań prowadzonych do 2020 roku rozpoznano częściowo chronologię i topografię rozległej i bogatej osady rzemieślniczo-handlowej. Ogółem przebadano 58 wykopów założonych w kilkunastu miejscach na terenie Starego Miasta, o powierzchni łącznej ponad 30 arów. Większość odsłoniętych obiektów, nawarstwień i materiałów zabytkowych pozyskanych w trakcie badań datowana jest na okres X-XIII wieku. Dokumentują one stopniowy rozwój osady, powstanie wyspecjalizowanych pracowni rzemieślniczych i ich upadek związany z lokacją miasta w połowie XIII wieku. Unikalne znaleziska licznych monet, przedmiotów importowanych ze wschodu czy też rewelacyjne odkrycie pracowni szklarskiej, jedynej jak dotychczas na terenie Polski to tylko najbardziej znane w środowisku archeologów efekty badań. Materiały zabytkowe i wyniki prac prezentowane były w licznych publikacjach naukowych i popularnych, przedstawiane na konferencjach w kraju i poza granicami. Wstępnie opracowane wyniki prac pozwoliły na udowodnienie tezy o protomiejskim charakterze osady.

Prezentowana książka powstała dzięki dofinansowaniu ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pochodzących z Funduszu Promocji Kultury – państwowego funduszu celowego. W zamyśle projektodawców, członków Fundacji Przyjaciół IAE PAN, jest ona początkiem serii wydawniczej mającej na celu opublikowanie materiałów z poszczególnych stanowisk badanych w latach 2001-2020 na Starym Mieście w Kaliszu. Seria ma przybliżyć wyniki badań

¹ Na temat działalności ekip IAE (IAE) PAN w Kaliszu zob. tekst Tadeusza Baranowskiego o pierwszych latach działalności Stacji Archeologicznej w Kaliszu (Baranowski 2016).

² Badania Starego Miasta z naciskiem na ostatnie dwudziestolecie opisuje tekst Adama Kędzierskiego i Dariusza Wyczółkowskiego (Kędzierski, Wyczółkowski 2016).

zarówno naukowcom, jak i wszystkim zainteresowanym historią i kulturą wczesnośrednio-wiecznego Kalisza.

W niniejszej publikacji zaprezentowane zostaną wyniki badań prowadzonych na terenie stanowiska Stare Miasto Cmentarzysko. Znajdowało się ono na terenie działki przy ulicy Bolesława Pobożnego 44, w jej części przylegającej do ulicy Henryka Brodatego. Prace w tym rejonie, zaczęte w 1990 roku, kontynuowano jeszcze w latach 2004-2006. Pozwoliły one na rozpoznanie zniszczonego cmentarza szkieletowego. Dodatkowo uzyskano materiały umożliwiające od-tworzenie topografii południowej części osady staromiejskiej. Drugi tom prezentuje materiały antropologiczne oraz archeozoologiczne. Większość z tych materiałów przechowywana była w siedzibie Kaliskiego Stanowiska Archeologicznego IAE PAN. Niestety, częste przenosiny ma-teriałów z racji ograniczonej powierzchni magazynowej, a w szczególności remont i koniecz-ność przenoszenia i przepakowywania materiałów, doprowadziły do tego, iż część z nich została przemieszana, inne zaginęły. Dotyczy to również dużej części materiałów antropologicznych wypożyczonych do Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu. Z racji trwającego remon-tu, przenosin magazynów i zmian kadrowych, materiały te były niedostępne do opracowania. Jest to tym bardziej istotne, że dotyczy serii czaszek znalezionych w trakcie prac wykopalisko-wych w 2006 roku.

Badania archeologiczne kaliskiego Starego Miasta nie byłyby możliwe bez współpracy z mieszkańcami i władzami miasta. Prace wykopaliskowe od 2001 roku prowadzone były we współpracy z Miastem Kalisz, które dofinansowało badania terenowe, i z Muzeum Okręgowym Ziemi Kaliskiej w Kaliszu. Kolejni prezydenci Kalisza: Zbigniew Włodarek, Janusz Pęcherz i Grzegorz Sapiński wykazywali duże zainteresowanie najstarszymi dziejami grodu nad Pro-sną i pomimo trudności decydowali się na dofinansowanie z budżetu Miasta Kalisza kolejnych sezonów wykopaliskowych. Zawsze swoją pomocą i życzliwością przy działaniach związanych z archeologią Kalisza służyły Panie Marzena Pastuszek – naczelnik Wydziału Kultury i Sztuki oraz Anna Woźniak – Inspektor tego Wydziału.

Należy też podkreślić, że prace wykopaliskowe na Starym Mieście nie mogłyby być prowa-dzone, gdyby nie życzliwość Mieszkańców Starego Miasta, którzy udostępniili swe działki do badań archeologicznych. Szczególne podziękowania za pomoc i zrozumienie należą się w przy-padku przedstawionego opracowania panu Bronisławowi Bęckiemu, który udostępnił teren swojej działki dla przeprowadzenia badań wykopaliskowych. Na tym terenie ulokowane były dwa stanowiska badawcze: Stare Miasto Sad oraz Stare Miasto Cmentarzysko.

Badania wykopaliskowe to również planowanie badań, tygodnie spędzone w terenie, praca w słońcu, deszczu i błocie, ludzie i spotkania. Pracami na Cmentarzysku kierowało kilka osób. W roku 1990 pierwsze badania archeologiczne na stanowisku przeprowadzili wspólnie Leszek Gajewski i Adam Kędzierski. W latach 2004 i 2005 wykopaliskami kierował Tadeusz Baranow-ski we współpracy z Adamem Kędzierskim, a w roku 2006 Tadeusz Baranowski we współpracy z Dariuszem Wyczółkowskim. Trudno więc w tym miejscu nie wspomnieć o wieloletnim Kie-rowniku Kaliskiego Stanowiska Archeologicznego IAE PAN Tadeuszu Baranowskim. To wła-śnie jego zaangażowanie, ciekawość i poczucie misji spełnianej wobec społeczności lokalnej doprowadziły do wznowienia prac na Starym Mieście, prac, których był kierownikiem do 2006 roku. Kolejnym Kierownikiem KSA IAE PAN został w 2012 roku Adam Kędzierski, który nieco wcześniej, bo od 2007 roku przejął kierowanie pracami na obszarze staromiejskiej wczesnośre-dniowiecznej osady. Przez lata w wykopaliskach uczestniczyło wiele osób, łącznie z piszącym

te słowa. Przyjeżdżałem na te wykopaliska także z dziećmi, moje córki dzielnie starały się pracować w terenie mimo ciężkich niekiedy warunków. Nie można zapomnieć o naszej Koleżance Dorocie Cyngot, wprowadzającej porządek w wykopaliskowy i publikacyjny chaos. W pracach terenowych uczestniczyli również mieszkańcy Kalisza, archeolodzy Leszek Ziąbka, kustosz Działu Archeologii kaliskiego Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej, oraz historyk i późniejszy archeolog Sławomir Miłek, a także nasz nieodżałowany dokumentalista Maciej Walaszczyk. W badaniach brali udział także studenci kierunków Historii i Ochrony Dóbr Kultury z kaliskiej filii UAM. Wśród nich obecna na najtrudniejszych wykopach i najdłużej współpracująca z ekipą IAE PAN Estera Walczak (ob. Wałęsa).

Badania archeologiczne to także czas, o którym zapewne wiele osób nie wie – dni spędzone na pracy w magazynach, pracowniach, w laboratoriach, w zaciszu gabinetów, w bibliotekach... Dopiero na końcu tych wszystkich prac pojawiają się myśli, hipotezy badawcze, rozmowy i dyskusje. Wtedy dopiero nadchodzi końcowy etap przygotowania pracy do publikacji i druku. Od ukończenia badań na terenie cmentarzyska w 2006 roku minęło już siedemnaście lat. Czas ten wypełniły badania wykopaliskowe prowadzone na kolejnych stanowiskach na obszarze Starego Miasta w Kaliszu. Dopomogły one w rozwiązaniu problemów datowania widocznych w materiałach archeologicznych i wydzieleniu kolejnych etapów zagospodarowania terenu. W tym czasie powstało wiele opracowań i artykułów uwzględnionych również przy pisaniu tej książki. Z tych należy wspomnieć publikację pod redakcją Adama Kędzierskiego *Wokół początków Kalisza. 60 lat Stacji Archeologicznej Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Kaliszu*, wydaną w 2016 roku. W książce zaprezentowano kilkanaście artykułów dotyczących badań IAE PAN w Kaliszu, na kaliskim Zawodziu i Starym Mieście. Pokazano i omówiono również wiele zabytków pozyskanych w trakcie badań osady staromiejskiej. W roku 2021 pod redakcją Urszuli Sowiny i Tomasza Paneckiego ukazał się tom Atlasu Historycznego Miast w Polsce poświęcony Kaliszowi (Atlas 2021). Zaprezentowano w nim również artykuły dotyczące Kalisza w okresie przedlokacyjnym, omawiające problematykę Zawodzia i Starego Miasta widzianą przez pryzmat kształtowania się ośrodka przedmiejskiego. Na koniec należy wspomnieć o najnowszej publikacji, *Grodzisko Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu*, wydanej w roku 2023. Praca pod redakcją Tadeusza Baranowskiego i Doroty Cyngot prezentuje zbiór artykułów omawiających wyniki wieloletnich badań tego obiektu. Zaprezentowane zostały między innymi najnowsze ustalenia dotyczące chronologii obiektu, odkrytych reliktywów architektonicznych oraz materiałów zabytkowych pochodzących z badań.

Opracowanie *Kalisz-Stare Miasto. Cmentarzysko* wpisuje się więc w cały ciąg publikacji poświęconych najstarszym dziejom ośrodka osadniczego w Kaliszu.

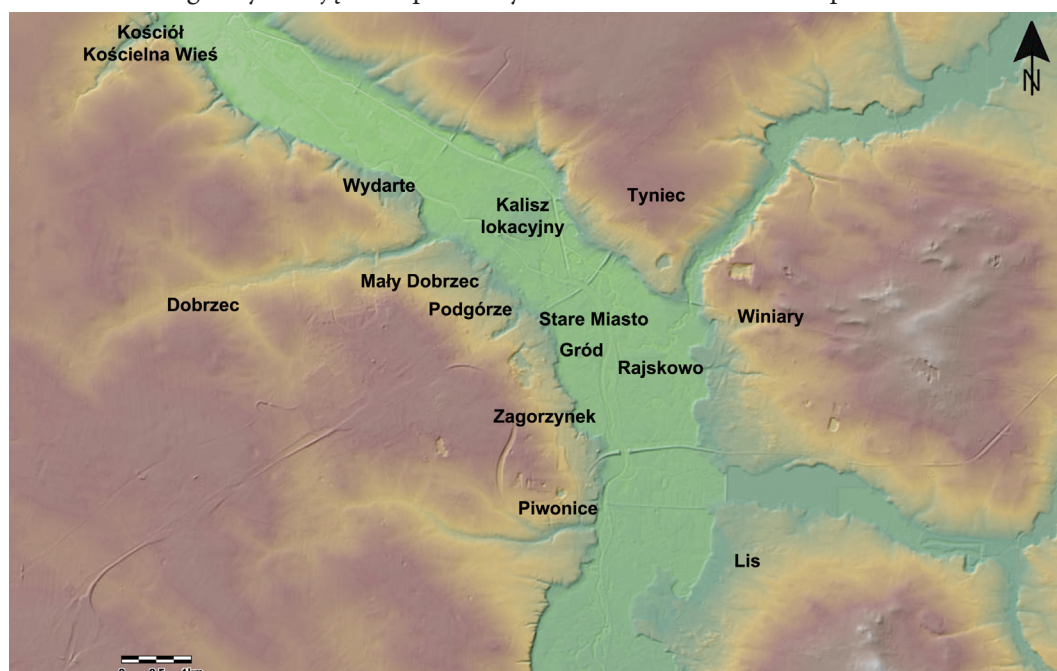
Na koniec chciałbym podziękować kilku osobom, bez udziału których książka by nie powstała. Tadeuszowi Baranowskiemu i Adamowi Kędzierskiemu, kierownikom prac wykopaliskowych na Starym Mieście za zaproszenie do współpracy w badaniach. Moim córkom Annie i Karolinie za towarzysztwo w trakcie wielu tygodni badań terenowych i słowa zachęty. Pani Agacie Bisieckiej za współpracę i opracowanie materiałów antropologicznych. Adamowi Kędzierskiemu za współpracę przy poszukiwaniach zabytków i dokumentacji. Mateuszowi Osiańczowskiemu i Mikołajowi Organkowi za pomoc w dokumentacji fotograficznej zabytków. Dorocie Cyngot za korekty i uwagi redaktorskie. Pani Natalii Sawickiej z Yellow Point Publications za skład. Zbyszkowi Kubiатовskiemu z FPIAE PAN za współpracę przy realizacji projektu.

Oli i Jurkowi za czas i cierpliwość.

1. Stare Miasto Kalisz. Historia

Centralnym punktem kaliskiego ośrodka osadniczego we wczesnym średniowieczu był niewątpliwie gród na Zawodziu w Kaliszu. Aby właściwie pokazać związki grodu z otaczającymi osadami, należałoby umieścić je w kolejnych fazach przekształceń grodu, jego rozwoju i zmian topografii. Problem rozwoju grodu i chronologii przekształceń jego topografii był już w literaturze niejednokrotnie podnoszony. Stan wiedzy na ten temat został zaprezentowany w wydanej ostatnio monografii *Gród Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu* (Baranowski 2023b; Wyczółkowski 2023b). Niestety stan przebadania poszczególnych osad związanych z grodem jest niejednorodny. Uniemożliwia to całościowe spojrzenie na rozwój ośrodka i omówienie tego procesu. Nieliczne wzmianki źródeł pisanych oraz wrywkowe świadectwa źródeł archeologicznych dają słabe podstawy do konstruowania obrazu przeszłości.

Ryc. 1.1. Kaliski ośrodek osadniczy w średniowieczu (oprac. D. Wyczółkowski, podkład mapy geoportal.gov.pl)

Fig. 1.1. Kalisz settlement area in the middle ages (compiled by D. Wyczółkowski, map background geoportal.gov.pl).

W świetle ustaleń poczynionych w trakcie analizy materiałów archeologicznych i rezultatów badań geomorfologicznych nad wahaniami poziomu wód gruntowych oraz kształtowaniem się terasy dennej rzek na terenie Polski można przyjąć, że okres od około VII-VIII wieku n.e. sprzyjał zakładaniu osad na dawnych tarasach zalewowych (Stupnicka i inni 2006: 112). Nie inaczej było w przypadku Kalisza, gdzie dno doliny Proсны w okresie tym stało się erodującą, piaszczystą równiną, pozostałością wcześniejszej terasy zalewowej przy korycie rzeki silniej wciętych we wcześniejsze osady (Stupnicka i inni 2006: 113). Na tej właśnie równinie zakładane były zapewne jednodworcze osady, rozrastające się w zależności od warunków miejscowych, takich jak na przykład szlaki i lokalne drogi, czy też dopływające do doliny cieków wodne spływające z wysoczyzn. Na ślady takich niewielkich osad można natknąć się, prowadząc badania powierzchniowe doliny rzecznej w środkowym biegu Proсны.

Analizując materiały badań powierzchniowych, zauważamy, że w okresie od VIII wieku w okolicach dzisiejszego Kalisza można zaobserwować trzy skupiska osadnicze (ryc. 1.1). Idąc od południa, jedno zlokalizowane jest w okolicy Piwonic gdzie funkcjonowała duża osada w okresie od I wieku przed Chrystusem do około V wieku po Chrystusie. Wymownym śladem funkcjonowania w tym rejonie wczesnośredniowiecznego skupiska osadniczego już w 1. połowie X wieku jest rozproszony skarb dirhemów z Kalisza-Szałe (Szczurek i inni 2017: nr 92) datowany na okres po roku 934/5. Drugie skupisko, centralnie położone, wyznaczał gród Kalisz-Zawodzie. Trzecie skupisko położone było około 5 km na północ od Zawozdia i związane z osadą Kalisz-Wydarte oraz grodziskiem Kalisz-Ogrody.

Centralnym punktem tego ośrodka było grodzisko Zawodzie, otoczone przez większe i mniejsze osady. Wydaje się, że najściślej z rozwojem tego ścisłego centrum związane były trzy z nich: leżąca tuż przy grodzie osada zwana później Zawodzie, osada Stare Miasto, położona w odległości ok. 200-500 m na północ od grodu, oraz Rajsków, oddalony od grodu o ok. 700-1000 m w kierunku wschodnim. Wszystkie trzy w źródłach pojawiają się dość późno, bo dopiero w XII(?), XIII i XIV wieku. Ich nazwy miejscowe pojawiają się sukcesywnie w źródłach od XII(?) do XVII/XVIII wieku.

Gród w Kaliszu wspomina w swojej kronice Gall zwany Anonimem, omawiając wypadki roku 1106 i wojnę synów księcia Władysława Hermana (Gall 2003: 105). Gród pokazany został w kronice jako punkt strategicznie ważny dla opanowania dzielnicy księcia Zbigniewa, a ponadto leżący na szlaku prowadzącym z południa, z Wrocławia, zajmowanego przez księcia Bolesława, do Wielkopolski i na tereny Mazowsza. Dzięki wieloletnim badaniom wykopaliskowym prowadzonym na terenie grodziska oraz opracowaniu ich wyników wiemy, iż pierwszy gród został tu wzniesiony najpewniej już w IX wieku (Baranowski 2023a: 83; Baranowski 2023b: 102; por. Wyczółkowski 2023b: 124-127). Budowa kolejnych założeń obronnych powstających w tym miejscu związana jest z państwem Piastów i datowana na okres od X do XIV wieku (Baranowski 2023b; Wyczółkowski 2023b). W świetle analizy chronologicznej poszczególnych faz rozwoju grodu widoczne jest, że właśnie jego powstanie, a następnie stabilny rozwój znacząco wpłynęły na rozwój sieci osad ulokowanych w szerokiej w tym miejscu dolinie Proсны, w pobliżu ujścia jej prawobrzeżnych dopływów Swędrni i Pokrzywianki (Cieni).

Uważa się, iż za pierwszą wzmiankę dotyczącą związanych z grodem osad uznać można niewielką notkę w tekście tzw. Bulli gnieźnieńskiej. Dokument protekcyjny dla arcybiskupstwa w Gnieźnie, wystawiony przez kancelarię papieża Innocentego II w 1137 roku, zawiera spis posiadłości arcybiskupstwa. Znajduje się tu również Kalisz, wymieniony pośród in-

nych grodów, z których gnieźnieńskie arcybiskupstwo czerpało swoje dochody. Oprócz tego w dokumencie znajduje się między innymi takie sformułowanie dotyczące jego posiadłości: *Item ville archiepiscopi circa Calis: Raysco et alia servidola quam super Zvandri aquam appellaverunt Hllme, et cum omnibus incolis suis* (KDW I, 7). W tekście pojawiają się nazwy miejscowości Kalisz i *Raysko* oraz nazwa rzeki – Swędrni. Kolejna nazwa, *Hllme*, mająca być ogólnym nazwaniem leżących nad Swędrnią osiedli ludności niewolnej (*servidola*), jest dzisiaj nierozpoznawalna¹. Stanisław Trawkowski z lektury tego fragmentu wysnuł wniosek, iż w tekście chodzi o dzisiejszą wieś Rajsków (Trawkowski 1962: 16, 40). Jest to identyfikacja dość prawdopodobna biorąc pod uwagę kuszącą możliwość powiązania owych osad ludności niewolnej leżących nad Swędrnią z Rajskowem położonym u ujścia Swędrni do Proсны. Niestety, dzisiaj także trudno jednoznacznie interpretować tekst Bulli w zakresie identyfikacji miejscowości *Raysko*. Już wydawcy Słownika geograficznego pogubili się w tym zakresie, myląc wieś Rajsków z wsią *Rajsko* leżącą na wschód od Opatówka². *Rajsków* pojawia się w źródłach w sposób jednoznacznie pewny dopiero w XIV wieku. Co wydaje się być interesujące w świetle poszukiwania pierwotnych związków terytorialnych, przekazy te wiążą *Rajsków* z osadą Zawodzie. I tak, dokument wystawiony 8 lipca 1338 roku poświadcza, iż Piotr, rektor kościoła Świętego Wojciecha, sprzedaje role Brzezie i Żądłowo (Sadłowo?) kmieciom z *Rajskowa* (KDW XI, nr 1725). W dokumencie pojawia się nazwa *Rajskowo*. Położenie sprzedawanych przez rektora kościoła św. Wojciecha pól określone jest w następujący sposób ... *sortem agrorum que vulgariter Brzeze et Zadłovo nuncupantur, situatorum circa villam que Rayskovo dicitur ...* (KDW IV, 2063), lub w wersji drugiej ... *que wlgariter Brzesze et Sandłowo nuncupantur, situatam circa villam, que Rayskovo dicitur...* (KDW XI, 1725). Należy zauważyć, iż nazwa ta pojawiła się już wcześniej, w dokumencie z 1298 roku, w którym Władysław Łokietek zezwala na lokację wsi *Rajskowo* na prawie niemieckim. W dokumencie pojawia się podobne sformułowanie ... *villam nostram, que polonice Rayskovo dicitur...* (KDW II, 799)³. Może to świadczyć o najwcześniejszym brzmieniu nazwy wsi *Rajsków*.

Z kolei w dokumencie z 1359 roku arcybiskup gnieźnieński, Jarosław Bogoria ze Skotnik oświadcza, iż prawa parafialne kościoła Najświętszej Maryi Panny z miasta lokacyjnego rozciągają się na wsie *Rajsków* i *Noskowo* (KDW IV, nr 2067). Posiłkuje się przy tym zeznaniem rektora kościoła św. Wojciecha z Zawodzia, które zostało określone w dokumencie jako *Starożytny Kalisz*. Użyta w dokumencie nomenklatura określająca obecne Zawodzie świadczy

¹ W literaturze pojawiają się sugestie o możliwości identyfikacji nazwy *Hllme* z miejscowością *Ilno* leżącą około 9 km na północny wschód od Kalisza i około 3 km na zachód od doliny Swędrni. W XV wieku wieś należała do posiadłości arcybiskupstwa gnieźnieńskiego- w latach 1511/12 pozostawała w kluczu dóbr opatowskich (Wizytacje: 422-423)

² W IX tomie Słownika, omawiając wieś *Rajsków*, wydawcy podają, iż wieś wymieniona jest w dokumencie z 1136 roku. W tej samej notce używają niekonsekwentnie nazwy *Rajsko* (s. 504). W nocie poświęconej miejscowości *Rajsko*, leżącej w gminie Marchwacz, nie ma wzmianki o dokumencie z 1136 roku (s. 499-500). W suplemencie, w tomie XV, cz. 2, wydawcy Słownika pod nazwą *Rajsko*, określoną bliżej jako wieś w powiecie kaliskim, piszą, iż była ona wzmiankowana w dokumencie dla arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z 1136 roku. następnie jednak wymieniają szereg dokumentów dotyczących się *Rajskowa* (!). To pomieszanie dwu różnych miejscowości wprowadziło w błąd Stanisława Trawkowskiego (Trawkowski 1962), który był zdania, iż wydawcy Słownika, z dokumentem z 1136 roku wiążą wieś *Rajsko* leżącą obecnie w powiecie kaliskim, w gminie Opatówek, około 13 km na wschód od Kalisza.

³ Wydawcy Kodeksu Dyplomatycznego Wielkopolski w komentarzu mylnie identyfikowali *Rajskowo* z *Rajskiem* (*Rajsko*). Treść dokumentu, a szczególnie opis granic, świadczy jednoznacznie o tym, iż w tym przypadku chodzi o *Rajsków*.

o tym, iż nazwa używana obecnie jest nazwą późną. Osiedle funkcjonujące przy grodzie prawdopodobnie nazywane było, podobnie jak gród, Kaliszem. We wczesnym średniowieczu nazwa ta rozciągała się zapewne również na osadę rzemieślniczo-handlową. W okresie, kiedy Kaliszem nazywano już miasto lokacyjne założone około 2 km na północ od grodu, teren starego ośrodka grodowego był nazywany już *castrum antiquum* lub *antiqua Calis*. Podobnie teren dużej osady rzemieślniczo-handlowej położonej 200–500 m na północ od grodu został nazwany Starym Miastem, *Civitas Antiqua*.

Nazwa Zawodzie pojawia się w sposób pewny dopiero w źródłach nowożytnych. Wcześniej wieś określana była po prostu jako osada leżąca przy starym zamku⁴ lub, jak to wyżej wspomniano, przy Starym Kaliszu lub koło Kalisza⁵. W XVI wieku wieś nazywano, używając w tym celu wezwania kościoła, czyli Świętowojcieską, jak przy okazji opisu miejscowości Nosków – *in villa nominata Swyathowoczeszka* (Wizytacje: 421). Kolejny dokument, z 1522 roku, jej mieszkańców nazywa Świętowojczeszanami – *Swyathowoyczeszanye* (Acta II, 1976)⁶.

Stare Miasto pojawia się w źródłach już jako osada w pełni ukształtowana i raczej w schyłkowej fazie swego rozwoju. Pierwsze wzmianki pochodzą z 2. połowy XIII wieku. Trudno obecnie w sposób jednoznaczny rozstrzygnąć, skąd pochodzi ta nazwa. Niewątpliwie pojawia się ona w dokumentach spisanych w okresie lokacji Kalisza na nowym miejscu. *Antiqua civitas* występuje po raz pierwszy w dokumencie potwierdzającym przywilej lokacyjny miasta Kalisza, wystawionym w 1282 roku przez Przemysła II (KDW I, 517). Z kolei dokument Przemysła z 1285 roku, potwierdzający nadania dla Jaśka podstolego na dworze księżęcej małżonki, wspomina młyn książęcy ...*molendinum nostrum, quo fuit antiqua civitatis in flumine Przosna, cum piscina in qua molendinum Est constructum*, (KDW I, 553). W roku 1294 Przemysł zezwala na lokację wsi na terenie ... *antiqua civitate Kalis...* (KDW II, 723). Cztery lata później, w 1298 roku Władysław Łokietek wydaje dokument lokacyjny dla wsi Rajszków. W dokumencie, przy opisie granic wsi pojawia się następujące sformułowanie ...*videlicet de villa Pivonic usque antiqua civitatem, et ab antiqua civitate sicut aqua transit usque in Moszyce, a Moszyce usque in Vinar, de Vinar usque aquam Svandrnya et silva que dicitur Pozarno suas limites obtinebit...* (KDW II, 799). W tym przypadku trudno rozsądzić, czy chodzi tu rzeczywiście o Stare Miasto, czy raczej, leżące bliżej Piwonic, Zawodzie.

Dyskusyjna jest również próba odpowiedzi na pytanie, czy Stare Miasto jest jedynie określeniem poprzedniego centrum protomiejskiego, osady poprzedzającej utworzenie osady lokacyjnej, czy też dodatkowo świadectwem jakiejś pierwotnej, nieudanej lokacji. Wypowiadająca się na ten temat Marta Młynarska-Kaletynowa, zauważyła, iż w przypadku małych i średnich ośrodków osadniczych procesowi przemieszczenia ośrodka miejskiego towarzyszyło pojawienie się nazwy Stare Miasto, którą otrzymywało dawne osiedle targowo-miejskie (Młynarska-Kaletynowa 2018: 179-180). Tematowi temu gruntowne studium poświęcił Tadeusz Lalik (Lalik 1956). Analizując liczne przykłady z terenu Polski, stwierdził, że określenie to dotyczy ośrodka miejskiego będącego „...*stadium przejściowym między miastem okresu naj-*

⁴ W dokumencie z 1299 roku kościół określony jest jako ...*ecclesie Santi Adalberti site apud antiquam castrum* (KDW IV, 2062).

⁵ W dokumencie z 1294 roku pojawia się określenie ...*ecclesie sancti Adalberti apud Kalis...* (KDW II, 714). Podobne określenie znajduje się w dokumencie z 1295 roku, gdzie występuje ...*Wlostko rector ecclesie Sancti Adalberti circa Caliss...* (KDW XI, 1714), zaś w dokumencie z 1338 roku ...*Petrus rector ecclesie Sancti Adalberti prope Kalis* (KDW XI, 1725).

⁶ Za zwrócenie uwagi na te dokumenty uprzejmie dziękuję dr Pawłowi Swobodzie z Instytutu Języka Polskiego PAN.

wcześniejszego (X-XI wieku) a lokacyjną gminą miejską XIII-XIV stulecia.” (Lalik 1956: 639). Co wydaje się być interesujące, Lalik zauważył również rolę posiadłości feudałów położonych w pobliżu grodu w powstawaniu i kształtowaniu się tych ośrodków (Lalik 1956: 658-673). Oczywiście, śladów takiej własności z terenu osad związanych z kaliskim grodem nie znamy. Z zachowanych dokumentów wiadomo nam o własności różnych instytucji kościelnych uposażonych głównie przynoszącymi stały dochód karczmami. Można jedynie się zastanawiać czy na przykład skarb srebrny z Rajskowa, datowany na okres po roku 1000, zawierający nawet po rozkradzeniu wiele interesujących zabytków, nie jest śladem istnienia na terenie tej osady, jakiejś prywatnej posiadłości.

W ten sposób doszliśmy w naszych rozważaniach i analizie źródeł do kolejnego rodzaju materiałów źródłowych – źródeł archeologicznych. Wobec nierównomiernego stanu rozpoznania archeologicznego tych osad, trudno jest analizować i przedstawić historię osadnictwa tego terenu. Jednakże, jak widzimy na przykładzie Rajskowa, nawet pojedyncze świadectwa materiałów zabytkowych pozwalają na przedstawienie pewnej bardzo ogólnej panoramy rozwoju osadnictwa w dolinie Prosnicy w sąsiedztwie grodu na Zawodziu.

Stan rozpoznania archeologicznego Starego Miasta przedstawiony jest w rozdziale 3. *Stare Miasto Kalisz. Historia badań*, w związku z tym przedstawione zostaną tutaj jedynie bardzo ogólne informacje dotyczące tej problematyki⁷.

Najlepiej archeologicznie rozpoznane zostało grodzisko Kalisz-Zawodzie. Prace badawcze prowadzono w trakcie trzech etapów badań. Pierwszym, w latach 1958-1965 kierował Krzysztof Dąbrowski. Prace wykopaliskowe drugiego (1982-1993) i trzeciego (2006-2007) etapu badań były prowadzone przez Tadeusza Baranowskiego. Materiały archeologiczne, dokumentacja badawcza oraz liczne studia związane z ich opracowaniem zostały niedawno opublikowane w zbiorowej pracy *Gród Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu*, pod redakcją Tadeusza Baranowskiego i Doroty Cyngot, w serii *Origines Polonorum* jako jej XVII tom⁸.

Na terenie osady Zawodzie prace wykopaliskowe prowadzono na terenie przy kościele św. Wojciecha. W 1959 roku badaniami kierował Krzysztof Dąbrowski (Dąbrowski 1962: 85). Badania koncentrowały się na rozpoznaniu terenu dookoła kościoła. W roku 2017 pracami wewnątrz kościoła kierował Adam Kędzierski, a w roku 2018 prace wewnątrz oraz na zewnątrz świątyni prowadził Dariusz Wyczółkowski. Wyniki prac archeologicznych oraz kwerend źródełowych, świadczą o tym, iż kościół został założony w tym miejscu najwcześniej w 2. połowie XII wieku (Wyczółkowski 2021a: 33-35; 2021b: 152-154). W trakcie prac wykopaliskowych odsłonięto zniszczoną wkopami grobowymi warstwę kulturową oraz obiekty datowane na okres wczesnego średniowiecza. Wśród materiałów ceramicznych pozyskanych w trakcie badań i datowanych na okres XI-XII wieku zwróciła uwagę ceramika pochodząca ze zniszczonych obiektów i warstw kulturowych, datowana na okres X-XI wieku. Potwierdzeniem zasiedlenia tego terenu w tym okresie stał się zarejestrowany rozproszony depozyt fragmentów dirhemów. Najprawdopodobniej do jego znalezienia i rozproszenia doszło w trakcie użytkowania przykościelnego cmentarza. Łącznie w trakcie badań znaleziono 13 fragmentów monet datowanych na okres 1. połowy X wieku (Kędzierski i inni 2020). Na terenie samej osady Zawodzie prowadzono jedynie badania powierzchniowe oraz prace archeologiczne w for-

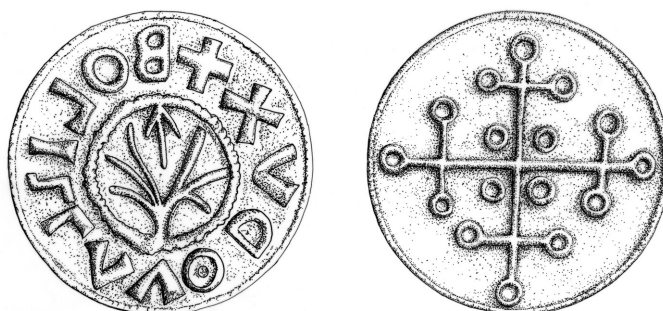
⁷ Problematykę rozwoju ośrodka grodowo-miejskiego w Kaliszu przedstawił ostatnio Tadeusz Baranowski w dwu publikacjach: Baranowski 2021; Baranowski 2023a.

⁸ Baranowski, Cyngot (red.), *Gród Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu*, *Origines Polonorum*, t. XVII, Warszawa 2023.

mie nadzorów archeologicznych wykonywanych w trakcie prowadzenia inwestycji. W 1974 roku, w trakcie prowadzenia takiego właśnie nadzoru w czasie prac instalacyjnych, Tadeusz Baranowski zarejestrował w ciągu ulicy Bolesława Pobożnego, na odcinku od kościoła św. Wojciecha do Wału Piastowskiego, warstwę kulturową oraz liczne obiekty datowane na okres wczesnego średniowiecza (XI-XIII wiek).

Na terenie Rajskowa prowadzono dotychczas jedynie badania powierzchniowe. W ich trakcie ujawniono materiały zabytkowe datowane na okres wczesnego średniowiecza oraz czasy nowożytnie. Jak zostało to już powyżej wspomniane, najbardziej znanym świadectwem zasiedlenia terenu jest skarb Kalisz-Rajsków, zdeponowany w okresie po roku 992-1000 (Szcurek i inni 2017, nr 97). Najbardziej znanym elementem tego zespołu jest denar Bolesława Chrobrego (ryc. 1.2), uważany za pierwszą polską monetę (Suchodolski 1997).

Ryc. 1.2. Skarb Kalisz-Rajsków, denar Bolesława Chrobrego, awers i rewers (rys. D. Wyczółkowski)
Fig. 1.2. Kalisz-Rajsków hoard, denarius of Bolesław I the Brave, obverse and reverse (drawing by D. Wyczółkowski).

Jednakże, wśród licznych fragmentów ozdób i monet znajduje się wiele zabytków godnych uwagi choćby ze względu na ich pochodzenie. Są tu bowiem zarówno fragmenty ozdób słowiańskich, jak i obcych, skandynawskich, zachodnioeuropejskich oraz, być może, orientalnych. Wiele fragmentów ozdób i monet ma na swoich powierzchniach liczne nacięcia, peksy, świadectwo przebywania zabytku w środowisku Skandynawów. Analiza wszystkich tych obserwacji może pomóc w przyszłości w podjęciu próby określenia drogi, jaką do Kalisza trafił cały ten zespół oraz być może w określeniu, kim mógłby być jego posiadacz. Jednakże już na tym etapie można stwierdzić, iż niewątpliwie jest to jedno z najciekawszych świadectw rozwoju ośrodka kaliskiego w początku XI wieku.

Najlepiej rozpoznaną osadą związaną z grodem na Zawodziu jest osada na Starym Mieście⁹ (ryc. 1.3). Początki jej zasiedlenia w okresie wczesnego średniowiecza najprecyzyjniej wyznacza chronologia fragmentów dirhemów znalezionych w trakcie eksploracji obiektów i warstw kulturowych. Znaczna większość pozyskanych zabytków została wybita w mennicach orientalnych w okresie do połowy X wieku (Kędzierski i inni 2020: 223-225). Datowanie to wspiera wnioski związane z obserwacją materiałów zabytkowych, pochodzących z badań na kilku stanowiskach znajdujących się w obrębie staromiejskiej osady. W ich trakcie odsłonięto niezbyt liczne obiekty datowane materiałem ceramicznym na okres X wieku (ryc. 1.4). Są to świadectwa pierwszego etapu zasiedlania dna doliny Prosny w okresie wczesnego średniowiecza. Kolejny etap związany jest z okresem od XI do XIII wieku, kiedy następuje roz-

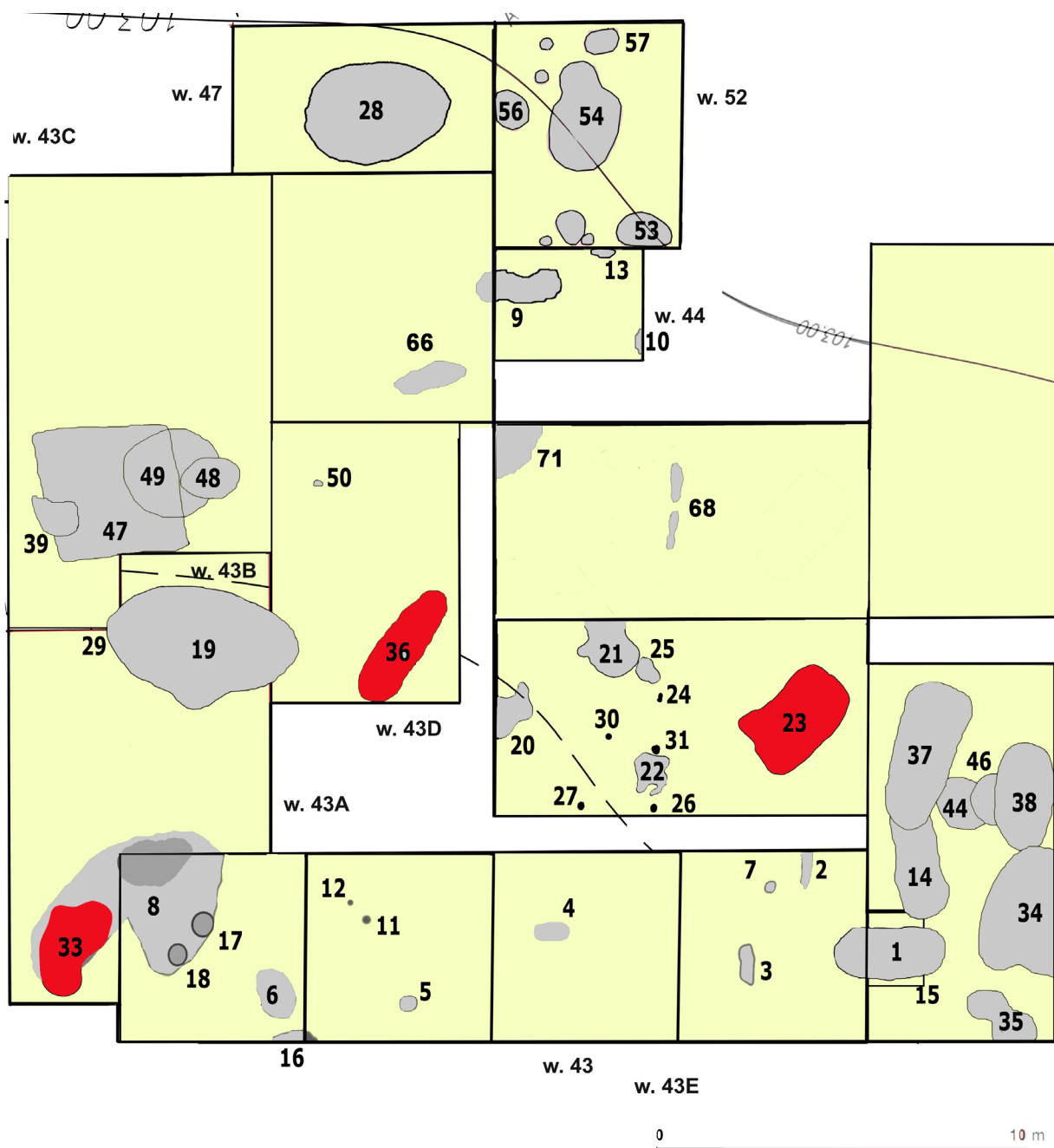
⁹ O stanie badań patrz rozdział 3.

wój osadnictwa. Widoczne są też zmiany w wewnętrznej topografii osady, polegające między innymi na przenoszeniu warsztatów uciążliwych, kuźni, pracowni garncarskich w miejsca bardziej oddalone od zabudowy mieszkalnej. Znajdźiska monetarne pokazują rozwój osady i siłę lokalnego rynku. Jednocześnie inne zabytki znajdujące w trakcie badań ukazują rozwój kontaktów handlowych. Spektakularne wydają się być szczególnie liczne znajdźiska kamiennych przęślików z różowego łupku wołyńskiego, związane z handlem z terenami Rusi.

Ryc. 1.3. Kalisz-Stare Miasto, lokalizacja wykopów badawczych z lat 2001-2020 (oprac. D. Wyczółkowski)

Fig. 1.3. Kalisz-Stare Miasto, location of research digs from years 2001-2020 (compiled by D. Wyczółkowski).

Ryc. 1.4. Kalisz-Stare Miasto, stan. Stare Miasto 13. Najstarsze obiekty w północnej części stanowiska – X wiek (oprac. D. Wyczółkowski)

Fig. 1.4. Kalisz-Stare Miasto, site Stare Miasto 13. The oldest objects in the northern section of the site – 10th c. (compiled by D. Wyczółkowski).

Z terenu osady znamy już blisko 50 egzemplarzy tych zabytków, różniących się zarówno wielkością, jak i ciężarem, co może świadczyć o zróżnicowanej wytwórczości tkackiej (ryc. 1.5). Na wschodni kierunek kontaktów handlowych wskazują również znaleziska innych przedmiotów – zawieszek toporkowatych, dewocjonaliów, paciorków z kryształu górskiego i ametystu. Oprócz licznych piecowisk kuźniczych zarejestrowano także pracownie rzemieślnicze, w których zajmowano się wytwórczością przedmiotów z poroża i kości, ceramiki oraz produkcją paciorków szklanych. Na XIII wiek datowany jest wyspecjalizowany warsztat szklarski, gdzie, jak się wydaje na etapie wstępnego opracowania materiałów, prawdopodobnie oprócz przerobu sprowadzanych ze wschodu szklanych półproduktów zajmowano się wy-

topem szkieł ołowiowych. Przeprowadzone prace wykopaliskowe poświadczają więc rozwój osady staromiejskiej i tłumaczą również w pewien sposób jej późniejszą nazwę, potwierdzając obraz osady rysujący się na podstawie analizy nielicznych, późnych przekazów źródłowych. Wiadomo dzięki nim, że istniał tutaj targ oraz karczmy będące własnością kościelną (KDW I, 511). Inne źródła przekazują z kolei informację o książeńskim młynie (KDW I, 553). Wydaje się więc, iż do czasów lokacji było to prężne, rozwijające się osiedle.

Ryc. 1.5. Kalisz-Stare Miasto, przędziki z łupku wołyńskiego (fot. A. Kędzierski)

Fig. 1.5. Kalisz-Stare Miasto, Volhynian slate spindle whorls (photo by A. Kędzierski).

O jego randze świadczy między innymi fakt ulokowania tutaj siedziby archidiacona. Wybór Kalisza na miejsce ulokowania siedziby ważnego arcybiskupiego urzędnika niewątpliwie podnosił rangę ośrodka w organizacji kościelnej. Był również swoistym wyznacznikiem jego rozwoju i wzrostu znaczenia. Archidiacon kaliski w zapisach źródłowych pojawia się po raz pierwszy jako świadek dokumentu wystawionego w 1234 roku (KDW I, nr 160). Nie wiemy jednak dokładnie, kiedy w archidiecezji gnieźnieńskiej nastąpiło wydzielenie terytorium archidiaconatu kaliskiego, tym bardziej, iż w każdej z polskich diecezji proces ten przebiegał inaczej. W diecezji krakowskiej obserwowany on jest najwcześniej i przypada na koniec XII wieku (Silnicki 1927: 112). W diecezji gnieźnieńskiej mogło to nastąpić nieco później, bo w początku wieku XIII. W źródłach pisanych jako pierwszy na terenie archidiecezji pojawia się w 1218 roku archidiacon łęczycki (KDW I, nr 160). Analizując nieliczne dokumenty, można przypuszczać, iż początki reformy zarządzania terenowymi kościołami archidiecezji sięgają pierwszego dziesięciolecia tego wieku¹⁰.

¹⁰ Dokument z 4 czerwca 1207 roku wystawiony w Rzymie przez papieża Innocentego III dla arcybiskupa gnieźnieńskiego mówi o prawie archidiaconów do godnego przyjęcia i poboru podatku w wizytowanych kościołach leżących w należnych im okręgach (KDW I, nr 45). Nie mamy jednak pewności, czy pismo dotyczyło konkretnie terenu archidiecezji gnieźnieńskiej. Należy przy tym zauważyć, iż wśród świadków dokumentu Władysława Odowica z 29 lipca 1210 roku (KDW I, nr 66), wystawionego w czasie zjazdu w Borzykowej, występują uczestnicy synodu prowincjonalnego, który się tu odbywał, i są to m.in. *...et alii quam plurimi abbates, prepositi, decani, archidiaconi, canonici, sardotes, clerici, et tota sinodus in Boricov celebrata*. Oba te dokumenty nie mówią wyraźnie o istnieniu w tym okresie archidiaconatów na terenach archidiecezji gnieźnieńskiej. Pozwalają jedynie na wysnucie hipotezy o ich powstaniu już w początku XIII wieku.

Jak wiadomo, w procesie tworzenia archidiakonatu terenowego, oprócz ścisłego określenia terytorium i podlegających mu kościołów, wyznaczana była również siedziba archidiakona. W przypadku Kalisza siedzibą archidiakona w świetle treści dokumentu z 1303 roku był kościół Najświętszej Maryi Panny (KDW II, 876). Dokument określa podział terenu miasta między dwie parafie, w wyniku rozpatrzenia skargi proboszcza kościoła św. Mikołaja z miasta lokacyjnego na proboszcza właśnie wzniesionego na terenie miasta kościoła Najświętszej Maryi Panny (zob. Skierska 2004; Młynarska-Kaletynowa 2013). W dokumencie, obok opisu granic i określenia wzajemnej hierarchii obu świątyń, zanotowano zeznanie archidiakona złożone przed arcybiskupem. Z uwagi na znaczenie dla rozważań o roli Starego Miasta, warto je przytoczyć w tym miejscu. W dokumencie zapisano bowiem co następuje: *...honorabilis vir Nicolaus archidiaconus Kalisiensis, cuius intererat eo quod suus archidiaconatus sit fundatus super ecclesiam sancte Marie...* oraz dalej o kościele: *...ecclesia sancte Marie erat antiqua et ab initio parochialis civitatis Kalisiensis...* (KDW II, 876)¹¹. Niestety nie wiadomo, kiedy i przez kogo kościół ten był fundowany. Z analizy dokumentów wynika, że musiał już funkcjonować w początku XIII wieku, w momencie powstania archidiakonatu. Stanisław Trawkowski zaliczył go, obok kościoła św. Wojciecha, do najwcześniejszych fundacji kościelnych z terenu ośrodka w Kaliszu (Trawkowski 1962: 27). Sądził również, że jego fundatorem mógłby być książę lub arcybiskup (Trawkowski 1962: 36). Nie znaleziono jednak dotychczas archeologicznych śladów jego funkcjonowania, co mogłoby prawdopodobnie zweryfikować wszystkie hipotezy.

Widoczne jest więc, iż w początku XIII wieku wokół kaliskiego grodu, przebudowywanego z inicjatywy Mieszka III, funkcjonował cały zespół osad. Do osad wymienionych tutaj, założonych na dnie doliny Proсны: Rajsłowa, Zawodzia i Starego Miasta, należałoby dodać osady położone nieco dalej (ryc. 1.1). W promieniu około dwu kilometrów byłyby to osada na Tyńcu, położona na wzniesieniach wysoczyzny od wsłodniej strony, nad ujściem doliny Swędrni. Od strony zachodniej należy zauważyć rozwój osady przy kościele św. Gotarda, związanej najprawdopodobniej z zejściem drogi w dolinę Proсны, ku przeprawie wiodącej w kierunku grodu i związanych z nim osad, a następnie na wsłód (Wyczółkowski 2023a: 96-97). W kierunku południowym, na zachodnich stokach doliny funkcjonowały jeszcze osada Zagórze i osada Piwonice oraz osada Lis naprzeciwko Piwonic. Podobnie sytuacja osadnicza musiała wyglądać na północ od grodu. Przypuszczalnie, nieznaną nam osada funkcjonowała w miejscu lokacji późniejszego miasta. Należy przyznać, iż z uwagi na procesy urbanizacyjne trudno liczyć na odkrycie jej śladów. Jednakże, wobec dobrych warunków terenowych sprzyjających osadnictwu w okresie wczesnego średniowiecza, można przyjąć, że teren ten zajęty był przez osadę już w okresie poprzedzającym lokację. Można także założyć, że rozwój tej osady związany był również, podobnie jak osad w pobliżu grodu, z rozwojem dróg o znaczeniu ponadlokalnym. W tym miejscu dolinę Proсны mogły przekraczać drogi z zachodu i południa, kierujące się w stronę Konina, Kruszwicy czy Włocławka.

---

¹¹ Na temat polemiki związanej z interpretacją tego dokumentu oraz dyskusji nad miejscem i czasem wzniesienia kościoła Najświętszej Maryi Panny w Kaliszu – Młynarska-Kaletynowa 2013; Wyczółkowski 2021a; Wyczółkowski 2023a.

2. Stare Miasto Kalisz. Topografia

2.1. Kalisz we wczesnym średniowieczu

W 2. połowie XIII wieku nastąpiły gruntowne zmiany struktur osadniczych związanych z grodem Kalisz-Zawodzie. W trakcie porządkowania ich statusu przez księcia Przemysła II część terenu i związanych z grodem osad dostała się w ręce prywatne. Początkowo były to tereny położone na lewym brzegu doliny Proсны, od Dobrca Małego po Zagórzyn (KDW I, 553)¹. Kolejnym etapem było nadanie potomkom Peregryna z Grabianowa osady Zawodzie wraz ze starym grodem. Fakt nadania z pewnością zaistniał dopiero w samym końcu XIII wieku, skoro w 1294 roku osada ma już prywatnych właścicieli. O akcie nadania dowiadujemy się pośrednio, analizując wszystkie dostępne i znane dokumenty, gdyż dokument bezpośrednio poświadczający nadanie nie jest znany. Pierwszym z dokumentów, do których się odniosę, jest dokument z 1294 (KDW II, 714), wystawiony przez Przemysła II dla plebana kościoła św. Wojciecha. Książę zezwala na lokację wsi w Sierzchowie. Treść dokumentu poświadcza pośrednio, że Zawodzie było już wtedy własnością potomków Peregryna z Grabianowa². Kolejny dokument, wystawiony 20 kwietnia 1299 roku, dotyczy lokacji wsi przy *starym zamku* (KDW IV, 2062). Występują w nim trzej synowie Peregryna: Jaśko, wojski kaliski oraz wspomniany już Janusz (KDW II, 714) oraz Filip, panowie Grabianowa.

Jaśko występuje we wspomnianym powyżej, datowanym na 20 lutego 1286 roku³ dokumencie Przemysła II potwierdzającym nadania poczynione dla niego na terenie Podgórze (KDW I, 553). Książę potwierdza nadania dokonane wcześniej przez Bolesława Pobożnego na rzecz Jaśka oraz wymienia kolejne darowizny na jego rzecz. Darowizna księcia Bolesława Pobożnego nastąpiła prawdopodobnie między rokiem 1253 a śmiercią księcia w 1279 r. Jej

¹ O problemach związanych z niewłaściwą interpretacją tego dokumentu patrz Wyczółkowski 2023a: 45.

² W dokumencie wspomniany jest komes Janusz syn Peregryna, będący patronem kościoła św. Wojciecha, na którego prośbę wystawiony został dokument (KDW II, 714).

³ Przez wydawców KDW I dokument datowany jest na rok 1285. Stanisław Krzyżanowski, opisując działalność kancelarii Przemysła II, wniósł zastrzeżenia co do roku i ustalił datę wystawienia na rok 1286 (Krzyżanowski 1890: 168).

potwierdzenie oraz rozszerzenie przez Przemysła II nastąpiło w roku 1286. Wśród kompleksu dóbr usytuowanych na gruntach Małego Dobrza i Podgórze wymieniony jest także kościół św. Gotarda.

Byłoby to więc pierwsze nadanie na rzecz prywatnych właścicieli. Kolejnym byłaby darowizna grodu wraz z podgrodową osadą oraz kościołem św. Wojciecha.

Interesujące jest, iż osady Stare Miasto oraz Rajsków pozostały w rękach książęcych⁴. Jak wspomnieliśmy powyżej, książę Przemysł II w 1294 roku decyduje się na przekształcenie wydłużającej się osady Stare Miasto i nadanie jej praw wiejskich (KDW II, 723). Na terenie Rajskowa jego następcą, Władysław Łokietek, w 1298 roku lokuje wieś na prawie niemieckim (KDW II, 799). Dokończeniem przekształceń przestrzeni osadniczej wczesnośredniowiecznego Kalisza jest lokacja wsi przy kościele św. Wojciecha pod kaliskim grodem w 1299 roku (KDW IV, 2062).

Topografię tego przekształconego ośrodka można poznać, analizując trzy doskonałe źródła kartograficzne, plany powstałe w końcu XVIII i w początku XIX wieku. Przypuszczam, iż pomimo upływu ponad pięciu stuleci ogólny charakter osadnictwa tych terenów pozostał niezmienny od średniowiecza aż do XIX wieku.

Pierwszym z wymienionych źródeł jest plan sporządzony po 1794 roku, przerysowany przez Augusta Wilhelma Schneidera (Schneider 1794; Sowina 2021). Przedstawia dolinę Proсны na odcinku między Zawodziem (błędnie opisanym jako Zawady) a Warszówką (na planie jako Warzuwka). Na planie obok zabudowy miasta, przedmieść oraz pobliskich wsi zaznaczone zostały role uprawne, pastwiska i łąki z opisanymi podziałami własnościowymi. Zabudowania wsi Zawodzie oraz Stare Miasto pokazane są dość schematycznie, z wyrysowanym podziałem pól (ryc. 2.1.1). Miejsca prowadzenia badań archeologicznych, a w szczególności stanowisko „Stare Miasto Cmentarzysko” i „Stare Miasto Sad”, zaznaczono jako pola uprawne. Miejsce lokalizacji stanowiska „Servisco” znajduje się częściowo w obrębie obszernego, nieregularnego placu na skrzyżowaniu drogi biegnącej w stronę Zawodzia oraz w stronę osady Stare Miasto.

Kolejnym dokumentem jest mapa sporządzona w Berlinie w 1802 roku przez Ludwika von Bröckera na podstawie pomiarów wykonanych w terenie w 1800 roku (Bröcker 1802; Splitt 2021). Plan wyrysowany został w sposób uproszczony. Przedstawia odcinek doliny Proсны od Starego Miasta do wsi Ogrody. W centralnej części umieszczono schematyczny plan miasta. Centrum miasta otoczone jest ramionami Proсны, wyrysowane są przedmieścia Wrocławskie oraz Warszawskie, a także okoliczne wsie: Tyniec, Stare Miasto, Rypinek, Chmielnik i Ogrody. W pobliżu skrzyżowania drogi prowadzącej z Rypinka w stronę Zawodzia z drogą odchodzącą w stronę wsi Stare Miasto zaznaczono nieużytki porośnięte roślinnością (drzewa?) (ryc. 2.1.2).

Ostatnią z omawianych jest mapa rosyjska z 1835 roku, pokazująca Kalisz wraz okolicą (Bergengstroll 1835). Powstała ona w związku z kaliskim zjazdem monarchów i wielkimi manewrami prusko-rosyjskimi, które miały miejsce we wrześniu 1835 roku. Mapa wyrysowana została w skali półwiorstowej, czyli 1:21000⁵. W przypadku terenów wsi Stare Miasto i Zawodzie wykazuje dużą dokładność (ryc. 2.1.3). Pomimo dużej skali znalazły się tu dobrze umiejscowione charakterystyczne punkty orientacyjne – krzyże przydrożne, grodzisko, a nawet chałupy, które jako zabytkowe dotrwały do naszych czasów.

⁴ Późniejsze źródła o Starym Mieście zob. Sowina i inni 2017: 327-328.

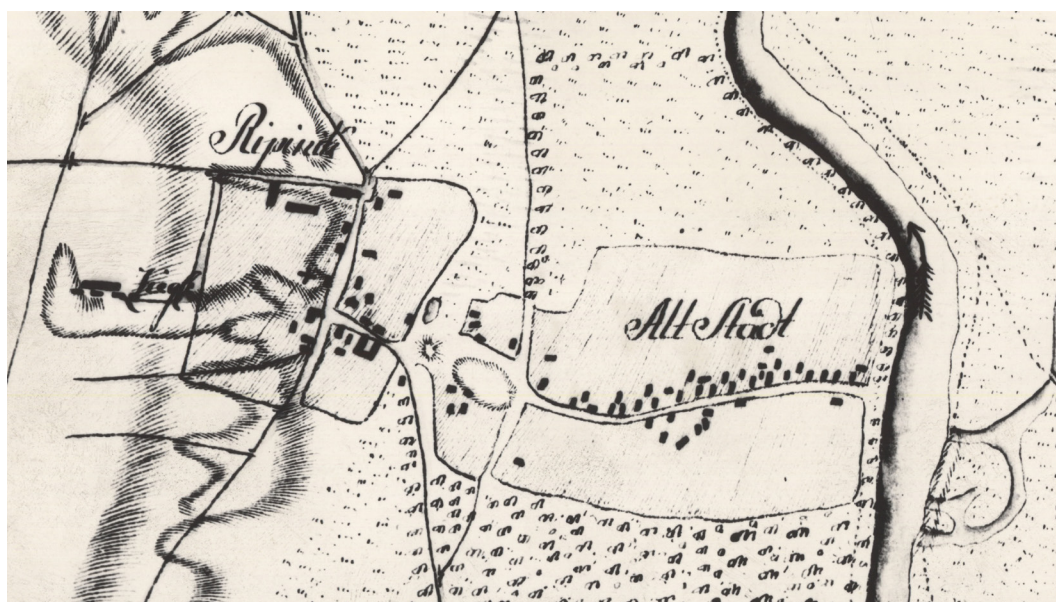
⁵ Dla porównania, przygotowywana i wydawana w tym okresie znana Mapa Kwatermistrzostwa publikowana była w skali trzywiorstowej, czyli 1:126000.

Ryc. 2.1.1. Stare Miasto (Altstadt) oraz Zawodzie (Zawada) na planie *Plan von einem Theil des Prosna Strohm...* (Schneider 1794) – wg Atlas 2021

Fig. 2.1.1. Stare Miasto (Altstadt) and Zawodzie (Zawada) on the map *Plan von einem Theil des Prosna Strohm...* (Schneider 1794) – wg Atlas 2021.

Ryc. 2.1.2. Stare Miasto (Alt Stadt) i Rypinek (Ripinek) na planie *Grundris von Kalisch und der umliegenden Gegend* z 1802 roku (Bröcker 1802, wg Atlas 2021)

Fig. 2.1.2. Stare Miasto (Alt Stadt) and Rypinek (Ripinek) on the map *Grundris von Kalisch und der umliegenden Gegend* from 1802 (Bröcker 1802, according to Atlas 2021).

Ryc. 2.1.3. Osady i wsie w okolicy grodziska na Zawodziu na mapie *Plan okrestnostej goroda Kališa...* z 1835 roku (Bergentroll 1835)

Fig. 2.1.3. Settlements and villages in the vicinity of the Zawodzie fort on the map *Plan okrestnostej goroda Kališa...* from 1835 (Bergentroll 1835).

Na planie widoczna jest zabudowa wsi oraz ich rozplanowanie. Stare Miasto, Rajszków i Zawodzie rozmierzone zostały w XIII wieku jako ulicówki. Ich kształt związany jest z siecią dróg lokalnych, ale też zapewne z warunkami terenowymi. Szczególnie interesujący jest kształt ulicówki Stare Miasto, gdzie przechodząca przez nią droga zmierza wprost do rzeki, przybierając kształt esowaty (ryc. 2.1.4). Należy w tym wypadku przyjąć, iż taki właśnie kształt wsi związany jest z istniejącą przeszkodą, którą droga musiała ominąć. W części wsi leżącej przy rzece widać rodzaj placu przy rozwidleniu drogi. Badania prowadzone w tym rejonie w latach 2012-2020 pozwoliły na zlokalizowanie naturalnego obniżenia terenu, być może jednego ze starych koryt meandrującej Prosnycy. W okresie wczesnego średniowiecza, jak świadczą znalezienia tu nawarstwienia, był to prawdopodobnie teren obniżony, zapełniany okresowo wodą. Na jego krawędzi, przypuszczalnie w X wieku, funkcjonował rodzaj studni, do której zejście zostało rozpoznane archeologicznie⁶. W okresie późniejszym, w wiekach XI i XII, teren prawdopodobnie został osuszony. Zmiany w hydrologii terenu zachodzące w ciągu XIII i XIV wieku spowodowały ponowne, przynajmniej okresowe, wypełnianie się zagłębienia wodą. Znalezione zabytki pozwalają również przypuszczać, iż teren ten był wykorzystywany w okresie późniejszych faz wczesnego średniowiecza jako miejsce depozycji odpadków.

⁶ W wykopie 58a z roku 2020 przebadano nawarstwienia odsłoniętego obiektu 82. Wyróżniono dwie fazy obiektu. W pierwszej fazie, datowanej na okres X-XI wieku, obiekt był rodzajem wykopanego zagłębienia się zejścia do obiektu położonego tuż obok wykopu, prawdopodobnie studni. Po jego stopniowym zasypaniu, prawdopodobnie dopiero w XII-XIII wieku, na warstwach niwelujących zostało założone palenisko związane z funkcjonowaniem obiektu 75, identyfikowanego z pracownią szklarską z piecem do wytopu i obróbki szkła.

Ryc. 2.1.4. Wieś Stare Miasto i otaczające ją tereny w 1835 roku na mapie *Plan okrestnostej goroda Kališa...* (Bergentroll 1835)

Fig. 2.1.4. The settlement of Stare Miasto and its surroundings in 1835 on the map *Plan okrestnostej goroda Kališa...* (Bergentroll 1835).

Na opisanym już powyżej skrzyżowaniu dróg prowadzących z Rypinka na Zawodzie oraz drogi łączącej Zawodzie ze wsią Stare Miasto widoczny jest, zaznaczony schematycznie, krzyż. Samo skrzyżowanie wyrysowane jest po raz kolejny w formie nieregularnego, trójkątnego placu. Miejsca przypuszczalnej lokalizacji stanowisk „Stare Miasto Sad” oraz „Stare Miasto Cmentarzysko”, położone w przybliżeniu na północ od tego placu, zajęte są przez pola uprawne bądź łąki.

Wszystkie trzy zaprezentowane powyżej plany pokazują bardzo charakterystyczny, rozproszony, czy raczej wyspowy charakter osadnictwa terenu wokół grodu Kalisz-Zawodzie. Niewątpliwie topografia ośrodka w sposób bezpośredni wiąże się ze środowiskiem, w jakim osady były zakładane. Środowiskiem tym była dolina Proсны, rzeki średniej wielkości, w jej środkowym biegu. Badania geomorfologiczne oraz hydrologiczne prowadzone równoległe z pracami wykopaliskowymi od końca lat pięćdziesiątych XX wieku pozwoliły na sformułowanie hipotez opisujących przemiany topografii ośrodka w powiązaniu ze zmianami środowiskowymi (Dąbrowski i inni 1962; Stupnicka 1998; Stupnicka 2023, Stupnicka i inni 2006).

Proсна jest opisywana jako typowa rzeka nizinna. W swoim środkowym biegu płynie obecnie przeważnie jednym korytem o szerokości kilku metrów, meandrując i tworząc regularne zakola. W interesującym nas miejscu, w okolicach Kalisza, jej dolina osiąga szerokość 2,2-2,5 km w okolicach grodziska na Zawodziu oraz 1,4-1,7 km na wysokości miasta lokacyjnego. Ewa Stupnicka uważa, że przepływ meandrowy Proсны datuje się od okresu stabilizacji jej profilu podłużnego w holocenie (Dąbrowski i inni 1962: 210).

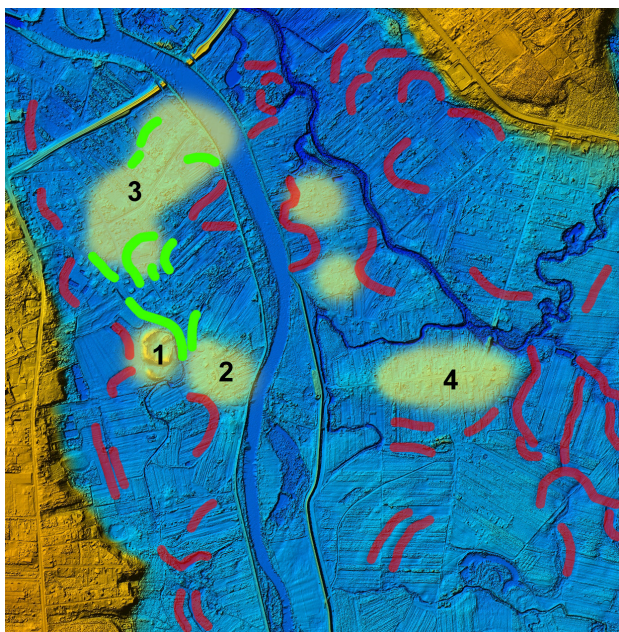
W środkowym biegu, w okolicach Kalisza, przepływ Proсны został znacznie spowolniony przez boczne, prawobrzeżne dopływy: Pokrzywiankę (Cienię) oraz Swędrnię. Wniosły one do doliny znaczne ilości piasków i ilów, tworząc rozległe stożki napływowe u swojego ujścia. Należy zauważyć, iż ujścia Swędrni i Pokrzywianki dzieli odległość zaledwie około 2,5 km. Stupnicka, opisując sytuację w okolicach kaliskiego Zawodzia, zauważa iż nagromadzenie się dużych ilości materiału akumulacyjnego w dolinie rzeki powoduje spowolnienie biegu rzeki, częste przesuwanie się jej koryta i zmianę charakteru z rzeki meandrującej na rzekę płynącą kilkoma odnogami (Dąbrowski i inni 1962: 210)⁷.

W literaturze zwraca się uwagę na występowanie w strefie nizin, w przypadku rzek średniej wielkości, przy szerokich fragmentach dolin, koryt anastomozujących (Andrzejewski i inni 2018: 40). Ten typ koryta rzeczno charakteryzuje się występowaniem kilku równorzędnych koryt wciętych w równinę zalewową, łączących się i rozłączających, niekiedy krętych. Zazwyczaj charakteryzują się one spokojnym nurtem. Tego typu rzeka wydaje się bardziej podatna na wahania klimatyczne. W porach suchszych, przy zmniejszonej ilości opadów, niektóre z koryt wysychają, tworząc starorzecza. W przypadku zwiększonej ilości opadów, płytko wcięte koryta rzeki rozlewają szeroko wody powodziowe i akumulują niesiony materiał. Bliższość ujść Pokrzywianki i Swędrni, nanoszących aluwia w dolinę Proсны, wymuszała zapewne przesunięcie głównych koryt tej ostatniej w stronę zachodnią. Prawdopodobnie w okresie późniejszym, osłabiony poprzez mniejszą ilość wód opadowych, nurt Swędrni przesuwał koryto bliżej wschodniego brzegu doliny. Ujście do Proсны, na pewnym etapie funkcjonujące w pobliżu grodziska i osady przyrodowej, odsunęło się w kierunku północnym. Całą dramatyczną historię rzeki zmieniającej swoje koryta odczytać obecnie możemy, analizując obraz terenu uzyskany w wyniku laserowego skanowania powierzchni terenu (LIDAR).

Na rycinie (ryc. 2.1.5) na czerwono zaznaczono koryta rzeki widoczne na powierzchni w wyniku analizy numerycznego modelu terenu (NMT) oraz koryta, których ślady odsłonięto w trakcie badań wykopaliskowych. Wydaje się, iż część z nich związana jest z odnogami Proсны. Mniejsze, znajdujące się po wschodniej stronie doliny, możemy wiązać z działalnością Swędrni i Pokrzywianki dopływających do koryta Proсны. Na żółto zaznaczone zostały miejsca osad datowanych na okres wczesnego średniowiecza oraz koncentracji materiałów zabytkowych datowanych na okres wczesnego średniowiecza. Jeśli chodzi o te ostatnie, to są to dwa niewielkie piaszczyste wzniesienia znajdujące się po wschodniej stronie obecnego koryta Proсны, na powierzchni których w trakcie badań powierzchniowych zostały zarejestrowane materiały zabytkowe.

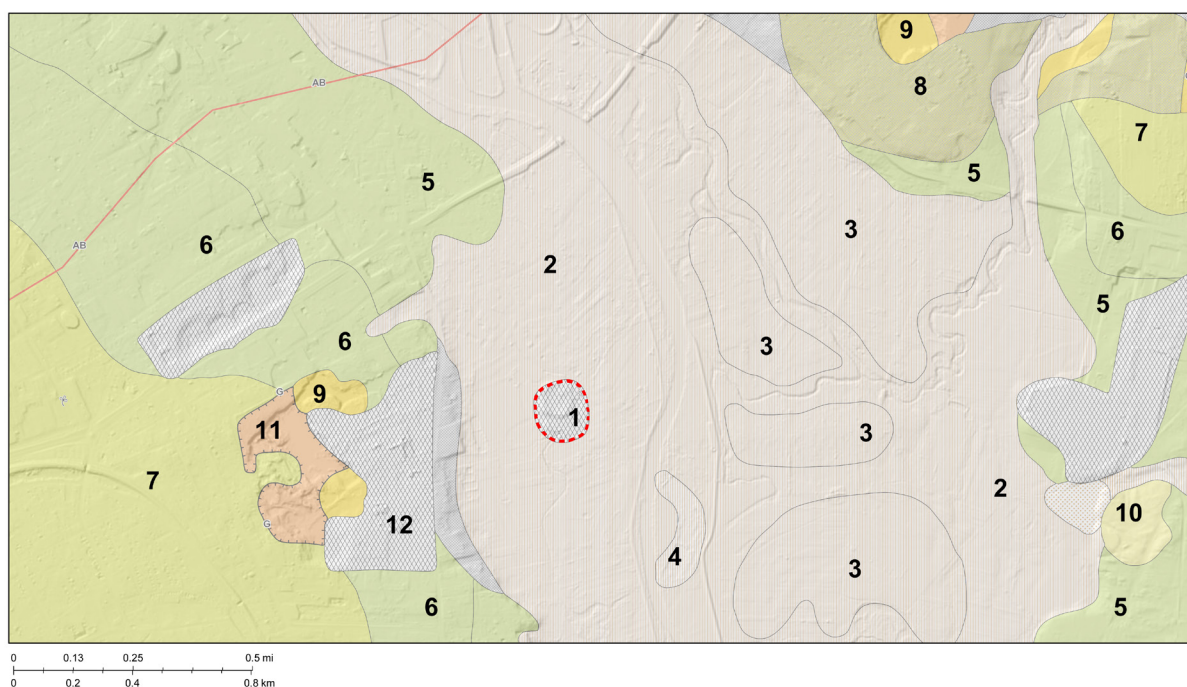
⁷ Ewa Stupnicka opisuje działalność tak płynącej rzeki dość dokładnie: (...) *Rozdzielona na szereg rozgałęzień jest ona płytsza i często szersza niż w miejscach, gdzie meandruje, gdyż wolniejszy nurt ma mniejszą siłę erozyjną i rzeka nie tworzy głębokiego koryta. Procesy spowodowane jej przepływem: erozja i akumulacja, są słabsze i bardziej zlokalizowane. Wskutek częstych zmian koryta istnieją tu duże możliwości powstawania starorzeczy. Te odcinki rzeki będą się również charakteryzowały dużą ilością brodów i zabagnień* (Dąbrowski i inni 1962: 210).

Ryc. 2.1.5. Próba rekonstrukcji przepływu Proсны, Śwędźni i Pokrzywianki w okolicy grodu Kalisz-Zawodzie (1) oraz osad: Zawodzia (2), Starego Miasta (3) i Rajskowa (4). Na czerwono zaznaczono ślady starorzeczy widoczne na numerycznym modelu pokrycia terenu. Kolorem zielonym starorzecza rozpoznane archeologicznie (Opracowanie LIDAR W. Małkowski, oprac. rycin D. Wyczółkowski)

Fig. 2.1.5. Attempted reconstruction of the riverbeds: Proсна, Śwędźnia and Pokrzywianka in the vicinity of Kalisz-Zawodzie stronghold (1) and settlements: Zawodzie (2), Stare Miasto (3) and Rajsków (4). Traces of oxbow lakes visible in the numerical model of terrain are marked in red. Archaeologically-recognised oxbow lakes are marked in green (LIDAR compilation by W. Małkowski, compiled by D. Wyczółkowski).

Ryc. 2.1.6. Wydzielenia geologiczne w rejonie grodziska Kalisz-Zawodzie (1). Cyframi oznaczono: 1. grodzisko Kalisz-Zawodzie; 2. piaski, mułki (mady) i żwiry rzeczne den dolinnych i tarasów zalewowych 0,5-1,5 m n.p. rzeki; 3. piaski i żwiry rzeczne tarasów zalewowych 1,5-2,5 m n.p. rzeki; 4. namuły torfiaste; 5. piaski i żwiry rzeczne tarasów nadzalewowych 3,0-8,0 m n.p. rzeki; 6. piaski i żwiry rzeczne tarasów nadzalewowych 8,0-18,0 m n.p. rzeki; 7. piaski i żwiry wodnolodowcowe; 8. piaski i gliny deluwialne na łożach i węgla brunatnym – formacji poznańskiej; 9. ły i węgiel brunatny – formacja poznańska; 10. piaski eoliczne; 11. gliny zwałowe; 12. inne utwory powierzchniowe (źródło: https://geologia.pgi.gov.pl/karto_geo/)

Fig. 2.1.6. Geological subdivisions in the area of the Kalisz-Zawodzie stronghold (1). The numbers denote: 1. Kalisz-Zawodzie stronghold; 2. sands, silts (muds) and fluvial gravels of valley bottoms and floodplain terraces 0.5-1.5 m above river level; 3. river sands and gravels of floodplain terraces 1.5-2.5 m above river level; 4. peat silts; 5. river sands and gravels of floodplain terraces 3.0-8.0 m above river level; 6. river sands and gravels of overlying terraces 8.0-18.0 m above river level; 7. glacial sands and gravels; 8. deluvial sands and clays on clay and lignite – Poznań Formation; 9. clay and lignite – Poznań Formation; 10. aeolian sands; 11. heap clays; 12. other surface formations (source: https://geologia.pgi.gov.pl/karto_geo/).

Liczne koryta Proсны pokazują dynamikę zmian topografii dna doliny tej niewielkiej rzeki. Niestety, dotychczas nie są one wydatowane; w związku z tym, zajmując się osadnictwem i topografią dna doliny Proсны w okolicach grodu na Zawodziu, należy oprzeć się na innych źródłach.

Dno doliny zostało rozcięte we wcześniejszych utworach pod koniec neogenu. W plejstocenie dolina kilkakrotnie przechodziła fazy akumulacji i erozji przy zmianie kierunku przepływu odprowadzanych wód (Piszczysłowa 2014: 59). Wypełniona jest glinami zwałowymi, ilami, piaskami i żwirami (ryc. 2.1.6).

Analiza wydzielen geologicznych nie pomaga w zrozumieniu topografii zespołu. Wyjątkiem jest tutaj oddalona od grodziska osada Rajsków, która zajęła teren położonej nieco wyżej terasy dennej, rzeźbionej przesuwającym się korytem Swędrni. Wydaje się, że osady Stare Miasto oraz Zawodzie objęły tereny obecnie lekko tylko wyniesione ponad poziom zerodowanej powierzchni dna doliny. Należy jednak zauważyć, iż Rajsków mieści się w rejonie stożka napływowego Swędrni, przeciętego jej korytami. Zawodzie i Stare Miasto mieszczą się w strefie działalności Proсны zasilanej wodami Pokrzywianki i Swędrni. Interesujące jest, iż na kilku stanowiskach badanych w obrębie osady staromiejskiej stwierdzono ślady osadnictwa pradziejowego, głównie w postaci zniszczonych grobów i pochówków datowanych na okres brązu i wczesnej epoki żelaza. Widoczne jest więc, iż tereny te również i we wcześniejszych okresach mogły być wykorzystywane przez społeczności żyjące w okolicy Kalisza. Z uwagi na to, iż dno doliny zalegają głównie piaski i mady rzeczne, użytkowanie gospodarcze prawdopodobnie związane było głównie z okresowym wypasem trzody na łągach znajdujących się na wyniesieniach terenu oraz na rybołówstwie, ale w dłuższych okresach suchszych zapewne wykorzystywano tereny także do celów rolniczych.

Należy zauważyć, iż na okres wczesnego średniowiecza przypada optimum klimatyczne, trwające od VI/VII wieku do 1. połowy XIV wieku. Analizując wyniki badań paleogeograficznych prowadzonych w dolinach rzek Europy środkowo-wschodniej, wyróżniono w ciągu całego holocenu fazy chłodniejsze, bardziej wilgotne, związane z obserwowanym zwiększeniem występowania zjawisk powodziowych oraz ogólnym podniesieniem się stanu wód gruntowych. W odniesieniu do okresu wczesnego średniowiecza można wydzielić trzy takie fazy. Przypadały one okres od V do VII wieku, a dla czasów odnoszących się do funkcjonowania ośrodka na kaliskim Zawodziu na okres X-XI oraz XIII-XIV wiek (Starkel 2002: 27; Stupnicka i inni 2006: 97-100).

Na ślady tego typu zjawisk natrafiono w trakcie badań archeologicznych prowadzonych na stanowiskach w obrębie Starego Miasta. Interesujące wyniki przyniosły badania prowadzone na stanowisku Stare Miasto 13. Odsłonięto tam kilka obiektów datowanych na okres X – początek XI wieku. Trzy z nich, leżące w pobliżu krawędzi wyniesienia, na którym założono osadę, zostały wypełnione jasnoszarymi ilastymi piaskami pozbawionymi materiału zabytkowego. Według przyjętej interpretacji, obiekty te uległy zniszczeniu w trakcie powodzi. W ich pobliżu, a w jednym przypadku, niemalże w tym samym miejscu, powstały kolejne obiekty użytkowe datowane już na okres od około połowy XI wieku. Ślady późniejszych wezbrań i zmian koryta rzeki widoczne są bardzo dobrze na stanowisku „Stare Miasto Cmentarzysko”. Podobne obserwacje poczyniono również w trakcie badań wykopu usytuowanego po północnej stronie osady. W wykopie 36/2008 zarejestrowano obiekt, datowany za pomocą materiału zabytkowego na okres XII wieku, zniszczony przez ramię rzeki o szerokości ponad 6 m.

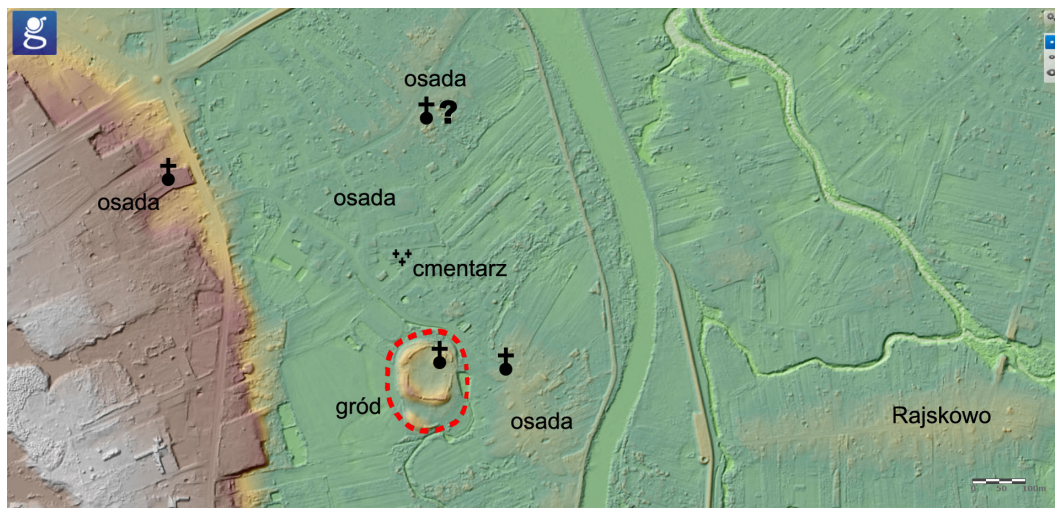

W wykopie 42/2011 jeden z obiektów (9/11), datowany na XII wiek, został również częściowo naruszony przez ciek wodny. Jak wynika z analizy wyników badań prowadzonych na Starym Mieście, północna strona osady zajęta była przez liczne obiekty mieszkalne, rzemieślnicze i użytkowe. Intensywne użytkowanie tego terenu w okresie XI-XIII wieku doprowadziło do powstania warstwy kulturowej osiągającej miejscami miąższość dochodzącą do 0,5 m. Jeszcze w 2. połowie XII wieku lokowane były tu warsztaty rzemieślnicze przenoszone z terenu grodu.

Interesującym świadectwem tego procesu jest znalezisko połowy formy do wyrobu kabłączków skroniowych zdobionych zwierzęcymi figurkami. Pierwsza część formy została odkryta w roku 1963, w trakcie badań grodziska, w wykopie usytuowanym na północ od kolegiaty, w zniszczonym obiekcie datowanym na XII wiek (Dąbrowska 1966: 714-721; Błoński, Baranowski 2023: 263). Druga połowa tej samej formy została znaleziona w trakcie nadzoru archeologicznego w 2015 roku w północnej części osady Stare Miasto. Odkryto ją w wypełniku obiektu datowanego na okres XII-XIII wieku. Oprócz połówki formy znaleziono w nim ostrogę⁸ datowaną na okres od XII w. oraz zawieszkę toporkowatą. W obiekcie odsłonięto ślady dużego paleniska. Niewątpliwie przeniesienie działalności rzemieślniczej i ulokowanie pracowni w północnej części osady odbyło się w momencie, gdy dla tego terenu nie istniały zagrożenia powodziowe. Z tego powodu tego typu zdarzenia skłonny jestem datować na okres od około połowy XIII wieku.

2.2. Położenie stanowiska Stare Miasto Cmentarzysko w strukturze ośrodka

Ustalenie, które przywołano powyżej, ma szczególne znaczenie dla datowania faz użytkowania stanowiska Stare Miasto Cmentarzysko. Jeśli popatrzymy na lokalizację stanowiska (ryc. 2.2.1), widoczne jest, iż w okresie wczesnego średniowiecza znajdowało się ono w peryferyjnej strefie Starego Miasta. Można nawet powiedzieć, iż położone ono było bliżej grodu na Zawodziu niż centrum osady Stare Miasto. Do kwestii tej jeszcze powrócę.

Ryc. 2.2.1. Lokalizacja stanowiska Cmentarzysko w pobliżu grodu Kalisz-Zawodzie (rys. D. Wyczółkowski, podkład mapy geoportal.gov.pl)

Fig. 2.2.1. Location of the Cmentarzysko site near Kalisz-Zawodzie stronghold (drawing by D. Wyczółkowski, podkład mapy geoportal.gov.pl).

⁸ Jest to ostroga z piramidalnym kolcem, typ II/4 wg Hilczerówny (Hilczerówna 1956).

Na podstawie wyników prac archeologicznych prowadzonych na stanowiskach Stare Miasto Servisco, Stare Miasto Sad oraz Stare Miasto Cmentarzysko można stwierdzić, że topografia tego terenu w okresie wczesnego średniowiecza w znacznym stopniu odbiegała od obecnej.

Już w trakcie badań prowadzonych w latach 1956 i 1957 w wykopach założonych w pobliżu skrzyżowania ulic Bolesława Pobożnego i Bolesława Chrobrego⁹ stwierdzono występowanie warstw związanych z obecnością cieków wodnych.

Można próbować w sposób przybliżony określić jego przebieg jako płynącego lekkim skosem w kierunku północno-zachodnim w stosunku do obecnej ulicy Bolesława Chrobrego. Wydaje się również, że ślad tego cieków zlokalizowano w trakcie badań prowadzonych w latach 2001-2007 na stanowisku Stare Miasto Servisco, czyli w bezpośrednim sąsiedztwie wykopów z lat 1956-1957. Na zachodnim krańcu wykopu natrafiono na rozmyte częściowo przez wodę obiekty datowane na okres epoki brązu. Co interesujące, nie było już tam obiektów datowanych na okres wczesnego średniowiecza. Analizując te dane, można sformułować hipotezę, że byłoby to najprawdopodobniej ramię Proсны płynące od wschodniej strony grodu i skręcające w stronę zachodniego brzegu doliny, być może łącząc się z odnogą płynącą od zachodniej strony grodziska. Na ślady tego koryta trafiono także w pobliżu grodziska, w trakcie nadzoru podczas wykonywania kanalizacji w ciągu ulicy Bolesława Chrobrego¹⁰. Należy przypuszczać, iż w okresie wczesnego średniowiecza było ono czynne. To właśnie od tej odnogi miałyby prawdopodobnie odchodzić młynówka związana z książęcym młynem stojącym na wysokości Starego Miasta. Po raz pierwszy został on wspomniany w dokumencie Przemysła II z 1286 roku, w którym książę potwierdza Jaškowi z Grabianowa wcześniejsze nadania, a także daruje między innymi młyn (KDW I, 553). Młyn ten stał w pobliżu Starego Miasta nad wykopaną młynówką¹¹.

Informacje źródłowe o funkcjonującym od XIII wieku młynie potwierdzają obserwacje uzyskane w trakcie badań archeologicznych. Można przyjąć w związku z tym, że pomiędzy krawędzią doliny i osadami tam założonymi a osadą staromiejską w okresie przynajmniej od wczesnego średniowiecza czynne było co najmniej jedno z koryt Proсны. Należy bowiem pamiętać, iż Proсны płynęła korytem zarówno po wschodniej, jak i po zachodniej stronie grodu.

Wydaje się, iż informacje najbardziej istotne dla rekonstrukcji topografii stanowiska Stare Miasto Sad i Stare Miasto Cmentarzysko zostały uzyskane podczas badań wykopaliskowych prowadzonych na tych właśnie stanowiskach w latach 2002-2006. W trakcie badań stanowiska Cmentarzysko, w wykopach X z 2004 i XII z 2005 roku, odsłonięto krawędź wzniesienia podmytego przez wodę¹². W roku 2006, w wykopie XVII odsłonięto dalszą partię stoku tego wzniesienia oraz jego podnóże. Teren opadał w stronę zachodnią, tworząc niezbyt głęboki rów. W wykopie XVIII, przylegającym do wykopu XVII od strony zachodniej, nie stwierdzono nawarstwień kulturowych, a jedynie naturalne warstwy tworzące wypełnisko dalszej części zagłębienia.

W trakcie badań prowadzonych na sąsiednim stanowisku Stare Miasto Sad podobne nawarstwienia odsłonięto w wykopach XI z 2005 roku i XXXIII i XXI z 2006 roku, leżących na północ od wykopów XVII i XVIII. Tam również odsłonięto nawarstwienia związane z niezbyt

⁹ Na temat historii badań patrz Rozdział 3.

¹⁰ Informacja ustna Leszka Ziąbki z firmy MBL ZIĄBKA oraz dr. Adama Kędzińskiego. Dokumentacja w Kaliskiej Delegaturze WWKZ w Poznaniu.

¹¹ Przemysł II daruje Jaškowi (...) *molendinum nostrum, quod fuit antique civitatis in flumine Przosna, cum piscina in qua molendinum est constructum* (...) (KDW I, 553). Był to więc młyn położony na Starym Mieście wzniesiony nad osobnym kanałem zaopatrywanym przez wody z koryta Proсны.

¹² O wynikach prac na stanowisku patrz Rozdział 4. Stare Miasto Kalisz. Cmentarzysko.

głębokim zagłębieniem, stopniowo zarastającym i zasypywanym zarówno w sposób naturalny, jak i niwelowanym w trakcie równania terenu. W wykopie XI natrafiono na zachodni brzeg tego obniżenia, natomiast w wykopie XXXII napotkano wschodnią jego krawędź.

Dalszy jego przebieg w kierunku północnym można zrekonstruować na podstawie badań prowadzonych w latach następnych w obrębie stanowisk na posesjach przy ulicach Bolesława Pobożnego 40 oraz Stare Miasto 3a. W 2008 roku przebadano na posesji przy ul. Bolesława Pobożnego 40 miejsce posadowienia zabytkowej drewnianej chałupy. Została ona zdemontowana dwa lata wcześniej i przeniesiona na teren skansenu przy grodzisku Kalisz-Zawodzie. Jej wzniesienie datowane jest na 2. połowę XVIII wieku. Interesujące jest to, że zagroda ta widnieje na wszystkich, przywoływanych przez nas powyżej, mapach z końca XVIII i z XIX wieku. W trakcie badań stwierdzono, iż została ona wzniesiona na zniwelowanym obniżeniu terenu. Warstwy niwelacyjne wypełniające podmokłe obniżenie terenu zostały wydatowane na okres po XVII wieku.

W roku 2009 przebadano wykop 38 na posesji przy ul. Stare Miasto 3a, w jej południowym krańcu. W wykopie, obok śladów osadnictwa w postaci jam gospodarczych, odsłonięto krawędź cieku znajdującego się po południowej stronie działki. Płynął w obniżeniu terenu w kierunku wschodnim, w stronę obecnego koryta Proсны. W okresie wczesnego średniowiecza, w trakcie użytkowania terenu datowanego archeologicznie na okres XI-XII wieku¹³, obniżenie mogło się czasowo wypełniać wodą, o czym świadczą mogą warstwy zidentyfikowane na jego krawędzi. Wydaje się jednak, że nie był to już wtedy płynący ciek, raczej można byłoby powiedzieć, że było to obniżenie terenu, ślad po jednym z wcześniejszych koryt rzeki. Wydaje się więc, że zasadne jest rekonstruowanie kolejnego paleokoryta Proсны, biegnącego od południa, obok stanowiska Cmentarzysko, przecinającego stanowisko Sad, a następnie zakręcającego w stronę wschodnią i opływającego krawędź Starego Miasta (ryc. 2.2.2). Jego wcześniejszy przebieg obecnie jest niemożliwy do zrekonstruowania.

W trakcie badań w 2006 roku na terenie stanowiska Stare Miasto Sad, stwierdzono obecność kolejnych jeszcze obniżeń. W wykopach XXX i XXIX odsłonięto duże zagłębienie wypełnione warstwami zasypiskowymi. Zawartość zabytkową stanowiły bardzo liczne fragmenty naczyń ceramicznych wstępnie datowane na okres XVI-XVII wieku. Po wstępnej analizie materiału można przypuszczać, iż były to odpady produkcyjne pochodzące z funkcjonującej w pobliżu pracowni garncarskiej¹⁴. Samo zagłębienie w związku z tym można rozpatrywać albo jako naturalną pozostałość po jednym z koryt rzeki, albo też jako miejsce pozyskiwania surowca dla pracowni. W najbardziej wysuniętych na wschód wykopach XVI i XXVII stwierdzono brak obiektów archeologicznych i warstw kulturowych. Ponadto zaobserwowano obniżanie się terenu oraz występowanie warstw niwelacyjnych, a poniżej nich warstw akumulacyjnych, ilów i ilastych piasków, związanych z bliskością wody. Obserwacje te świadczą o tym, iż również z tej strony wzniesienie zajmowane przez stanowisko Stare Miasto Sad oraz Stare Miasto Cmentarzysko, ograniczone było obniżeniem terenu związanym z działalnością rzeki.

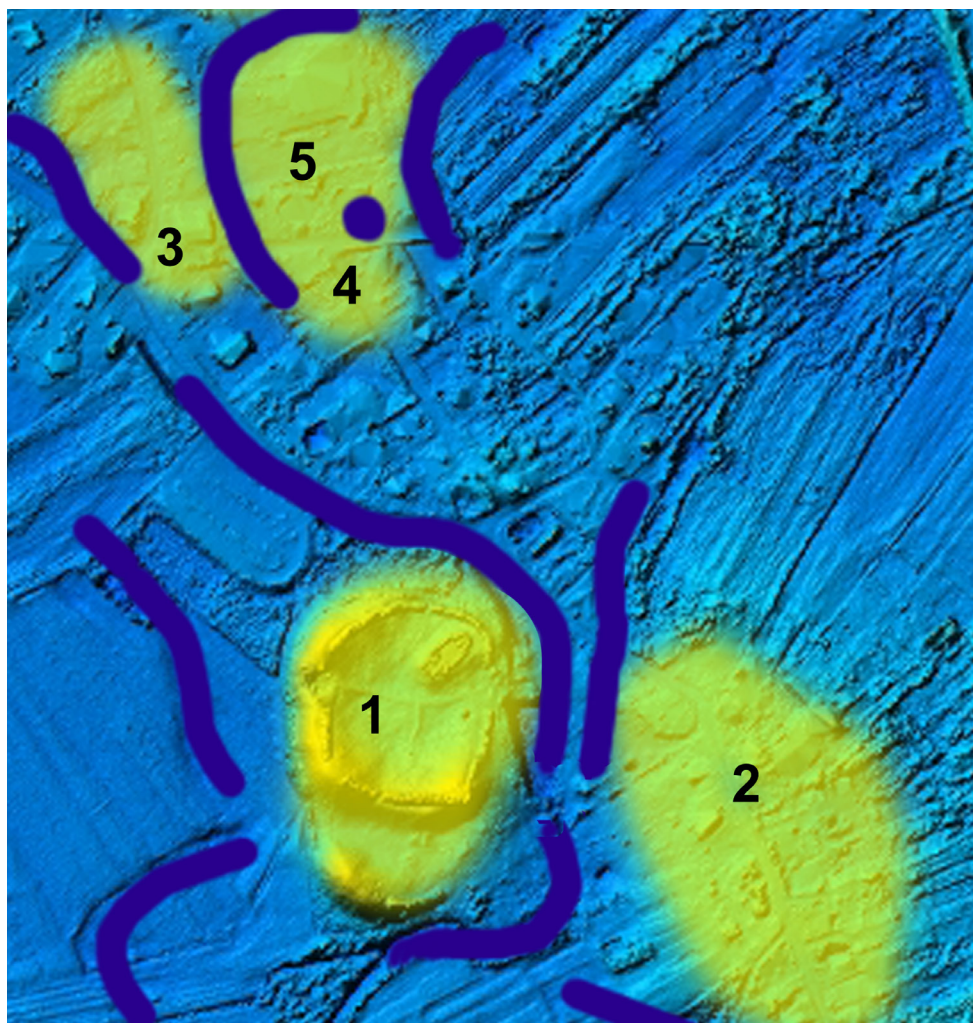
Trudno obecnie, bez dodatkowych badań, rekonstruować dokładny przebieg kolejnych odnóg rzeki. Wydaje się jednak, iż na obszarze doliny pomiędzy wzniesieniem zajmowanym od XIII wieku przez cmentarz a grodem Kalisz-Zawodzie znajdowały się tereny niżej położone.

¹³ Datowanie na podstawie analizy materiałów ceramicznych pochodzących z wypełnisk obiektów. Dodatkowo potwierdza je znalezisko w warstwie kulturowej denara Bolesława Śmiałego.

¹⁴ Podobne wysypisko stłuczki ceramicznej znalezienie w trakcie badań w 2006 roku w pobliżu kościoła św. Wojciecha na Zawodziu. Materiały te datować można na XVII-XVIII wiek.

Możliwe jest, że ich powstanie związane było z erozyjną działalnością Proсны rozmywającej wcześniejsze warstwy akumulacyjne. Niewątpliwie tereny te mogły być podmokłe i okresowo zalewane przez wodę. Świadczą o tym obserwacje poczynione podczas badań wykopaliskowych z roku 1956 i 2015. W ich trakcie w wykopach założonych na działkach przy obecnej ulicy Henryka Brodatego stwierdzono brak obiektów archeologicznych oraz warstwy kulturowej. Jednocześnie zaobserwowano występowanie pojedynczych fragmentów ceramiki datowanych na okres wczesnego średniowiecza oraz na okres nowożytny. W latach 90. XX wieku, w trakcie nadzoru archeologicznego, znaleziono w rejonie ulicy Zawodzie w pobliżu ulicy Henryka Pobożnego ślady moszczonej drewnem grobli¹⁵. Prowadzić ona miała z terenu osady Zawodzie w kierunku osady Stare Miasto.

Ryc. 2.2.2. Próba rekonstrukcji topografii okolic grodu Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu: 1. gród; 2. osada przygodowa; 3. Stare Miasto, st. Servisco 4; Stare Miasto, st. Cmentarzysko; 5. Stare Miasto, st. Sad. Kolorem ciemnoniebieskim zaznaczono rekonstruowany przebieg koryt rzeki Proсны, na żółto zaznaczone tereny stwierdzonego osadnictwa wczesnośredniowiecznego (oprac. D. Wyczółkowski, oprac. LIDAR W. Małkowski)

Fig. 2.2.2. Attempted reconstruction of topography of Kalisz-Zawodzie area in early middle ages: 1. stronghold; 2. stronghold suburb; 3. Stare Miasto, site Servisco 4; Stare Miasto, site Cmentarzysko; 5. Stare Miasto, site Sad. Dark blue marks the reconstructed course of the Prosna riverbed, yellow marks the areas of identified early medieval settlements (compiled by D. Wyczółkowski, LIDAR compilation by W. Małkowski).

¹⁵ Informacja ustna dr. A. Kędzierskiego.

Na przedstawionej rycinie (ryc. 2.2.2) zaznaczono przebieg odnóg rzeki, które zauważalne są na powierzchni terenu, lub też których istnienie zostało potwierdzone badaniami archeologicznymi. Jak już wcześniej zostało powiedziane, charakter osadnictwa terenu związany jest, w związku z obecnością rzeki, z ukształtowaniem powierzchni. Osadnictwo zajmuje tereny nieco wyżej położone. Można zauważyć, że stanowiska Sad i Cmentarzysko leżą na jednym wzniesieniu. Od kolejnego stanowiska, Servisco, oddzielone są obniżeniem terenu – podmokłym, ale nieaktywnym korytem rzeczonym. Pewne ślady odkryte w trakcie prowadzenia badań archeologicznych¹⁶, pozwalają przypuszczać, iż przez obniżenie prowadziły przejścia pozwalające na komunikację z sąsiednim wzniesieniem, na którym znajdowały się funkcjonujące obiekty mieszkalne, gospodarcze i pracownie rzemieślnicze.

Obiekty tego typu funkcjonowały na tym terenie od IX-X wieku. Co interesujące, śladów osadnictwa z tego okresu, w postaci obiektów mieszkalnych czy gospodarczych, nie znaleziono na stanowisku Stare Miasto Servisco. Z wieloletnich badań prowadzonych tam pochodzi zaledwie kilkanaście fragmentów ceramiki, która może być tak datowana. Obiekty tak datowane odkryto jednak na stanowisku Cmentarzysko. Jak wspomniano powyżej, teren ten jest położony bliżej grodu na Zawodziu.

Kolejne ślady obiektów gospodarczych i rzemieślniczych pochodzą z badań stanowiska Stare Miasto Sad. Datowane są one na okres XI i XII wieku. Teren ten oddalony jest około 20–60 m od badanej części stanowiska Cmentarzysko. Obiektów z tego okresu na terenie Cmentarzyska nie odkryto, jednak w trakcie badań znaleziono liczne materiały zabytkowe datowane na ten okres. Głównie jest to ceramika, którą pozyskano zarówno z warstw powierzchniowych, z humusu, warstw niwelacyjnych, jak również z warstw związanych z cmentarzyskiem. Oprócz ceramiki są to monety, które powiązano wstępnie z cmentarzyskiem, interpretując je jako dary grobowe, rodzaj obola zmarłych. W ten sposób datowanie cmentarzyska rozciągnięto na okres od połowy XI do wieku XIII. Wydaje się jednak, iż jest to datowanie nieprecyzyjne i niestety obarczone poważnym błędem metodycznym. Nie wykazano bowiem związku monet z pochówkami. Co więcej, przy pochówkach zachowanych fragmentarycznie, w związanych z nimi nawarstwieniach, nie odkryto żadnych zabytków pozwalających na datowanie początku funkcjonowania cmentarza na XI wiek.

Obiekty gospodarcze i rzemieślnicze z terenu sąsiadującego z Cmentarzyskiem nie są jednak liczne. Wydaje się, że teren ten nie był tak atrakcyjny pod względem osadniczym jak pozostały obszar Starego Miasta. Można powiedzieć, że stanowił w pewnym sensie peryferie w stosunku do grodu i osady przygodowej oraz w stosunku do bliskich terenów Starego Miasta, gdzie zagęszczenie obiektów wskazuje na intensywność użytkowania.

Ciekawe informacje o ukształtowaniu terenu można odczytać z fotogrametrycznej mapy wykonanej na podstawie zdjęć lotniczych przez Wydział Aerofotogrametryczny PLL LOT w 1934 roku. Jest to okres, w którym nie doszło jeszcze do znacznych niwelacji terenu. Teren grodziska wydaje się być na mapie przedstawiony w sposób znacznie odbiegający od innych pomiarów. Trudno powiedzieć, czy może mieć to związek ze znacznymi różnicami wysokości skupionymi na niewielkim obszarze, czy może raczej z niedoskonałościami technicznymi charakteryzującymi tego rodzaju obrazowanie powierzchni. W każdym razie na tere-

¹⁶ W wykopie XXX odkryto ciąg pali prowadzących w stronę obniżenia. Mogły być one śladem pomostu prowadzącego w kierunku zachodnim przez omawiane powyżej obniżenie. Podobne ślady, będące być może pozostałościami po palach podtrzymujących pomost, odkryto w wykopie XII. Na profilu zachodnim widnieją ślady dwu pali (?) wbitych w dno obniżenia, odległe od siebie o około 1 m.

nie grodziska zamiast znanego owalu wałów widzimy dwa, niemal równoległe wzniesienia. Duże zastrzeżenia również budzą wysokości, odbiegające od obecnie podawanych o około 1 m. Ciekawie natomiast wygląda odwzorowanie powierzchni Zawodzia i Starego Miasta. Widoczne jest obniżenie, otaczające wzniesienie znajdujące się mniej więcej na miejscu badanego stanowiska Stare Miasto Sad.

Przedstawione powyżej informacje zdają się potwierdzać obserwacje, iż tereny objęte intensywnym osadnictwem związane były raczej z rekonstruowaną drogą prowadzącą przez dolinę Proсны, biegnącą przez teren osady, zwanej od końca XIII wieku Starym Miastem.

Teren stanowiska Sad, mniej atrakcyjny, gorzej skomunikowany, użytkowany był gospodarczo. Funkcjonowały tu obiekty mieszkalne, jak również pracownie rzemieślnicze. W świetle przedstawionych w następnym rozdziale materiałów, można stwierdzić, że w 2. połowie XII wieku, na skłonie wzniesienia, niezajętym przez osadnictwo, został założony cmentarz.

3. *Stare Miasto Kalisz. Historia badań*

Już w 1817 roku została opublikowana pierwsza informacja o wykopywanych na terenie Starego Miasta szczątkach murów (Fritsche 1817: 4). Niewątpliwie były one, w ówczesnej wyobraźni, znakiem starożytności samej osady. Do naszych czasów te, pojawiające się w opowiadaniach i notatkach poświęconych przeszłości Kalisza, mury, ceglane ruiny, kości i urny, dotrwały jako symboliczne odniesienie wyobraźni społecznej do niezrozumiałych oznak dawnych czasów. W początku XIX wieku kształtowały one zarówno wyobraźnię pospólstwa, jak i ludzi wykształconych, budując obrazy murowanych starożytnych miast i kamiennych grodów. Niewątpliwie wzorce klasycznych ruin starożytnych cywilizacji Grecji i Rzymu wpływały na owo ukształtowanie się oczekiwań w stosunku do rekonstruowanej z okruszków przeszłości Polski. Z tego też powodu wszechstronnie wykształcony profesor Jan Fritsche, wykładowca Kaliskiego Korpusu Kadetów¹, w taki właśnie sposób dokumentował i potwierdzał starożytność podkaliskiej wsi związanej z grodem na Zawodziu.

Jednakże należy podkreślić, iż zainteresowanie archeologów terenem staromiejskiej osady widoczne jest dopiero w okresie po II wojnie światowej. Bliskość Zawodzia i reliktyw wczesnośredniowiecznego grodziska, czy też *Szwedzkich Szańców*, jak wcześniej je nazywano, nie sprzyjała zainteresowaniu archeologów terenem pobliskiej, niewielkiej podmiejskiej wioski. Duży, wyraźnie wyeksponowany w terenie obiekt już od XV wieku przyciągał uwagę historyków, miejscowych pasjonatów historii, regionalistów. Na terenie grodziska pierwsze poszukiwania o charakterze badawczym przeprowadził, zapewne w 2. połowie XIX wieku, kaliszczanin Edward Stawecki. Opisał je później w swoim *Albumie* przy okazji opisanie kościoła pod wezwaniem Świętego Wojciecha na Zawodziu (Stawecki 1858: 35). Jednakże czytając niezbyt jasne i ogólne opisy działań terenowych zamieszczone przez Staweckiego w innym miejscu, a mianowicie przy okazji opisanie kolegiaty Najświętszej Marii Panny w Kaliszu, można wysnuć przypuszczenie, iż jego badania związane z poszukiwaniem resztek kolegiaty św. Pawła i grobu Mieszka III prowadzone były również na terenie Rypinka i być może Starego Miasta. Relacjonując swoje poszukiwania, napisał on: „(...) *Wskazywano mi wprawdzie parę miejsc, w których napotymano gruzy, ale te dziś pokryte zbożem, w tej chwili niedostępne dla poszukiwania: przedsięwziąłem teraz i te miejsca przekopać, w nadziei, że na jakiś ślad grobu zapomniana-*

¹ O profesorze szkoły Kaliskiego Korpusu Kadetów Janie Fritsche zob. K. Kollinger 2023: 35.

nego Monarchy natrafię (...)” (Stawecki 1858: 11)². Wydaje się, że dopiero po II wojnie światowej, na teren osad związanych z grodem Kalisz-Zawodzie trafili archeolodzy. Już w 1946 roku rozpoznanie archeologiczne na terenie Kalisza miał przeprowadzić Konrad Jażdżewski. Dwa lata później Edward Dąbrowski opublikował, wspólnie z Leonem Łuką, zabytki archeologiczne pochodzące z terenu powiatu kaliskiego. Wśród materiałów znalazły się zarówno obiekty przekazane do muzeum w Poznaniu przez Dąbrowskiego, jak i znaleziska pozyskane w trakcie badań terenowych powiatu przeprowadzonych przez pracowników muzeum w 1947 roku. W grupie tych pierwszych były zabytki z kilkuletnich badań własnych Dąbrowskiego oraz pozyskane przez niego od przygodnych znalazców (Łuka, Dąbrowski 1948: 5). Niestety, w tekście katalogu nie ujęto problematyki pochodzenia zabytków, w związku z tym trudno określić zasięg badań Dąbrowskiego i badań prowadzonych przez pracowników Muzeum. Interesująca nas osada na Starym Mieście w Kaliszu nie została uwzględniona w opracowaniu. Najbliżej położone stanowisko, z którego zabytki opublikowano w katalogu, to grodzisko na Zawodziu, z którego pochodziło kilkanaście obiektów.

W 1950 roku z inicjatywy Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie przeprowadzono badania powierzchniowe w Kaliszu i okolicach. Badaniami w dolinie Proсны na północ od Kalisza kierował Aleksander Gardawski (Gardawski 1956), tereny na południe od Kalisza badała ekipa pod kierunkiem Mariana Gozdowskiego (Gozdowski 1956), natomiast na terenie samego Kalisza pracami kierował Edward Dąbrowski (E. Dąbrowski 1956).

Dąbrowski w swojej publikacji nie zamieścił mapy oraz nie podał dokładnej lokalizacji zinventaryzowanych stanowisk. Napisał jedynie, iż przy gospodarstwach znajdujących się przy ulicy Stare Miasto znaleziono dużą ilość skorup wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych (E. Dąbrowski 1956: 181).

W 1952 roku kolejne badania powierzchniowe na terenie wczesnośredniowiecznej osady staromiejskiej przeprowadził Krzysztof Dąbrowski (K. Dąbrowski 1956). W publikacji zanotował m.in., że ceramika znaleziona na posesjach Stare Miasto 9 i 34 wskazuje na użytkowanie tego terenu w XII wieku. Zauważył jednocześnie, że część znalezionych materiałów można datować wcześniej.

Zapewne te właśnie obserwacje skłoniły ekipę archeologów z Warszawy do podjęcia archeologicznego rozpoznania terenu osady staromiejskiej. W 1953 roku, z inicjatywy Kierownictwa Prac Wykopaliskowych w Kaliszu podlegającego Kierownictwu Badań nad Początkami Państwa Polskiego, przeprowadzono pierwsze prace wykopaliskowe na terenie Starego Miasta. Badaniami kierowała Teresa Uzdowska. W trakcie prac otwarto niewielki wykop sondażowy na tyłach działki przy ulicy Stare Miasto 6 (Uzdowska 1954; Dąbrowska i inni 1960: 10). W ich trakcie zarejestrowano warstwę kulturową, której powstanie można odnieść do okresu wczesnego średniowiecza. Znalezione fragmenty naczyń pozwoliły datować ją na okres XI-XIII wieku.

W listopadzie tego samego roku (1953) nastąpiło przekształcenie Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego w Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (od 1992 roku Instytut Archeologii i Etnologii PAN)³. Instytucja ta przejęła terenowe stacje badawcze podległe wcześniej Kierownictwu Badań nad Początkami Państwa Polskiego, między innymi Stację Archeologiczną w Kaliszu.

² Na temat historii poszukiwań grobu Mieszka Starego – Kollinger 2023, o historii badań grodziska Kalisz-Zawodzie – Baranowski 2016.

³ Na temat powstania i początków Stacji Archeologicznej IHKM (IAE) PAN w Kaliszu – Baranowski 2016.

Ryc. 3.1. Schematyczny plan rozmieszczenia wykopów z badań 1953 i 1955 roku na starym Mieście w Kaliszu (Uzdowska 1960, ryc. 1)

Fig. 3.1. Schematic layout of digs from 1953 and 1955 surveys in Stare Miasto in Kalisz (Uzdowska 1960, Fig. 1).

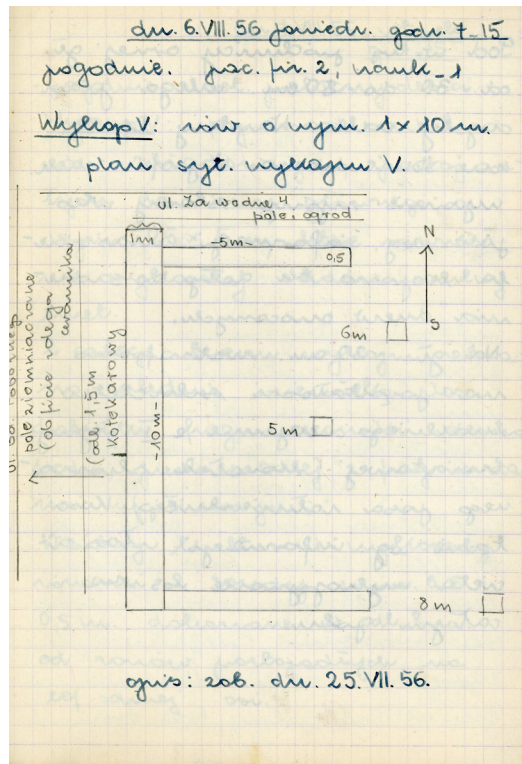
W roku 1955, znowu pod kierownictwem Teresy Uzdowskiej, przeprowadzono kolejne badania, zakładając dwa sondáže. Wykop II na tyłach posesji Bolesława Pobożnego 28 (obecnie Bolesława Pobożnego 40), oraz wykop III na tyłach posesji przy ulicy Stare Miasto 9 (Uzdowska 1960). W trakcie prac ujawniono warstwę kulturową obecną w obu wykopach oraz ceramikę datowaną na okres XII-XIII wieku i XIV-XVI/XVII wieku. W wykopie III natrafiono również na warstwę polepy pochodzącą ze zniszczonego obiektu nowożytnego (Uzdowska 1960: 170).

W 1956 roku kontynuowano badania na terenie Starego Miasta, zakładając kolejne wykopy. W związku z różnicami związanymi z numeracją i położeniem wykopów pojawiającymi się w kolejnych opracowaniach dotyczących badań z lat 1955-1957, zmuszony byłem oprzeć się na zapisach terenowego *Dziennika wykopalisk 1956-1957* z Archiwum IAE PAN. Prace rozpoczęto pod koniec lipca, wytyczając dwa wykopy. Jeden, wykop IV, wytyczono po wschodniej stronie krzyża stojącego przy zbiegu ulic Bolesława Pobożnego i Bolesława Chrobrego. Drugi wykop, o numerze V, założono „...na terenie pola ob. Bednarka – ul. Zawodzie 4...”. Informacja o założonym tutaj wykopie pojawia się jedynie na kartach *Dziennika* (ryc. 3.2).

W wykopie V nie natrafiono na ślady obiektów czy też warstwy kulturowej. Z całego terenu zebrano jedynie „...niewielką ilość drobnych fragm. ceramiki wczesnośredn., przemieszanej z fragmentami współczesnymi”. Prace na nim zakończono, zasypując wykop 9 sierpnia.

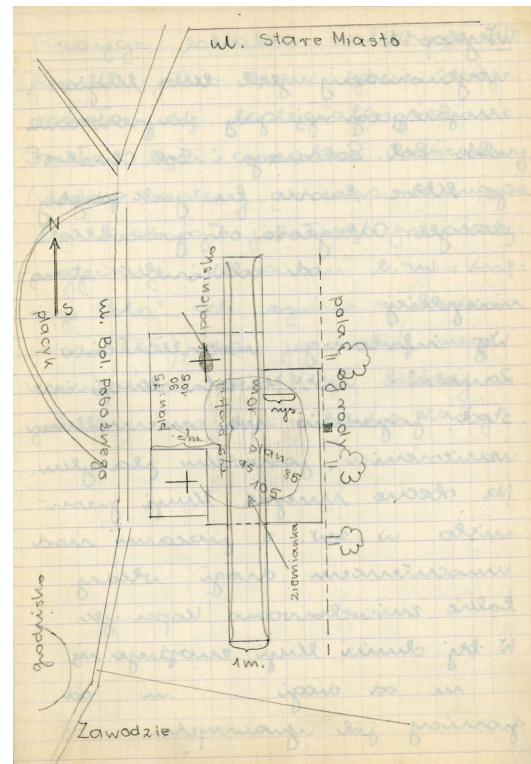
Wykop IV ulokowany został przy krzyżu, na skrzyżowaniu ulic Bolesława Chrobrego i Bolesława Pobożnego. W dzienniku badań odnotowano: „*Tradycja lokalna wskazuje ów punkt, jako teren, gdzie znajdowała się kolegiata św. Pawła, bądź cmentarz kościelny (dodać należy, że inna odmiana tej tradycji podobną przeszłość przypisuje obszarowi t. zw. „Księżego Pola” – zob. spraw. z badań w r. 1955), na pamiątkę czego wzniesiono ów krzyż, który jakoby ma być „bardzo stary”*”. Prace na wykopie prowadzono od 25 lipca do 21 sierpnia. W ich wyniku zarejestrowano warstwę kulturową na obszarze całego wykopu. Odsłonięto również dwa obiekty, ziemiankę oraz palenisko. Pozostałości obiektu mieszkalnego odsłonięto na głębokości ok. 0,9 m od

powierzchni gruntu. Był on rozciągnięty wzdłuż osi północny wschód – południowy zachód, w kształcie nieregularny, o wymiarach 4×2,5 m. Jego wypełnisko stanowiła warstwa czarnej, przepalanej ziemi z licznymi węglami drzewnymi oraz ceramiką, datowaną na przełom XI i XII stulecia. W południowej części obiektu odkryto kilka przepalonych kamieni, interpretowanych jako zniszczone palenisko. Na zewnątrz jamy obiektu odkryto otwarte palenisko datowane na połowę lub koniec XII wieku (ryc. 3.3).

Ryc. 3.2. Schematyczny plan Wykopu V z 1956 roku przy ul. Zawodzie 4 (*Dziennik Wykopalisk 1956-1957*)

Fig. 3.2. Schematic layout of Dig V from 1956 at 4 Zawodzie Street (*Dziennik Wykopalisk 1956-1957*).

Ryc. 3.3. Szkic położenia wykopu IV z 1955 roku przy ul. Zawodzie 4 (*Dziennik Wykopalisk 1956-1957*)

Fig. 3.3. Drawing of location of dig IV from 1955 (*Dziennik Wykopalisk 1956-1957*).

Jeszcze jesienią tego samego roku powrócono na Stare Miasto. W *Dzienniku...* pod datą 3 października 1956 roku odnotowano „Wytyczenie nowego wykopu (oznaczonego jako wykop V) na stanowisku „k. krzyża” na trójkątnym placu utworzonym przez skrzyżowanie ulic Bolesława Pobożnego i Bolesława Chrobrego”. Ani w dzienniku, ani w dostępnych sprawozdaniach nie wyjaśniono przyczyn zmiany numeracji i pominięcia wykopu założonego w lipcu na działce przy ul. Zawodzie 4.

Na planie luźno załączonym do cytowanego Dziennika, wykop przy ulicy Zawodzie oznaczono już arabską cyfrą 6 (ryc. 3.4).

Na planie tym zwraca uwagę również odmienne niż w rzeczywistości położenie wykopu IV względem wykopu V. Do sprawy zawikłanej numeracji i lokalizacji wykopów odniosę się jeszcze poniżej.

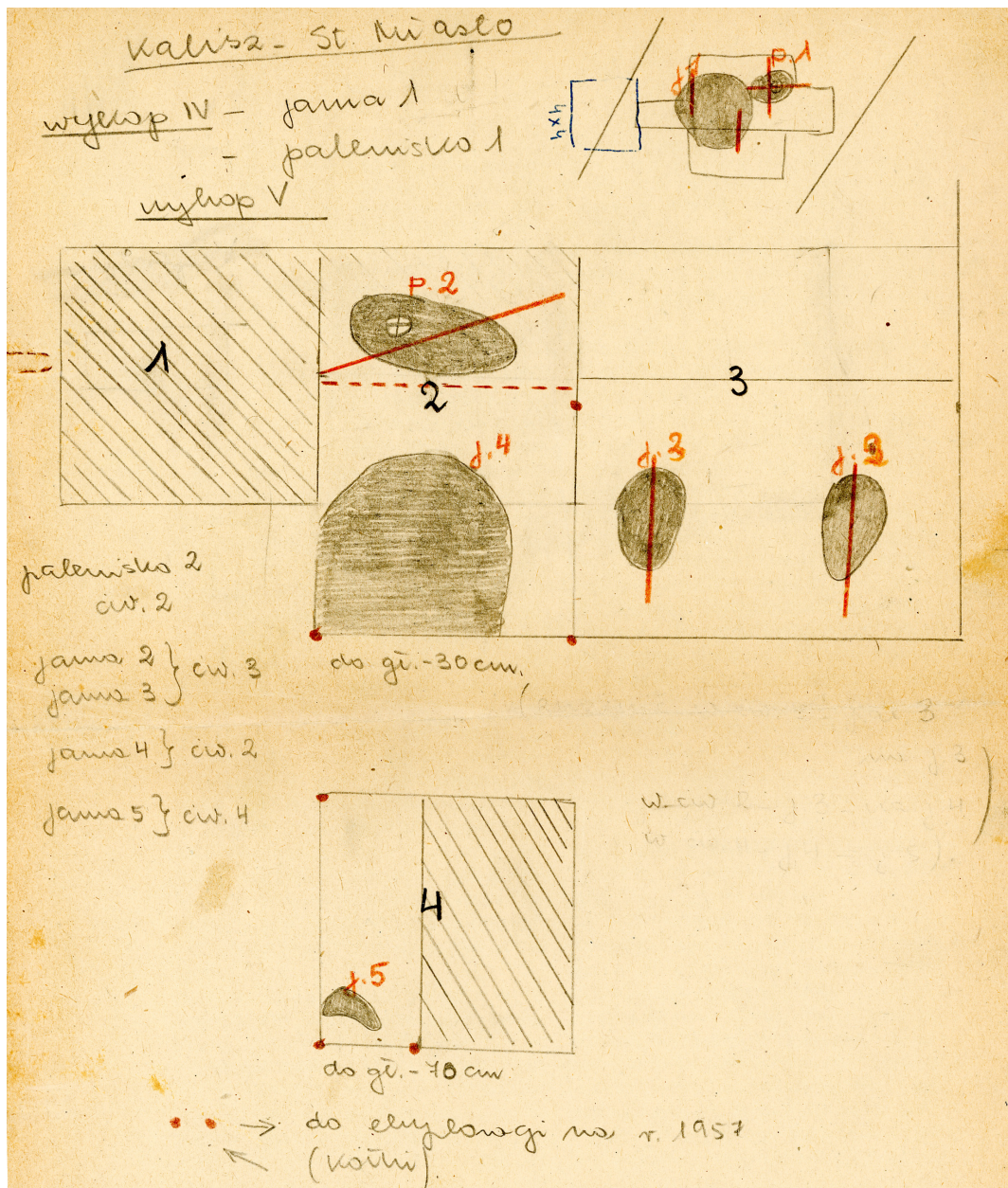
Ryc. 3.4. Plan dołączony do *Dziennik wykopalisk...* z zaznaczonymi wykopami z lat 1953, 1955 i 1956

Fig. 3.4. Plan attached to *Dziennik wykopalisk...* with marked digs from 1953, 1955 and 1956.

Nowy wykop V rozmiarzone jako trzy ćwiartki: 1, 2, 3, przylegające do siebie, o wymiarach 5×5 m. W trakcie eksploracji stwierdzono brak obiektów w obrębie ćwiartki 1. Ćwiartkę 3, wobec odsłonięcia częściowego dwu obiektów, poszerzono w trakcie prac o 2 m w kierunku wschodnim i 2,5 m w kierunku południowym. Podczas badań zarejestrowano dwa obiekty (jamy 2 i 3). Podczas badań ćwiartki 2 odsłonięto palenisko (2) oraz jamę (jama 4). Z tego względu ćwiartkę 2 przedłużono o 2,5 m w kierunku południowym. Eksploracji jamy nie zakończono w 1956 roku. Otwarto jednak kolejny wykop, ćwiartkę 4, na południe od ćwiartek 1, 2, 3. W wykopie zarejestrowano kolejny obiekt, jamę 5. Badania zakończono 13 października (ryc. 3.5).

W roku 1955, w wyniku prowadzenia prospekcji w rowie do dołowania kartofli na posesji przy ul. Stare Miasto 24 stwierdzono występowanie warstwy kulturowej o miąższości zachowanej około 0,4 m. Przeprowadzono również obserwacje dotyczące występowania cegieł gotyckich w fundamentach obiektów położonych przy ulicy Stare Miasto 13 oraz Bolesława Pobożnego 28. Wszystkie te miejsca zaznaczono na mapie ozalidowej (ryc. 3.4), przy czym stanowiska, na których stwierdzono występowanie cegły gotyckiej, zaznaczono czerwonymi ukośnymi krzyżykami.

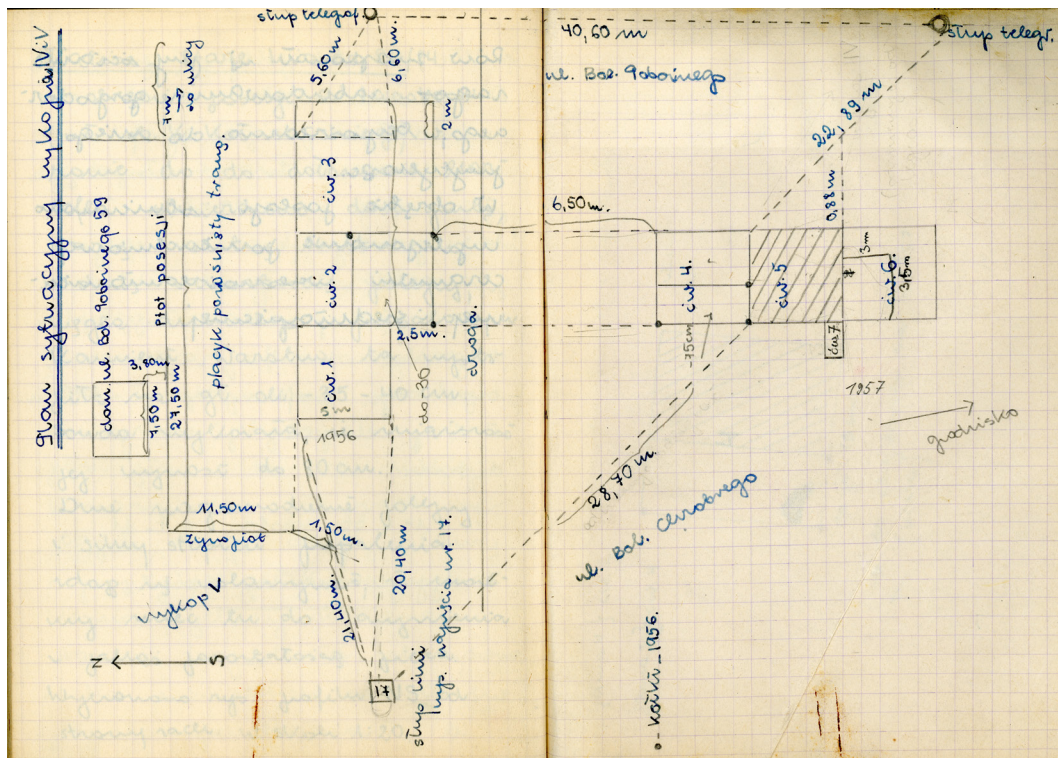
Ryc. 3.5. Schemat występowania obiektów w wykopie IV oraz w wykopie V, ćwiartki 1, 2, 3, 4, w roku 1956 (Dziennik Wykopalisk 1956-1957)

Fig. 3.5. Location scheme of objects in dig IV and in dig V, quarters 1, 2, 3, 4, in 1956 (Dziennik Wykopalisk 1956-1957).

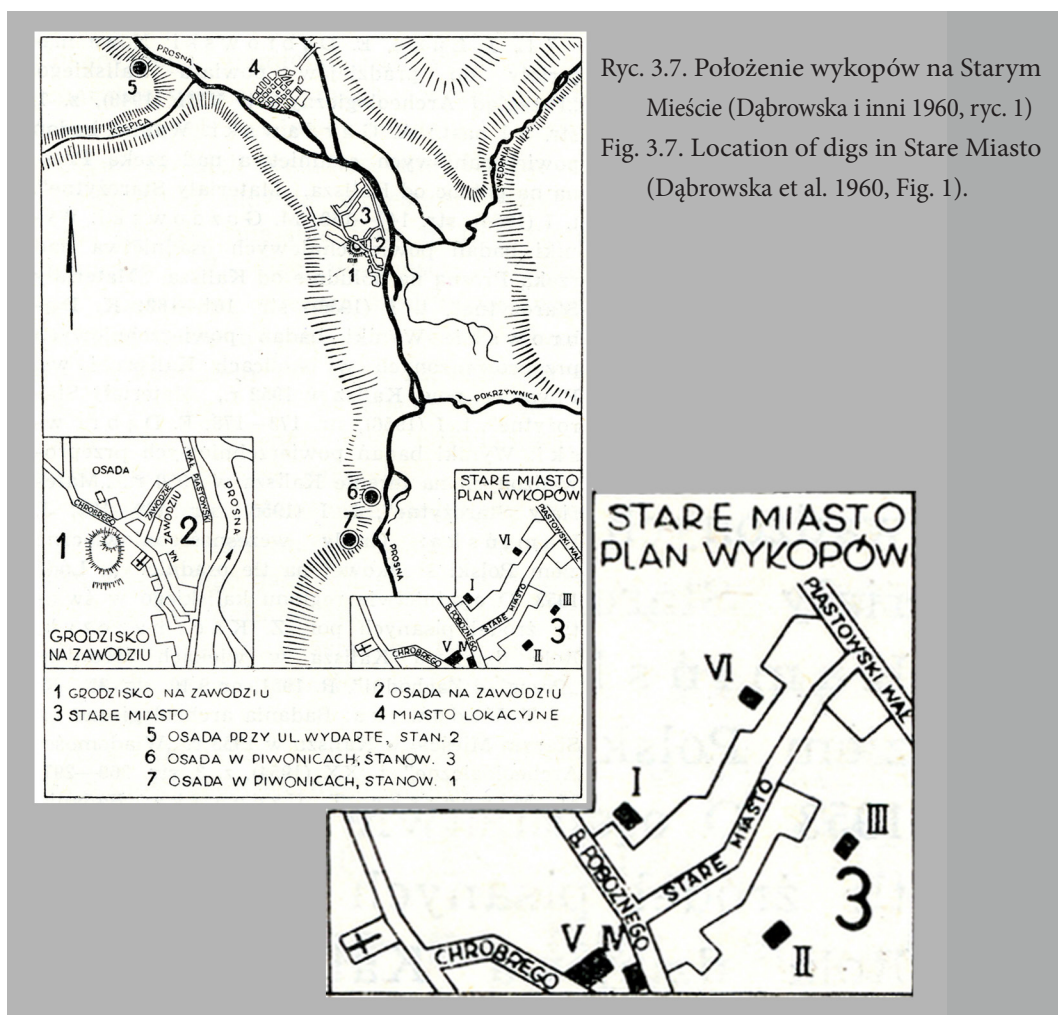
W 1957 prace na wykopach IV – koło krzyża oraz V prowadzono w drugiej połowie września. Wykop V poszerzono o kolejne ćwiartki: 5, 6 i 7. Do wykopu IV domierzono kolejną część, 4x4 m. W wykopach stwierdzono występowanie materiału datowanego na okres wczesnego średniowiecza oraz warstw związanych, w przekonaniu badaczy, z działaniem wody (ryc. 3.6).

W 1960 roku ukazała się publikacja będąca podsumowaniem i próbą opisu badań i znalezisk z terenu Starego Miasta w Kaliszu (Dąbrowska i inni 1960). W opracowaniu zamieszczono opisy i inwentarze zabytkowe warstw i obiektów ze wszystkich przebadanych wykopów. Niestety, mapa rozmieszczenia wykopów jest bardzo schematyczna i w druku niewielka, przez co utrudnia dokładną analizę położenia badanych wykopów (ryc. 3.7). Co więcej, zamieszczone na niej wykopy wprowadzają w błąd swoim położeniem.

Ryc. 3.6. Szkic położenia wykopu V i ćwiartek badanych w latach 1956 i 1957 (Dziennik... 1956-1957)
 Fig. 3.6. Sketch of the position of dig V and quarters explored in 1956 and 1957 (Dziennik ... 1956-1957).

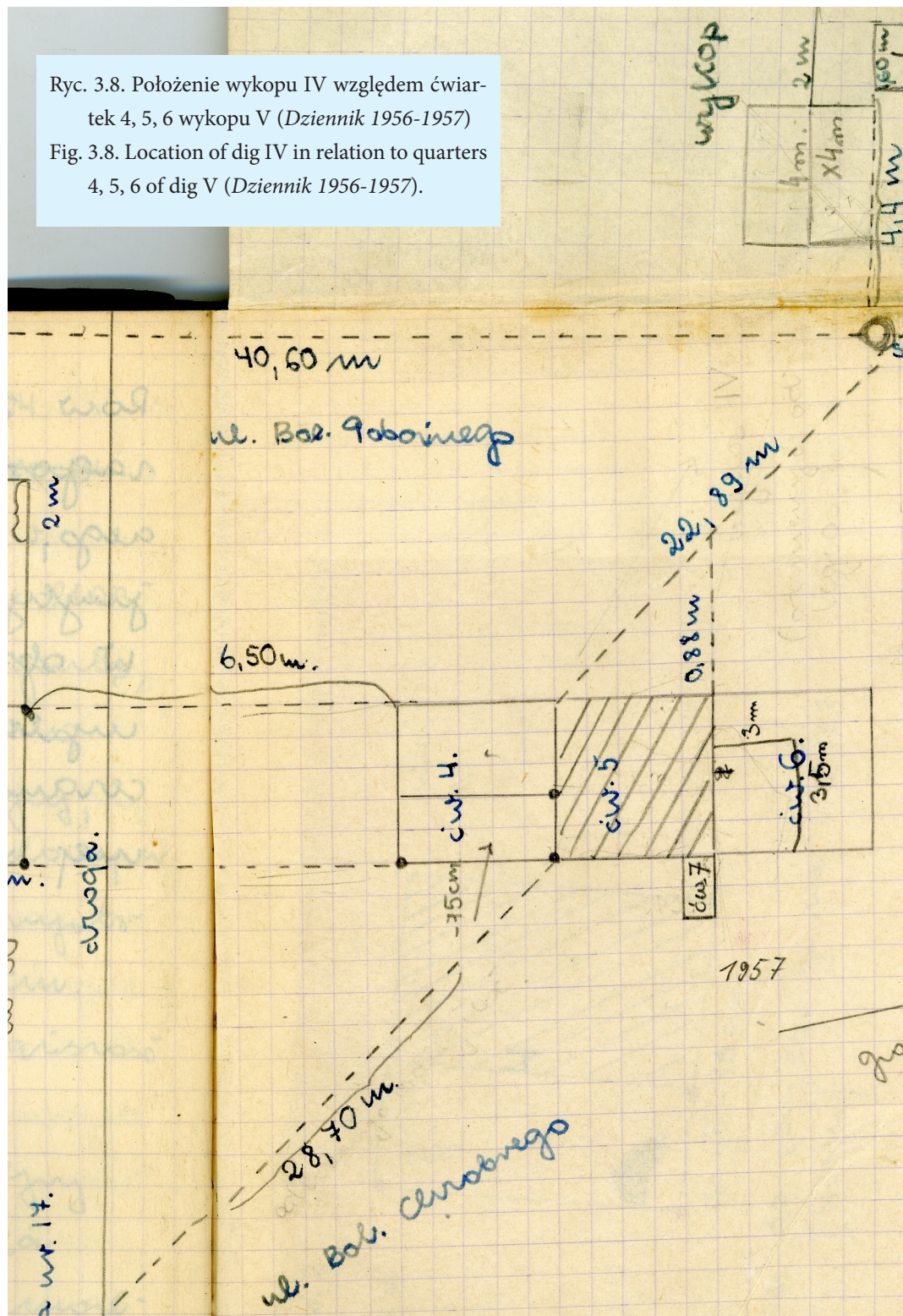
Ryc. 3.7. Położenie wykopów na Starym Mieście (Dąbrowska i inni 1960, ryc. 1)
 Fig. 3.7. Location of digs in Stare Miasto (Dąbrowska et al. 1960, Fig. 1).

Jak widać, na schematycznej mapce całkowicie pomyłono położenie wykopu VI. Również położenie wykopów IV i V nie jest zgodne ze stanem faktycznym, który obrazuje szkic zamieszczony w *Dzienniku wykopalisk* (ryc.3.8).

Wykop IV położony jest po przeciwnej stronie ulicy Bolesława Pobożnego w stosunku do wykopu V. Błąd ten powielony był w kolejnych publikacjach dotyczących badań archeologicznych na Starym Mieście w Kaliszu.

Jednocześnie jako wykop VI został oznaczony najprawdopodobniej badany w 1956 roku rów do kopcowania ziemniaków na działce przy ulicy Stare Miasto 24.

Następne badania wykopaliskowe na terenie Starego Miasta przeprowadzono jesienią 1990 roku, odsłaniając w dwu wykopach założonych przy ulicy Henryka Pobożnego ślady zniszczonego cmentarzyska z okresu wczesnego średniowiecza (patrz rozdział 4).

W okresie od końca lat 50. XX stulecia następowała powolna zabudowa dotychczasowych rolniczych działek, szczególnie wzdłuż ulic Bolesława Chrobrego i Bolesława Pobożnego. Proces ten gwałtownie przyspieszył w 2. połowie lat 90. ubiegłego wieku. Najlepiej obrazuje ten proces porównanie dostępnych map topograficznych i zdjęć lotniczych wykonywanych w tym okresie. Z tego też powodu, po zakończeniu II etapu badań archeologicznych grodziska Kalisz-Zawodzie, zdecydowano się na rozpoczęcie ratowniczych badań osady Stare Miasto.

Na analizowanych mapach przedstawionych poniżej widać proces rozdrabniania działek oraz postępującą zabudowę działek położonych wzdłuż głównych ulic (ryc. 3.9).

Proces zajmowania przez zabudowę mieszkalną terenów osady staromiejskiej gwałtownie przyspieszył w okresie pierwszych dwu dekad XXI wieku. Wyraźnie jest to widoczne przy porównaniu zdjęć lotniczych zrobionych w 2. połowie lat 90. XX wieku i w 2020 roku (ryc. 3.10).

Postępująca urbanizacja przedmiejskich i rolniczych terenów wymusiła podjęcie decyzji o konieczności szybkich działań. Miały one na celu przede wszystkim rozpoznanie stanu zachowania warstw i obiektów zabytkowych oraz uzyskanie informacji o zasięgu osady Stare Miasto we wczesnym średniowieczu. Dodatkowym podjętym problemem badawczym było ustalenie chronologii i dynamiki procesów osadniczych związanych z rozwojem osady rzemieślniczo-handlowej w okresie wczesnego średniowiecza. Badania podjęto przy udziale Urzędu Miasta Kalisza, który dofinansowywał coroczne prace wykopaliskowe.

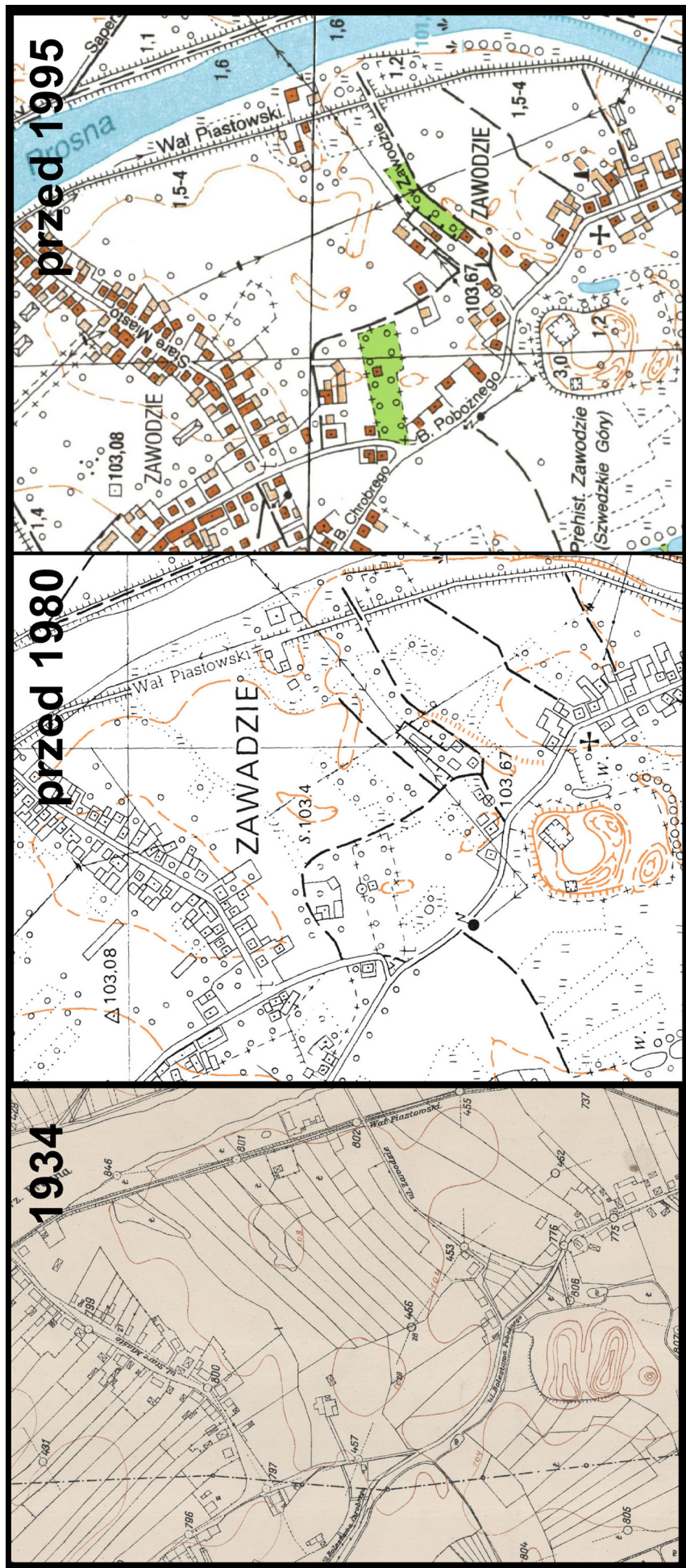
Były one prowadzone początkowo na stanowiskach o roboczej nazwie „Servisco” oraz „Sad”⁴. Stanowisko „Servisco” mieściło się na posesji Bolesława Pobożnego 59. Wykopy zostały umieszczone na północ i północny zachód od wykopów z lat 1956 i 1957. Prace na tym stanowisku prowadzono od 2001 do 2007 roku. Przebadano łącznie 297 m², odsłaniając kompleks 51 różnorodnych obiektów datowanych na okres epoki brązu oraz okres wczesnego średniowiecza (XI-XIII wiek). Ustalono wstępnie, że już w XI i XII wieku mieściła się tutaj rzemieślnicza część osady, z rozpoznanymi wykopaliskowo pracownią garncarską i piecowiskami kowalskimi, a także obiektami, w których prowadzono różną wytwórczość – na przykład rogowniczą czy przetwórstwo szkła. W okresie późniejszym przeniesiono stąd uciążliwe pracownie, tak że w 2. połowie XII wieku teren został zajęty przez siedlisko z obiektem mieszkalnym (ryc. 3.11).

Stanowisko „Sad” znajdowało się na posesji przy ulicy Bolesława Pobożnego 44. Prace na nim prowadzono w latach 2001 do 2005. W roku 2006 przeprowadzono tam kompleksowe archeologiczne badania przedinwestycyjne w związku z zajęciem terenu pod budowę osiedla w zabudowie bliźniaczej⁵. Teren ten w okresie wczesnego średniowiecza był słabiej zagospodarowany, a obiekty rozmieszczono w mniejszym zagęszczeniu. Stwierdzono tu między innymi występowanie pieców do przerobu metalu (?) oraz piecowisk kowalskich. W latach 2004-2006 badano tutaj, na terenie przylegającym do ulicy Henryka Brodatego, wykopy założone na obszarze zniszczonego cmentarza, w pobliżu wykopów z roku 1990.

⁴ Wstępny opis wyników prac prowadzonych na stanowiskach Servisco oraz Sad zaprezentowano w artykule Baranowski i inni 2005. Wyniki prac prowadzonych na innych stanowiskach z lat 2008-2015 przedstawiono w artykule Kędziński, Wyczółkowski 2016.

⁵ Prace prowadziła firma archeologiczna MBL Ziąbka oraz IAE PAN.

Ryc. 3.9. Stare Miasto i Zawodzie – proces urbanizacji osad na mapach z okresu 1934 roku, 1983 roku i przed 1995 rokiem (Wykorzystano: Mapę Kalisza w skali 1:5000 z 1934 roku, mapę topograficzną w skali 1:10000 z 1983 roku)

Fig. 3.9. Stare Miasto and Zawodzie – the process of urbanisation on maps from 1934, 1983 and before 1995 (Used: Map of Kalisz on a scale of 1:5000 from 1934 and a topographic map on a scale of 1:10000 from 1983).

Ryc. 3.10. Rozwój zabudowy mieszkalnej terenu osady Stare Miasto w okresie od końca XX wieku
 Fig. 3.10. Development of residential buildings in Stare Miasto from the end of the 20th c.

Ryc. 3.11. Stanowisko Servisco, badania 2001-2007. Rozplanowanie obiektów
 Fig. 3.11. Servisco site, survey from 2001-2007. Object layout.

W kolejnych latach od 2008 do 2011 założono wykopy archeologiczne na licznych działkach położonych przy ulicach Zawodzie, Henryka Brodatego, Bolesława Pobożnego i Stare Miasto. Rozpoznano zasięg osady oraz chronologię i dynamikę procesów obserwowanych na jej terenie.

Od 2012 roku prowadzono badania na zapleczu działki przy ulicy Stare Miasto 13. Prace trwały tu do 2020 roku, z przerwą w latach 2017 i 2018, kiedy badano kościół św. Wojciecha na Zawodziu⁶. Przebadano łącznie ponad 600 m² terenu, odsłaniając warstwy kulturowe oraz

⁶ O wynikach prac przy kościele św. Wojciecha na Zawodziu zob. Wyczółkowski 2021b oraz Kędziński i inni 2020..

ponad 80 różnorodnych obiektów. Najstarszymi były zniszczone już w okresie wczesnego średniowiecza obiekty związane z cmentarzyskiem datowanym na wczesny okres epoki żelaza. Dla okresu wczesnego średniowiecza, kiedy teren został objęty osadnictwem, wydzielono najstarszą grupę obiektów datowanych na wiek X. Wśród nich były obiekty związane z produkcją rzemieślniczą, między innymi palenisko kowalskie. Rozwój osadnictwa nastąpił od około połowy XI wieku. Ulokowano tutaj rozmaite pracownie rzemieślnicze, między innymi kowalskie, garncarskie oraz związane z przetwórstwem szkła. Odsłonięte obiekty datowane są na okres od połowy XI do połowy XIII wieku. W 1. połowie XIII wieku działała tu duża pracownia szklarska. Znaleziono zabytki – fragmenty polepy ze zniszczonego pieca, ponad tysiąc fragmentów ceramicznych tygli z pozostałościami różnobarwnego szkła oraz kilkaset zabytków szklanych bądź ich fragmentów, pozwalają uznać go za jeden z najbardziej interesujących obiektów zaawansowanej wytwórczości szklarskiej z terenów Polski. Obok pozostałości obiektów rzemieślniczych odsłonięto relikty zabudowy mieszkalnej – w postaci trzech budynków datowanych na okres od połowy XI do XIV wieku.

4. *Stare Miasto Cmentarzysko*

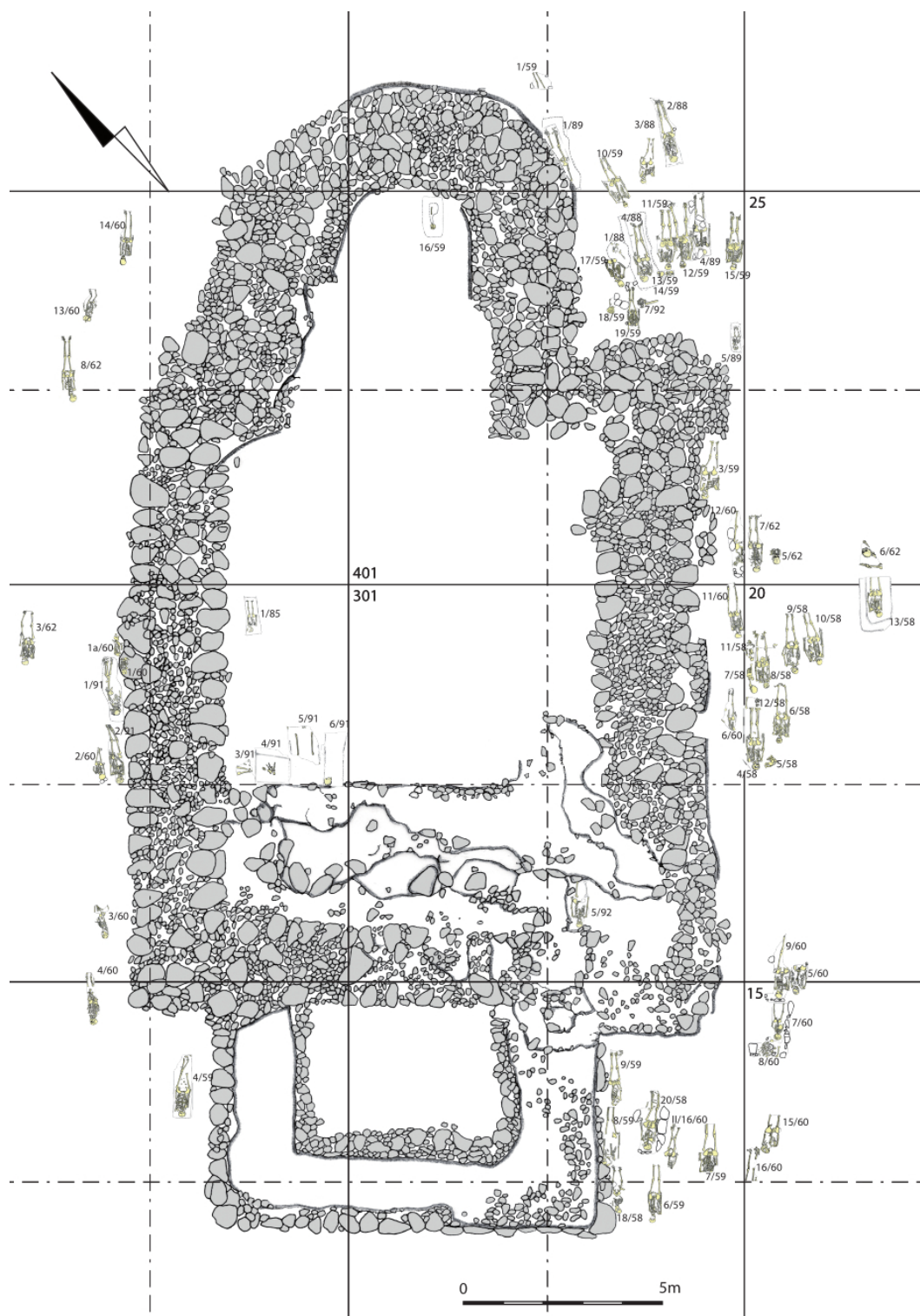
4.1. Historia badań

Problem cmentarza grzebalnego przeznaczonego do chowania ludności zamieszkującej osady związane z grodem Kalisz-Zawodzie nie był dotychczas w literaturze poruszany. Do końca lat osiemdziesiątych XX wieku z terenu ośrodka związanego z grodem Kalisz-Zawodzie znane były dwa cmentarzyska, których użytkowanie datowano na okres wczesnego średnio-wieczna. Było to cmentarzysko odkryte przy reliktach kolegiaty p.w. św. Pawła na grodzie oraz cmentarz przy kościele św. Wojciecha na Zawodziu.

Pierwsze z nich zostało rozpoznane w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych od 1958 roku na grodzie Kalisz-Zawodzie (Baranowski 2023c; Fetner 2023). W trakcie wielolet-nich badań, prowadzonych w latach 1958-1965 oraz 1982-1993, przy reliktach kościoła iden-tyfikowanego z kolegiatą św. Pawła (ryc. 4.1.1) odkryto ponad sto pochówków (Baranowski 2023c: 184).

Analizie antropologicznej poddano ostatecznie 62 z nich (Fetner 2023: 190). Autorzy opra-cowań zwracają uwagę na zniszczenie grobów w trakcie budowy kolejnych obiektów sakral-nych, jak również w okresie po opuszczeniu grodu w 1. połowie XIV wieku. Zakładając jednak, iż w trakcie badań odsłonięto połowę grobów, liczba pochówków związanych z tym obiektem sięgnie około dwustu. Należy jednak brać pod uwagę, iż są to założenia bardzo optymistyczne.

Kościoły funkcjonowały w tym miejscu od około początku XI wieku – kościół drewniany, do końca XIII wieku (Wyczółkowski 2021a: 31-32; Wyczółkowski 2023a: 90-92). Ostatnie in-formacje źródłowe potwierdzające istnienie kościoła pochodzą z końca XIII wieku. W roku 1291 dokument wystawiony przez Przemysła II poświadcza Mirosław, prepozyt kościoła św. Pawła w Kaliszu (KDW II, 664). Oznacza to w rzeczywistości prawie trzysta lat funkcjono-wania świątyni na kaliskim grodzie. Należałoby się spodziewać w związku z tym obecności cmentarza z kilkuset pochówkami. W rzeczywistości odkryto ich jedynie około stu. Jest to tym bardziej zastanawiające, iż kościół funkcjonujący na kaliskim grodzie był prawdopodobnie przez blisko dwa stulecia jedynym kościołem na terenie ośrodka.

Ryc. 4.1.1. Cmentarzysko przy reliktach kolegiaty św. Pawła na grodzisku Kalisz-Zawodzie (rys. E. Gumińska, wg Baranowski 2023c, ryc. XV.4)

Fig. 4.1.1. Graveyard at the remains of St. Paul's collegiate church at the stronghold of Kalisz-Zawodzie (drawing E. Gumińska, after Baranowski 2023c, Fig. XV.4).

Należałoby się w związku z tym zastanowić, gdzie chowano ludność zamieszkującą gród w Kaliszu oraz związane z nim osady. Pod uwagę można wziąć leżące w pobliżu kościoły i tereny przykościelnych cmentarzy. W tym przypadku jednak są to świątynie, których początki należy odnieść najwcześniej do XII wieku (Wyczółkowski 2021a; Wyczółkowski 2023a). Obecność cmentarza stwierdzono w trakcie badań archeologicznych przy kościele św. Wojciecha na

Zawodziu, tuż obok grodu. Jednakże jego fundację można odnieść najwcześniej do XII wieku (Wyczółkowski 2021b). Również z tego okresu mogłyby pochodzić najwcześniejsze pochówki. Tezę tę zdaje się potwierdzać analiza materiałów pozyskanych w trakcie badań zarówno w 1959 roku, jak i w trakcie wykopalisk prowadzonych w latach 2017 i 2018. Odsłonięte zniszczone obiekty gospodarcze i warstwy kulturowe datowane są na okres X-XII wieku. Funkcjonowanie cmentarza należy więc datować na okres od XII wieku do końca wieku XIX. Wydaje się, iż na tym cmentarzu chowani byli mieszkańcy osady podgrodowej, a następnie wsi funkcjonującej przy kościele św. Wojciecha (ryc. 4.1.2).

Podobnych cmentarzy należałoby się spodziewać przy innych kościołach z terenu ośrodka. Jednakże, jak wspomniano powyżej, ich początki również sięgają ledwie XII wieku. Dodatkowo, jeśli chodzi o kościół Najświętszej Marii Panny, nieznana jest jego lokalizacja. Trudno więc wskazać miejsca pochówków ludności zamieszkującej osady podgrodowe. Biorąc pod uwagę topografię kościelną ośrodków średniowiecznych, należy liczyć się z funkcjonowaniem dużego cmentarza, czy raczej kilku mniejszych, położonych w pobliżu osad. W trakcie badań do prowadzących prace powierzchniowe czy też badania wykopaliskowe docierały informacje o obserwacjach występowania kości ludzkich w kilku miejscach na terenie osady staromiejskiej. Niestety, wszystkie próby weryfikacji tych ustaleń zakończone były niepowodzeniem.

Ryc. 4.1.2. Fragment cmentarzyska pod kościołem św. Wojciecha na Zawodziu w Kaliszu (fot. D. Wyczółkowski)

Fig. 4.1.2. Fragment of a graveyard at St. Adalbert's church in Kalisz-Zawodzie (photo by D. Wyczółkowski).

Jedyną jak dotychczas cmentarzysko na terenie wczesnośredniowiecznej osady rzemieślniczo-handlowej Stare Miasto odkryto w trakcie jednej z prospekcyj terenowych okolic grodziska Kalisz-Zawodzie w 1989 roku. Prospekcję terenową przeprowadziła ekipa archeologów z Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (ob. Instytut Archeologii i Etnologii PAN), prowadzących badania pobliskiego grodziska Kalisz-Zawodzie pod kierunkiem Tadeusza Baranowskiego. Pierwszych obserwacji terenowych dokonano jednakże już w 1988 roku, w trakcie nadzoru archeologicznego przy wykonywaniu wkopów instalacyjnych. W jednym

z nich na zapleczu działek ulokowanych wzdłuż ulicy Bolesława Pobożnego zaobserwowano występowanie fragmentów ciosów z piaskowca, grudek zaprawy wapiennej oraz fragmentów cegieł gotyckich. W rejonie tym w 1989 roku przeprowadzono prospekcję terenową, w trakcie której na powierzchni uprawianego pola przy ulicy Henryka Brodatego, na zapleczu działek odchodzących od ulicy Bolesława Pobożnego, stwierdzono występowanie licznych fragmentów ceramiki datowanej na okres pradziejów i okres wczesnego średniowiecza, a także kości ludzkich. Pierwsze badania o charakterze rozpoznawczym i ratowniczym przeprowadzono na jesieni 1990 roku.

4.1.1. Badania w 1990 roku

W trakcie prac wykopaliskowych w miejscu powierzchniowej koncentracji materiału zabytkowego założono dwa wykopy o wymiarach 5×5 m. Obecnie lokalizacja wykopów z roku 1990 nastęrcza wiele trudności. Pomiary geodezyjne w trakcie zakładania wykopów wykonano od istniejącej wówczas infrastruktury (ryc. 4.1.3). Opis zamieszczony w notatce opublikowanej w Informatorze Archeologicznym (Informator 1990: 78) w żaden sposób nie pozwala na dokładne wyznaczenie miejsca przeprowadzenia prac¹.

Ryc. 4.1.3. Położenie wykopów z 1990 roku: a – według planu z 1991 roku (Kędziński 1991, ryc. 1); b – miejsce wykopów na współczesnej mapie (geoportal.gov.pl)

Fig. 4.1.3. Location of digs from 1990: a – according to the map from 1991 (Kędziński 1991, Fig. 1); b – dig sites marked on a contemporary map (geoportal.gov.pl).

W roku 1991, w wydawnictwie Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej ukazał się niewielki artykuł poświęcony pracom wykopaliskowym na staromiejskim cmentarzu (Kędziński 1991). Zamieszczony został tam schematyczny plan, dzięki któremu możliwe jest ogólne określenie miejsca prowadzenia badań. Nie daje to niestety możliwości dokładnej rekonstrukcji usytuowania wykopów w terenie. Z całą pewnością można powiedzieć jednak, że wykopy znajdowały się na obszarze działki położonej obecnie przy ulicy Henryka Brodatego pod numerem 11. Teren ten sąsiedował bezpośrednio z działkami przy ulicy Henryka Brodatego 13 i 15, na których prowadzono badania archeologiczne w latach 2004–2006.

¹ Podane tam odległości nie pozwalają na ustalenie miejsca założenia wykopów. Miejsce to zrekonstruowane jest na podstawie jedynej publikacji wyników prac wykopaliskowych z 1990 roku (Kędziński 1991). I tak odległość od kościoła św. Gotarda wynosi ok. 450 m, a nie jak podano w *Informatorze* ok. 1000 m. Odległości od pozostałości Kolegiaty św. Pawła na grodzie Kalisz-Zawodzie to nie 250-300 m, a ok. 200 m. W przypadku kościoła św. Wojciecha na Zawodziu odległość wynosi ok. 290 m, a nie ok. 500 m.

W trakcie prac odsłonięto trzy mocno zniszczone pochówki szkieletowe oraz skupiska przemieszczonych i intencjonalnie złożonych kości ludzkich. Ze względu na poziom zalegania zniszczonych pochówków, można stwierdzić, iż niewątpliwie do zniszczenia pochówków doszło podczas prac polowych. Zniszczone groby znajdowały się bezpośrednio pod warstwą ziemi ornej, na poziomie około 0,2 do 0,3 m od powierzchni gruntu.

Pochówek 1/90

Odsłonięte fragmenty szkieletu znajdowały się do 0,3 m od powierzchni gruntu. Z pochówku zachowała się jedynie część szkieletu (ryc. 4.1.4). W porządku anatomicznym zarejestrowano miednicę oraz fragment kręgosłupa do wysokości kręgów piersiowych. Kości udowe zachowane były fragmentarycznie. Kość udowa lewa została zniszczona wkopem tuż poniżej krętarza mniejszego. Kość udowa prawa zachowana była w około 2/3 długości. Kości obręczy miedniczej uszkodzone. Kości kończyn górnych ułożone były wzdłuż tułowia. Kość ramieniowa lewa przełamana, zachowana w około 2/3 długości, przemieszczona, podobnie jak kości przedramienia. Kości prawej kończyny lekko przemieszczone, przy czym kość ramieniowa zachowana w około 2/3 długości. W jamie grobu znaleziono fragmenty żeber oraz przemieszczone i niekompletne kości prawej ręki. Jama grobowa wąska. Brak wyposażenia.

Pochówek został uszkodzony przez orkę oraz wkopy nowożytnie znajdujące się po wschodniej i zachodniej stronie pochówku (ryc. 4.1.4).

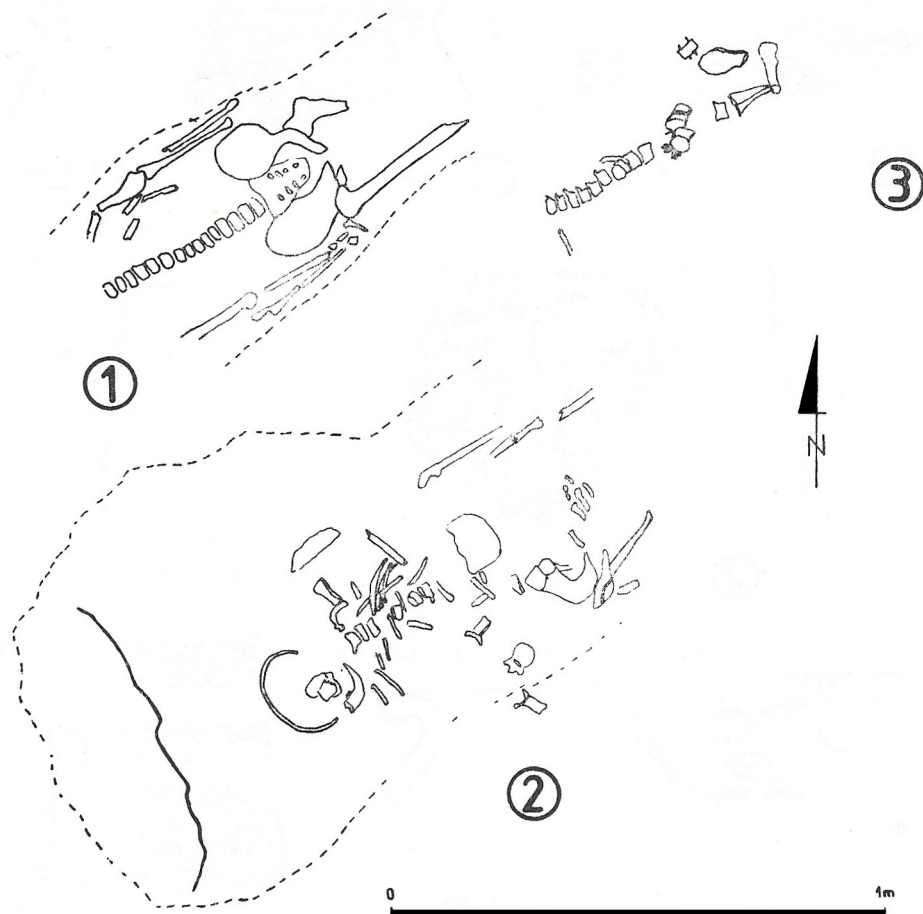

Ryc. 4.1.4. Pochówek 1/90 w trakcie eksploracji. Widok od strony północnej (fot. A. Kędzierski)

Fig. 4.1.4. Burial 1/90 during exploration. Northern view (photo by A. Kędzierski).

Pochówek 2/90

Szkielet znajdował się tylko ok. 0,2–0,3 m pod powierzchnią gruntu, i z tego powodu został w znacznym stopniu zniszczony przez orkę. Pomimo tych zniszczeń widoczny był układ i orientacja szkieletu (ryc. 4.1.5/2). Czaszka zachowana była fragmentarycznie. Kręgosłup zniszczony, pojedyncze kręgi znacznie przemieszczone. Stwierdzono brak kości kończyny górnej prawej, natomiast z lewej fragmentarycznie zachowane, mocno przemieszczone kości przedramienia. Kości miednicy zniszczone i przemieszczone. Brak wyposażenia.

Ryc. 4.1.5. Pozostałości pochówków odkryte w trakcie badań w 1990 roku: 1 – grób 1/90; 2 – grób 2/90; 3 – grób 3/90 (za: Kędzierski 1991, ryc. 2)

Fig. 4.1.5. Burial remains discovered during research in 1990: 1 – grave 1/90; 2 – grave 2/90; 3 – grave 3/90 (after: Kędzierski 1991, fig. 2).

Pochówek 3/90

Szkielet został odsłonięty w trakcie zdejmowania warstwy ziemi ornej na poziomie około 0,2–0,3 m od powierzchni terenu. Pochówek był uszkodzony w znacznym stopniu (ryc. 4.1.5/3). Ze szkieletu zachowany kręgosłup na odcinku piersiowym, kręgi lędźwiowe i kość krzyżowa przemieszczone w wyniku orki. Zachowane fragmenty lewej miednicy oraz żeber. Jama grobowa niewidoczna. Brak wyposażenia.

W trakcie badań odsłonięto również cztery skupiska kości ludzkich zdeponowanych w sposób nieuporządkowany, chaotyczny. Znajdowały się one w jamach wkopanych w calcowy żółty piasek. Były to jamy o średnicy od około 1,2 do 2,0 m, zbliżone w planie do owalu, w przekroju nieregularne, nieckowate. Należy przyjąć, iż najprawdopodobniej zostały w nich umieszczone, zebrane z powierzchni pola, szczątki pochodzące ze zniszczonych orką pochówków. W wypełnisku jam obok kości ludzkich stwierdzono występowanie odłupków krzemienych, fragmentów ceramiki pradziejowej, wczesnośredniowiecznej i nowożytniej, fragmentów przedmiotów metalowych, fragmentów butelek szklanych i szkła okiennego (Kędzierski 1991: 36). Fragmenty naczyń pradziejowych datowano na okres rzymski (Kędzierski 1991: 36) lub też określono jako ślady osadnictwa kultury łużyckiej i/lub kultury grobów kloszowych z wczesnej epoki żelaza (Informator 1991).

Podczas badań odsłonięto również spągowe części czterech obiektów datowanych na okres wczesnego średniowiecza. Były to pozostałości dwu jam oraz dwu palenisk. Ceramika występująca w nich, opisana jako fragmenty ceglanych i brunatnoceglanych naczyń wypalanych w atmosferze utleniającej z domieszką drobnodziarnistego tłuczniwa, silnie obtaczanych i zdobionych żłobkami, o wylewach wychylonych na zewnątrz, została wydatowana na okres XII wieku (Kędzierski 1991: 37).

Wśród materiałów przedstawionych w publikacji jeden fragment wydaje się być jednak wcześniejszy – z uwagi na dekorację oraz ukształtowanie wylewu można datować go na wiek XI (Kędzierski 1991: ryc. 3.5). Użytkowanie samego cmentarzyska wydatowano na okres późnego średniowiecza (Kędzierski 1991: 37).

W publikacji pojawiły się również uwagi dotyczące przyczyn zniszczenia pochówków. Jako najbardziej widoczne określono cztery wkopy nowożytnie oraz rowkowane zagłębienia biegnące z północnego zachodu na południowy wschód (Kędzierski 1991: 36). Obecnie skłonny jestem uznać te ślady za pozostałość głębokiej orki niwelującej wzniesienie. Nieckowate nieregularne jamy, w których wystąpiły kości ludzkie ze zniszczonych pochówków, były najprawdopodobniej pozostałościami po karczowaniu drzew i usuwaniu karp korzeniowych.

Z uwagi na stopień zniszczenia cmentarzyska, a także zapewne w związku z prowadzonymi w tym okresie badaniami grodziska Kalisz-Zawodzie, badań na stanowisku nie kontynuowano.

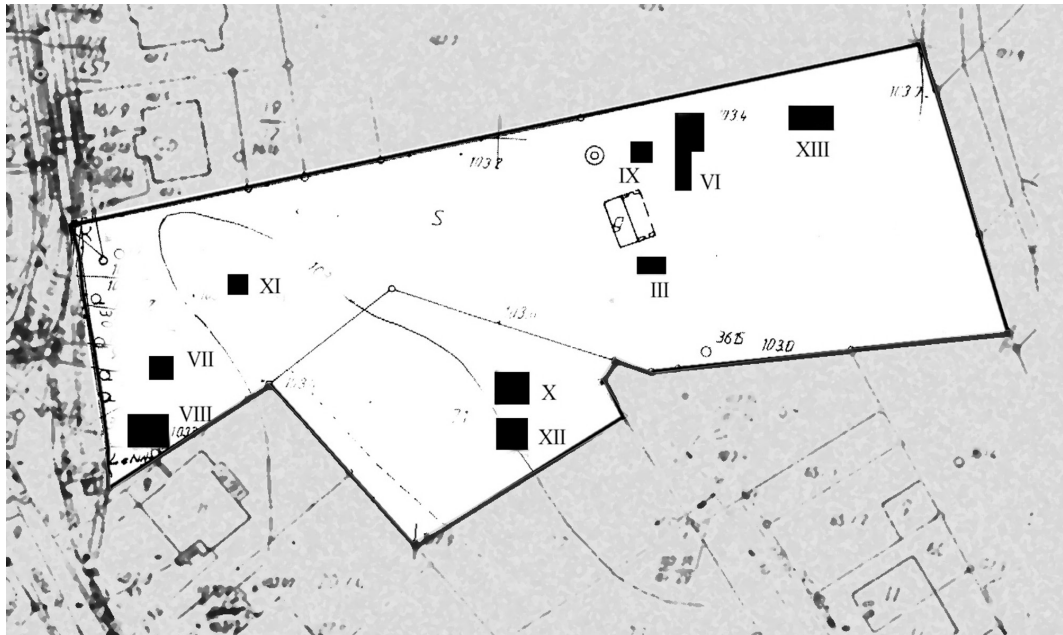
4.1.2. Badania w 2004 roku

Na teren staromiejskiej osady archeolodzy z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN wrócili po dziesięciu latach. W ciągu dziesięciolecia odnotowano szybko postępującą zabudowę terenu Starego Miasta. Podjęte w 2001 roku badania miały, obok niewątpliwie rozpoznawczego i naukowego celu, charakter badań ratunkowych. Jak wspomniano powyżej (patrz rozdział 3), prace prowadzono do 2020 roku we współpracy z Urzędem Miasta Kalisza, który dofinansowywał coroczne kampanie wykopaliskowe. W 2003 roku rozpoczęto prace na terenie działki przy ulicy Bolesława Pobożnego 44. Z uwagi na to, iż teren działki zajmował sad, przyjęto roboczą nazwę dla tego stanowiska Sad. W 2004 roku na niezagospodarowanej części działki znajdującej się od strony ulicy Henryka Brodatego wytyczono wykop 5×5 m (ryc. 4.1.6). Prace na wykopie oznaczonym jako wykop X trwały od 24 czerwca do 30 lipca.

Strop warstwy ziemi ornej (j.s. 1) znajdował się na poziomie 103,50–103,25 m n.p.m. i opadał od północnego wschodu w stronę zachodnią. Na pierwsze fragmenty kości ludzkich i wczesnośredniowiecznej ceramiki natrafiono już w trakcie zdejmowania warstwy humusu. W trakcie eksploracji znaleziono również dwa fragmenty stopionego ołowiu.

Warstwę 2, ciemnoszare piaski (j.s. 2), wyróżniono na poziomie 103,23–103,11 m n.p.m. Jej strop opadał z NE narożnika wykopu w kierunku zachodnim oraz południowym. W warstwie tej odkryto fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych oraz kości ludzkie.

Na poziomie 103,19–103,07 m n.p.m. wyróżniono warstwę jasnobrunatnych piasków (j.s. 3). Zalegała ona we wschodniej części wykopu i zawierała fragmenty ceramiki z okresu wczesnego średniowiecza oraz kości ludzkie. W narożniku NE odsłonięto pochówek 1/2004: szkielet w układzie anatomicznym ze zniszczoną częścią twarząwą czaszki, orientowany po linii WE, głową na zachód. W wypełniku grobu znaleziono fragment przęślika kamiennego (nr inw. 05/2004). Należy jednak podkreślić, że wobec znacznego zniszczenia jamy grobowej trudno stwierdzić, czy był to intencjonalny depozyt złożony do jamy grobu, czy jedynie przypadkowo przemieszczony artefakt, wtórny efekt procesów depozycyjnych lub podepozycyjnych.

Ryc. 4.1.6. Położenie wykopów z lat 2002-2005 na terenie działki przy ulicy Bolesława Pobożnego 44 - stanowiska „Sad” i „Cmentarzysko”

Fig. 4.1.6. Location of digs from 2002-2005 on the land plot at 44 Bolesława Pobożnego Street - sites „Sad” (“Orchard”) and „Cmentarzysko” (“Graveyard”).

Zarówno podczas eksploracji warstwy 2, jak i 3 znajdowano, oprócz fragmentów ceramiki datowanej na okres wczesnego średniowiecza, liczne zabytki wydzielone. Były to głównie skorodowane przedmioty żelazne, fragmenty stopionego ołowiu.

W trakcie badań wyodrębniono kolejne jednostki stratygraficzne. W centralnej części wykopu zarejestrowano warstwę czarnych tłustych piasków z dużą domieszką drobin węgla drzewnego (j.s. 4).

W zachodniej części wykopu, w obniżeniu pod j.s. 2 odsłonięto warstwę ciemnoszarych, rudziejących piasków oznaczoną jako j.s. 5. Jej strop znajdował się na poziomie 102,89–102,79 m n.p.m. Zawierała ona większą ilość piasku w porównaniu do j.s. 4. W świetle danych uzyskanych w trakcie badań w latach następnych, jestem skłonny uznać tę warstwę za pozostałość organicznej warstwy wytworzonej w czasie, kiedy zagłębienie terenu pozostawało podmokłe, a w jego wypełniku rosły rośliny wilgotnych, podmokłych terenów. Ich resztki tworzyły z nawiewanymi piaskami warstwę ciemnoszarych, rudziejących piasków.

Jednocześnie, jako j.s. 6 zarejestrowano cięcie jamy grobu 1/2004, odsłoniętego w warstwie 3, oraz jako j.s. 7 sam szkielet, a jako j.s. 8 wypełnik jamy grobu. Znajdował się on na poziomie 103,00–103,15 m n.p.m.

W trakcie dalszej eksploracji wykopu zdecydowano się wyróżnić kolejne groby. Kierowano się przy tym zasadą nazywania grobem skupiska kości pozostających prawdopodobnie w porządku anatomicznym². W ten sposób skupisko kości znajdujące się na południe od grobu 1

² Z uwagi na to, iż w badaniach nie uczestniczył antropolog, zastosowanie tej zasady doprowadziło w rezultacie do wydzielenia pochówków pozornych, będących właściwie w chwili odkrywania skupiskiem kości. Wydzielenie jednostek stratygraficznych przy każdym z tych skupisk było również czynnością mechaniczną, czyli zastosowaniem przyjętych zasad ogólnych stratyfikacji, niedostosowanych do sytuacji na wykopie. W ten sposób wydzielano wypełnik wkopu oraz cięcie wkopu jako kolejne jednostki stratygraficzne, przy czym należy zauważyć, że jednostki te nie były obserwowane na wykopie w żadnym z kolejnych przypadków, począwszy od grobu 1/2004.

nazwano pochówkiem 2. Oznaczono przy tym kolejne jednostki stratygraficzne: j.s. 9 – kości ludzkie; j.s. – 10 cięcie jamy; j.s. 11 – wypełnisko jamy.

Kolejne skupisko, odsłonięte na poziomie 103,06-103,12 m n.p.m. we wschodniej części wykopu, określono jako grób 3. W obiekcie wyróżniono następujące jednostki stratygraficzne: j.s. 12 – kości ludzkie; j.s. 13 – cięcie jamy; j.s. 14 – wypełnisko jamy.

Na poziomie wyróżnienia pochówków zarejestrowano strop paleniska oznaczonego jako j.s. 15.

W trakcie eksploracji grobów 1, 2, 3 okazało się, iż wkopane są w warstwę 3, natomiast spoczywają na stropie warstwy ciemnoszarych, ciemnobrunatnych piasków z dużą zawartością materiału organicznego i okruchów węgla drzewnego. Warstwę określono jako j.s. 16. W jej wypełnisku znajdowały się fragmenty naczyń ze starszych faz wczesnego średniowiecza. W warstwę tę wkopane były kolejne zarejestrowane pochówki.

Grób 4/2004 znajdował się na poziomie 102,72-102,65 m n.p.m.; wyróżniono następujące jednostki stratygraficzne: j.s. 18 – kości ludzkie; j.s. 19 – wypełnisko jamy; j.s. 20 – cięcie jamy.

Grób 5/2004 – jednostki stratygraficzne: j.s. 21 – kości ludzkie; j.s. 22 – wypełnisko jamy; j.s. 23 – cięcie jamy.

Grób 6/2004 został wkopany w warstwę 16 na poziomie 102,92-103,07 m n.p.m. Wyróżniono następujące jednostki stratygraficzne: j.s. 26 – kości ludzkie; j.s. 27 – wypełnisko jamy; j.s. 28 – cięcie jamy.

W narożniku północno-wschodnim odsłonięto warstwę ciemnoszarych piasków z zawartością kości ludzkich i fragmentów ceramiki – j.s. 24.

W części zachodniej wykopu zarejestrowano warstwy wypełniska łóżyska ciekłu. W większości były to warstwy spływowe, związane z rozmyciem wzniesienia oraz spłynięciem do ciekłu warstwy kulturowej (j.s. 16), a także warstw i obiektów późniejszych, w szczególności pochówków. W warstwach tych znajdowały się liczne zabytki wydzielone, jak na przykład przedmioty żelazne, fragmenty ołowiu, monety, paciorki z ametystu (?) i karneolu. Oprócz tego znaleziono łyżwę z kości, fragmenty oprawek z kości, odważnik kubooktaedryczny.

Z uwagi na występowanie wody gruntowej, eksploracja niżej położonych warstw była znacznie utrudniona. Część zabytków pozyskano w trakcie przemywania wyeksploatowanych z wykopu nawarstwień. Obserwacje stratygraficzne możliwe były głównie w miejscach, w których poziom wody gruntowej był niższy od występujących nawarstwień.

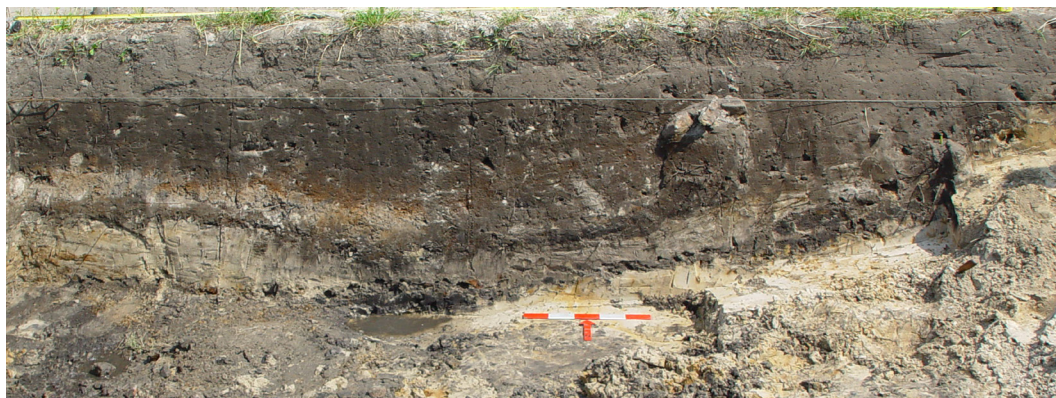
4.1.3. Badania w 2005 roku

Na teren stanowiska powrócono w roku następnym. Dwa metry na południe od wykopu X założono niewielki wykop XII, o wymiarach 5×5 m. Odstęp od wykopu X zdecydowano się zachować, z uwagi na występującą wodę gruntową na poziomie calcowych piasków. Powierzchnia terenu objętego wykopem znajdowała się na poziomie 103,44-103,17 m n.p.m. i opadała z kierunku NE w kierunku narożnika SW. Po zdjęciu warstwy humusu odsłonięto warstwę 2 – szarobrunatne piaski z zawartością kości zwierzęcych i ludzkich oraz fragmentów ceramiki. Wydaje się, iż powstała ona w wyniku zniszczenia w trakcie orki niżej położonych warstw kulturowych i niwelacyjnych związanych z użytkowaniem terenu w okresie wczesnego średniowiecza. W trakcie eksploracji znaleziono również m.in. fragment srebrnego placka, denar krzyżowy typu VII oraz liczne przedmioty żelazne, głównie gwoździe, a także kawałki ołowiu. Pod warstwą 2 wystąpiły dwie warstwy, 3 i 4, znajdujące się we wschodniej i w za-

chodniej części wykopu. Strop warstwy 3 wystąpił na poziomie 103,08 m n.p.m. w narożniku SN i 102,97 m n.p.m. w narożniku SE. Strop warstwy 4, opadającej w kierunku zachodnim, zarejestrowano na poziomie 103,05 m n.p.m. bliżej profilu wschodniego i 102,76 m n.p.m. w narożniku SW.

Dalsza eksploracja, jak wynika z lektury *Dziennika badań*, prowadzona była etapami w podziale na części wykopu. Utrudnia to analizę stratygraficzną. Doprowadziło to w praktyce między innymi do częściowego tylko odsłaniania, dokumentowania i eksplorowania warstw. Właściwa interpretacja możliwa jest dzięki dokładnej analizie zanotowanych wysokości oraz analizie dokumentacji profili wykopu (ryc. 4.1.7).

Ryc. 4.1.7. Wykop XII. Układ warstw w północnym profilu wykopu (fot. A. Kędzierski)

Fig. 4.1.7. Dig XII. Layering arrangement in the northern profile of the dig (photo by A. Kędzierski).

Dzięki przeprowadzonej analizie można stwierdzić, że we wschodniej części wykopu zarejestrowano pozostałości warstwy kulturowej oraz, rozmytego przez wody jednego z ramion Proсны, stoku wzniesienia z warstwą kulturową (j.s. 3), na którym założony był cmentarz. Cały układ warstw zarejestrowany w zachodniej części wykopu, począwszy od spoczywającej powyżej warstwie 4, związany jest z wypełniskiem wnętrza tego cieku.

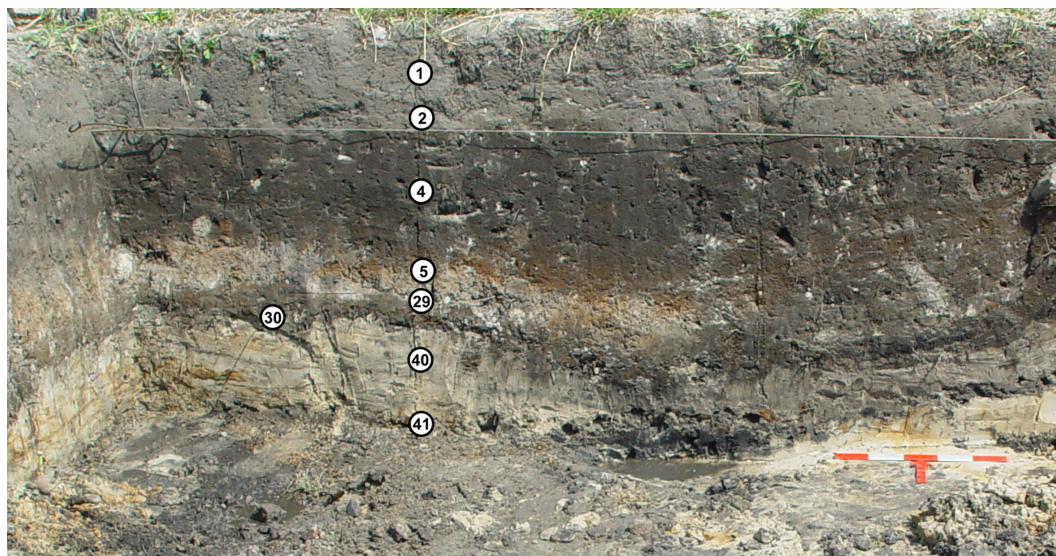
Wydaje się, że warstwa 4 powstała najpóźniej – jako niwelacja związana z użytkowaniem rolniczym terenu w czasach nowożytnych. Odnalezione w trakcie eksploracji materiały zabytkowe pochodzą zapewne z warstwy kulturowej oraz wypełnisk obiektów znajdujących się na szczycie wzniesienia.

Poniżej zarejestrowano warstwę 5, rudych gliniastych piasków z materią organiczną w postaci rozłożonych szczątków roślin oraz naturalnymi żelazieniami. Jest to zapewne warstwa naturalna, wytworzona w ciągu kilkuset lat na podłożu warstw, które spłynęły do wnętrza cieku. Prawdopodobnie warstwa ta jest pozostałością młodego torfowiska niskiego, zarastającego wilgotne zagłębienia. Żelaziste wytrącenia są jedną z charakterystycznych cech tego biotopu. Warstwa charakteryzowała się wyrównaną powierzchnią oraz nieckowatym spągciem. Jej strop wystąpił na poziomie około 102,75-102,70 m n.p.m. Zawartość zabytkową stanowiły nieliczne fragmenty ceramiki, kości ludzkie i zwierzęce w partiach spągowych oraz zabytki wydzielone, między innymi fragment dirhema i skorodowane przedmioty żelazne.

Warstwa 5 spoczywała na warstwie szarych i żółtoszarych piasków (j.s. 29), zawierającej głównie fragmenty naczyń ceramicznych, kości ludzkie ze zniszczonych pochówków, zabytki metalowe. Powierzchnia warstwy 29 opadała ze wschodu w kierunku zachodniego profilu wykopu i znajdowała się na poziomie około 102,80 m n.p.m. na wschodnim swoim krańcu

i około 102,75 m n.p.m. na krańcu zachodnim. W części środkowej wykopu widoczne było ugięcie powierzchni warstwy, interpretowane przez badaczy jako miejsce dna ciek. Uważna obserwacja warstw na profilu północnym i zachodnim wykopu prowadzi jednak do całkiem odmiennych wniosków. Wydaje się bowiem, że warstwa 29 była po prostu erozyjnym spływem warstwy kulturowej (3), opadającym na wcześniejsze nawarstwienia erozyjne wypełniające wnętrze ciek.

W części zachodniej wykopu spłynęła ona na szarozółte i jasnoszarozółte piaski (ryc. 4.1.8). W trakcie badań w 2004 roku zostały one określone jako warstwa 30 występująca pod j.s. 29 oraz znajdująca się poniżej warstwa 40, interpretowana wcześniej jako warstwa calcowa.

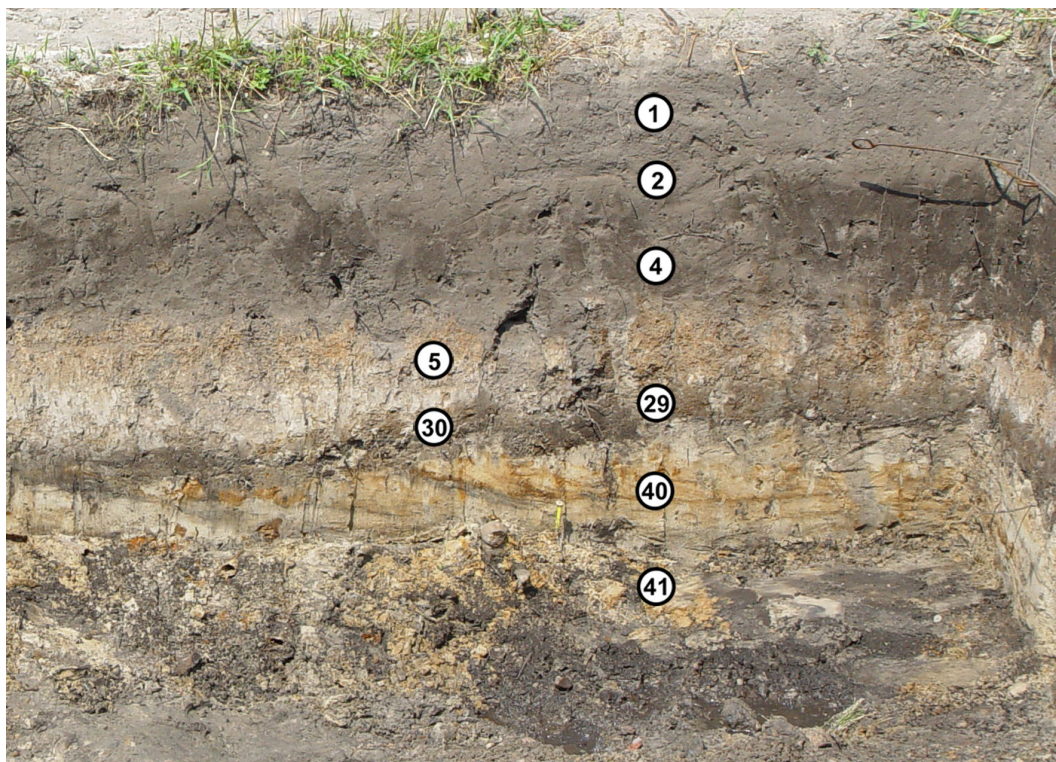

Ryc. 4.1.8. Wykop XII. Układ warstw w północno-zachodnim narożniku wykopu (fot. A. Kędziński)
Fig. 4.1.8. Dig XII. Layering arrangement in the northwest corner of the dig (photo by A. Kędziński).

W trakcie badań w roku 2005 postanowiono przerwać eksplorację po częściowym wyeksplorowaniu warstwy 40. Świadectwem tego jest widoczny na zdjęciu ślad po podczyszczaniu powierzchni wykopu, widoczny na profilu w postaci szarej poziomej linii. W trakcie czyszczenia powierzchni natrafiono na szare i ciemnoszare piaski z dużą zawartością kości ludzkich oraz materiału zabytkowego. Określono ją jako warstwę 41. Spływała ona z kierunku wschodniego, wypełniając istniejące zagłębienia. W zagłębieniach tych tworzyła zastoiska wypełnione kośćmi ludzkimi oraz materiałem zabytkowym w postaci ceramiki i między innymi ozdób: paciorków szklanych, paciorków z agatu, ametystu i kryształu górskiego. Można więc uznać, iż była to pierwotna warstwa spływowa, ślad najwcześniejszego etapu erozji wzniesienia z cmentarzem grzebalnym.

W świetle analizy profili wykopu, warstwy 40 i 30 są warstwami erozyjnymi. Należy jednak zauważyć, iż spływały one na dno ciek z przeciwnego kierunku, czyli z zachodniej i południowo-zachodniej strony. Proces ten jest czytelny w układzie warstw na północnym fragmencie profilu zachodniego (ryc. 4.1.9).

Ryc. 4.1.9. Wykop XII. Układ warstw w północnym krańcu profilu zachodniego. Widoczne warstwy 30, 40 i pozostałości warstwy 41 oraz skupiska kości 4 (fot. A. Kędzierski)

Fig. 4.1.9. Dig XII. Layering arrangement at the northern end of the western profile. Visible layers 30, 40 and the remains of layer 41 and bone cluster 4 (photo by A. Kędzierski).

Obserwując wewnętrzną strukturę warstwy 30, a także warstwy 40, można przypuszczać z dużym prawdopodobieństwem, iż warstwy te to ślady spływów erozyjnych z kierunku zachodniego i południowo-zachodniego. Ich powierzchnia została zerodowana przez kolejny przepływ wód, osadzający na wyrównanej powierzchni warstwy 30 warstwę 29, akumulującą materiał zabytkowy zebrany z powierzchni partii stokowej niecki cieku.

W warstwie 41 zinwentaryzowano łącznie pięć skupisk kości ludzkich. Materiał kostny był przemieszany i pochodził z wielu zniszczonych pochówków. Brak antropologa w trakcie wykopalisk sprawił, że nie został on na miejscu wstępnie przejrzany i określony. Większość materiału została w trakcie wielu lat przechowywania prawdopodobnie wtórnie przemieszana i częściowo uszkodzona³.

Skupiska te wykazują cechy charakterystyczne dla depozytów powstałych w trakcie procesów erozyjnych. Materiał zabytkowy został wymyty z warstw i obiektów znajdujących się na wzniesieniu. Spłynął on razem z warstwą grzebalną i warstwą kulturową oraz częścią calcowych piasków. Można się spodziewać, iż proces ten wyglądał następująco: w momencie gwałtownego przyboru wody i wpłynięciu wody w jedno z wcześniejszych koryt Proсны, woda podmyła stoki wzniesień znajdujących się po obu stronach. Piaski, deluwia zakumulowane tu w czasie wcześniejszych procesów zastoiskowych w rynn timerzeczki, po namoknięciu wodą traciły swoją spistość i osuwały się. W wyniku przepływu wody, który, wysoki w fazie po wezbraniu, słabł w miarę zmniejszania fali i opadania poziomu rzeki, materiał był przemieszczany

³ Materiały zabytkowe z badań były wielokrotnie przewożone, przepakowywane i przenoszone między magazynami, warszawską siedzibą IAE PAN i Kaliskim Stanowiskiem Archeologicznym IAE PAN. Spowodowało to między innymi niemożność odnalezienia wydzielonych „grobow” 1/04, 2/04, 3/04, 10/05 i 11/05. Problem ten dotyczy również części pozostałych materiałów zabytkowych z roku 2004.

i osiadał w zagłębieniach w dnie koryta. Tutaj następowało odseparowanie materiału geologicznego w postaci piasków oraz części organicznych od materiału cięższego w postaci kości ludzkich i zwierzęcych oraz w postaci materiałów zabytkowych, ceramiki, ozdób itp. Skupiska takie zostały odsłonięte również w trakcie badań prowadzonych w 2006 roku.

Ryc. 4.1.10. Wykop XII. Fragment skupiska kości ludzkich (4) w północno-zachodnim narożniku wykopu (fot. A. Kędzierski)

Fig. 4.1.10. Dig XII. Fragment of a cluster of human bones (4) at the north-western corner of the dig (photo by A. Kędzierski).

Ryc. 4.1.11. Wykop XII. Skupisko kości ludzkich (2) w południowej części wykopu (fot. A. Kędzierski)

Fig. 4.1.11. Dig XII. Cluster of human bones (2) at the southern profile of the dig (photo by A. Kędzierski).

Ryc. 4.1.12. Wykop XII. Skupisko kości ludzkich (3) przy południowym profilu wykopu (fot. A. Kędzierski)

Fig. 4.1.12. Dig XII. Cluster of human bones (3) at the southern profile of the dig (photo by A. Kędzierski).

Ryc. 4.1.13. Wykop XII. Skupisko kości ludzkich (5) przy północnym profilu wykopu (fot. A. Kędzierski)

Fig. 4.1.13. Dig XII. Cluster of human bones (5) at the northern profile of the dig (photo by A. Kędzierski).

Zarówno w trakcie badań prowadzonych w roku 2004, jak i w 2005 roku za pozostałość warstwy kulturowej uznano warstwę 3. Podczas jej eksploracji w roku 2005 odsłonięto dwa skupiska kości ludzkich, zinwentaryzowanych w trakcie badań jako kolejne groby 10 i 11, biorąc pod uwagę numerację grobów z roku 2004. Po dokładnej analizie dokumentacji nie można stwierdzić jednoznacznie, czy były to mocno zniszczone groby, czy też depozyty kości ze zniszczonych grobów (ryc. 4.1.14).

Oprócz kości ludzkich w warstwie znajdowano liczne fragmenty kości zwierzęcych oraz fragmenty naczyń ceramicznych i zabytki wydzielone. Należy zauważyć, że istnieje zasadniczy problem w określeniu charakteru tej warstwy. Poprzez odsłonięcie w niej ewidentnych, zniszczonych pochówków ludzkich należy przyjąć, iż właśnie w tę warstwę wkopywane były pochówki szkieletowe. W związku z tym warstwa ta może być określona również jako warstwa grzebalna⁴. Nazwa ta stosowana jest zazwyczaj w przypadku badań wielowarstwowych cmentarzy zakładanych na terenie ograniczonym, na którym występuje, w miarę użytkowania, proces wkopywania nowszych pochówków w starsze groby. Wiąże się to z niszczeniem pochówków starszych, depozycją szczątków i umieszczeniem zawartości jamy grobowej w przestrzeni młodszych wkopów. W rezultacie, warstwa taka zawiera, obok pochówków niezniszczonych, groby i szkielety uszkodzone w różnym stopniu wkopami młodszymi, a także liczne kości i materiały zabytkowe ze zniszczonych pochówków oraz ewentualnie warstw i obiektów starszych od cmentarzyska. W przypadku warstwy określonej jako j.s. 3 na terenie badanego cmentarzyska, można przyjąć, iż jest to warstwa grzebalna we wczesnym okresie formowania. Nieliczne pochówki znalezione *in situ* świadczą moim zdaniem o małym zagęszczeniu grobów. Należy więc przyjąć niewielką możliwość uszkodzenia ich przez młodsze pochówki. Obecność luźnych kości ludzkich w warstwie należy wiązać z niszczeniem stanowiska w trakcie rolniczego użytkowania terenu.

Ryc. 4.1.14. Wykop XII. Skupisko kości w warstwie 3 określone jako grób 10 (fot. A. Kędzierski)

Fig. 4.1.14. Dig XII. Cluster of bones in layer 3 defined as grave 10 (photo by A. Kędzierski).

⁴ W literaturze spotyka się również inne określenie tego typu warstwy – jako „warstwy cmentarzyskowej”. Przyjmuję tożsamość tych określeń. Za trafniejsze uznaję jednak określenie „warstwa grzebalna”, oddające całkowicie jej genezę oraz charakter.

Fragmenty ceramiki pozyskane z tej warstwy to głównie materiał przemieszany, w większości silnie zerodowany i rozdrobniony. Na 1055 fragmentów naczyń zainwentaryzowanych w warstwie, jedynie 16 zostało sklasyfikowanych jako fragmenty w II kategorii wielkościowej. Pozostałe 1039 to fragmenty w III kategorii wielkościowej. Pokazuje to stopień zniszczenia materiału. Cechy charakterystyczne, w postaci obserwowanego składu masy ceramicznej, możliwych do rozpoznania cech morfologicznych naczynia, ukształtowania wylewu czy dekoracji pozwalają na datowanie większości znalezionych fragmentów (97,25%) na okres XI-XII wieku. W warstwie tej znaleziono również fragment dirhema samanidzkiego, którego emitentem był Nuh ibn Nasr (942/3-954). Moneta ta datuje najwcześniejszą wczesnośredniowieczną fazę użytkowania terenu.

4.1.4. Badania w 2006 roku

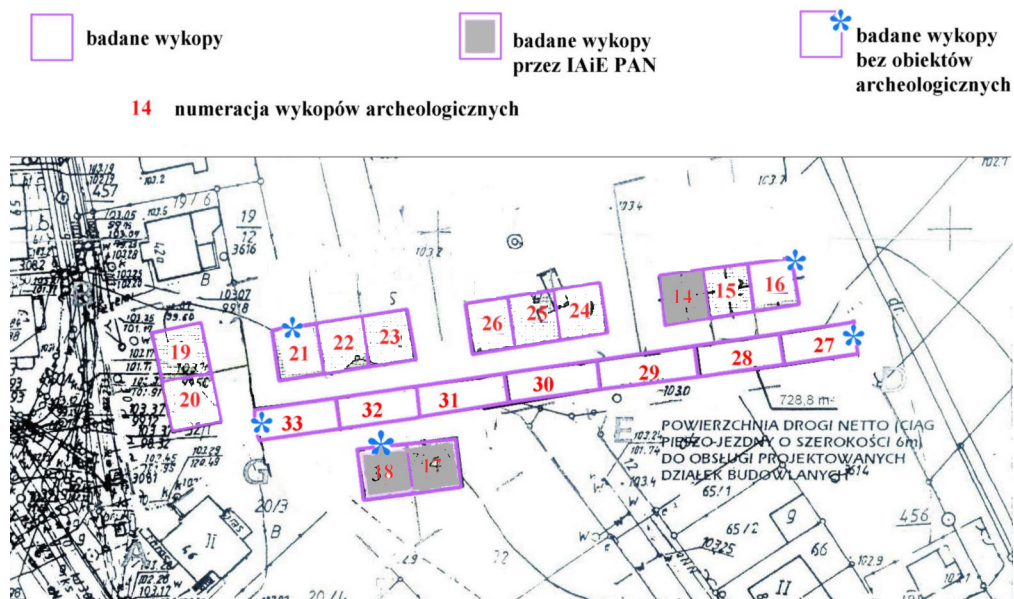
Kolejne prace na stanowisku prowadzono w roku 2006. Był to ostatni sezon badań cmentarzyska. W tym roku działka przy ulicy Bolesława Pobożnego 44 została sprzedana, z przeznaczeniem na budowę osiedla domów dwurodzinnych, bliźniaczych oraz trzyrodzinnych, potrójnych. Na terenie działki badanej jako stanowisko Stare Miasto Sad zaplanowano budowę jednego obiektu bliźniaczego oraz trzech obiektów potrójnych, a także wewnętrznej ulicy skomunikowanej z ulicą Henryka Brodatego (ryc. 4.1.15). Na obszarze określonym jako stanowisko badawcze Kalisz-Stare Miasto Cmentarzysko zaprojektowano budowę jednego obiektu bliźniaczego. W związku z planowaną budową, kierownik Kaliskiej Delegatury Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu wydał decyzję o przeprowadzeniu badań archeologicznych przedinwestycyjnych. Prace prowadziła firma MBL Ziábka z Kalisza we współpracy z Instytutem Archeologii i Etnologii PAN. Całość projektu podzielono dla celów przeprowadzenia badań na wykopy, oznaczone kolejnymi numerami od 14 do 26 w miejscu posadowienia budynków mieszkalnych, oraz od 27 do 33 w pasie projektowanej ulicy wewnętrznej osiedla.

Ryc. 4.1.15. Mapa projektowa z zaznaczoną numeracją inwestorską budynków. W tle wykopy z lat 2001-2005 (archiwum IAE PAN)

Fig. 4.1.15. Project map showing investor numbering of buildings. In the background, excavations from 2001-2005 (IAE PAN archives).

Ekipa IAE PAN pod kierunkiem Tadeusza Baranowskiego dostała do przebadania trzy wykopy – 14, 17 i 18. Dwa z nich, 17 i 18, mieściły się w obrębie stanowiska Kalisz-Stare Miasto Cmentarzysko (ryc. 4.1.16).

Ryc. 4.1.16. Kalisz-Stare Miasto. Badania przedinwestycyjne na działce przy ul. Bolesława Pobożnego 44 w 2006 roku (archiwum IAE PAN)

Fig. 4.1.16. Kalisz-Stare Miasto. Pre-investment surveys on the plot at 44 Bolesława Pobożnego Street in 2006 (IAE PAN archives).

W trakcie badań wierzchnią warstwę gruntu zdjęto przy użyciu sprzętu budowlanego pod bezpośrednim nadzorem archeologów. Niestety, zamiast stosowanych zazwyczaj koparek, inwestor zdecydował o zastosowaniu w tym przypadku ciężkiego spychacza kołowego. Odślanianie poszczególnych wykopów na stanowisku Kalisz-Stare Miasto Sad odbyło się jednak sprawnie i w sposób, który nie powodował zniszczeń nawarstwień kulturowych oraz zachowanych obiektów. W przypadku stanowiska Kalisz-Stare Miasto Cmentarzysko, użycie tego sprzętu spowodowało niestety nieodwracalne zaburzenia warstw zabytkowych. Dodatkowym utrudnieniem były silne, kilkudniowe opady deszczu poprzedzające odhumusowanie wykopów. Struktura nawarstwień kulturowych i obecność warstw naturalnych związanych z wypełniskiem paleokoryta Proсны, rozcinającego powierzchnię osady staromiejskiej w tym miejscu, nie utrzymała ciężaru spychacza. W rezultacie w powierzchni arów 17 i 18 powstały zagłębienia po kołach pojazdu. Narzuciło to konieczność uporządkowania terenu przed rozpoczęciem eksploracji niezniszczonych warstw (ryc. 4.1.17).

Jednocześnie, już na samym początku prac na stanowisku ujawniony został, odmienny niż na pozostałej części stanowiska, charakter warstw. Podobne obserwacje dotyczyły również wykopów 31 i 32 w pasie drogi oraz 21 w miejscu projektowanej zabudowy. W trakcie dalszych prac również i na obszarze wymienionych wykopów stwierdzono występowanie warstw naturalnych, warstw akumulacyjnych i niwelacji wypełniających wnętrze paleokoryta Proсны.

Ryc. 4.1.17. Kalisz-Stare Miasto Cmentarzysko. Badania 2006. Powierzchnia wykopu XVII i XVIII po odhumusowaniu (fot. D. Wyczółkowski)

Fig. 4.1.17. Kalisz-Stare Miasto Cmentarzysko. Research in 2006. Surface of digs XVII and XVIII after the humus removal (photo by D. Wyczółkowski).

Wykopy XVII i XVIII rozmierzone zostały w miejscu posadowienia budynku mieszkalnego, dwurodzinnego, bliźniaczego, zaprojektowanego na osi wschód–zachód. Jako wykop XVII oznaczono wykop od strony wschodniej. Objął on częściowo zachodnie krańce wykopów X i XII. W trakcie jego porządkowania i wstępnej eksploracji zarejestrowano spąg warstwy 4 oraz strop warstwy 5. Obie te warstwy były już rozpoznane i opisane w trakcie badań w roku 2004 i 2005. Wobec braku obiektów archeologicznych widocznych na powierzchni wykopu na poziomie posadowienia budynków, po konsultacji z konserwatorem oraz inwestorem, zdecydowano się na eksplorację nawarstwień w obrębie wykopu XVII. Prace miały na celu wyjaśnienie ewentualnej kontynuacji warstw zaobserwowanych w latach poprzednich w wykopach X i XII (ryc. 4.1.18).

W celu realizacji programu ustalonych prac odsłonięto i wyeksplorowano warstwę 5. Jej strop znajdował się na poziomie około 102,65-102,56 m n.p.m., odsłaniając warstwę 29 ze spoczywającym w niej materiałem zabytkowym. Na poziomie około 102,50 m n.p.m. wystąpił poziom wody gruntowej, uniemożliwiający dalszą eksplorację warstw położonych poniżej, czyli zarejestrowanych w roku 2005 warstw 40 i 41. Dla wyjaśnienia ewentualnej ciągłości warstwy 41 zdecydowano się wykonać niewielki sondaż, osiągając poziom około 101,90 m n.p.m. w najniższym punkcie. Wobec ciągłego zalewania wodą sondażu oraz podmywania jego krawędzi, prace przerwano. Stwierdzono jedynie występowanie dalszych skupisk kości ludzkich i materiału zabytkowego.

W trakcie badań prowadzonych na terenie położonego obok stanowiska Stare Miasto Sad zarejestrowano trzy duże skupiska kości ludzkich. Odsłonięto je w wykopach XXXI i XXXII, w pasie drogi wewnętrznej. Wszystkie były rodzajem ossuarium. Kości zostały wkopane w nieckowate jamy; ich strop wyróżniano dopiero na poziomie obecności calca, czyli 102,50-102,60 m n.p.m.

Ryc. 4.1.18. Kalisz-Stare Miasto Cmentarzysko. Badania 2006. Czyszczenie powierzchni wykopu XVII (archiwum IAE PAN)

Fig. 4.1.18. Kalisz-Stare Miasto Cmentarzysko. 2006 survey. Clearing the surface of dig XVII (IAE PAN archives).

W Skupisku I w wykopie XXXI zasypisko kości zainwentaryzowano na poziomie 102,50-102,63 m n.p.m. Dno nieckowatej jamy wypełnionej ciemnoszarymi piaskami z niewielkim dodatkiem ceramiki znajdowało się na poziomie 102,22 m n.p.m. Skupisko II na tym wykopie zostało odsłonięte na poziomie 102,50-102,54 m n.p.m. W tym przypadku jama również wypełniona była ciemnoszarymi piaskami i miała nieckowate dno, osiągając w najniższym miejscu poziom 102,20 m n.p.m.

W wykopie XXXII odsłonięto tylko jedno skupisko kości (ryc. 4.1.19). Zawierało ono większą liczbę szczątków ludzkich. Również i w tym przypadku kości wsypano do jamy o nieckowatym dnie, wypełnionej ciemnoszarymi piaskami z niewielkim dodatkiem zawartości żabkowej w postaci fragmentów ceramiki oraz kości zwierzęcych. Strop warstwy kości został zarejestrowany na poziomie 102,42-102,35 m n.p.m. Dno jamy znajdowało się na poziomie 102,18 m n.p.m.

W badanych wykopach, oprócz kości ludzkich, nie stwierdzono śladów uszkodzonych pochówków, jak to miało miejsce w wykopach położonych na południe: 1 i 2 z 1990 roku oraz w wykopie X z 2004 roku i XII z 2005. Można jednak przypuszczać, że skupiska te świadczą o tym, iż średniowieczny cmentarz rozciągał się również w kierunku północnym od stanowiska Cmentarzysko. Odnalezione skupiska kości ludzkich świadczą o planowej akcji porządkowania terenu z kości ludzkich zalegających w warstwie użytkowej działki. Z uwagi na podobny charakter jam wszystkich trzech skupisk, podobny poziom, do którego wkopano jamy oraz podobny poziom zalegania szczątków ludzkich, można uznać, iż zostały one wykonane w zbliżonym czasie.

Ryc. 4.1.19. Kalisz-Stare Miasto Sad, badania 2006, wykop XXXII. Skupisko kości ludzkich (fot. A. Kędzierski)

Fig. 4.1.19. Kalisz-Stare Miasto Sad, survey in 2006, dig XXXII. Cluster of human bones (photo by A. Kędzierski).

4.2. Cmentarzysko. Topografia terenu – rekonstrukcja

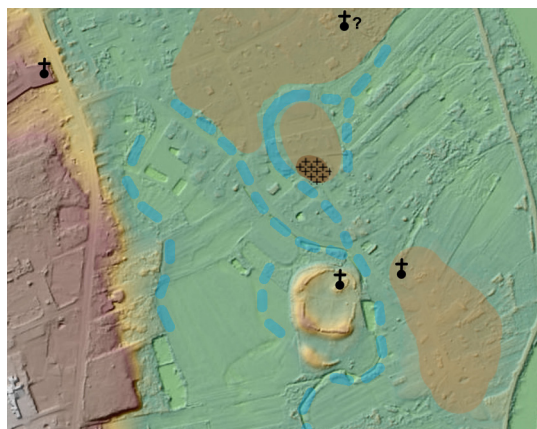
W świetle przedstawionych powyżej wyników badań stanowiska, interesująco przedstawia się topografia terenu zajętego w średniowieczu przez cmentarz. W rozdziale 2 zwrócono już uwagę na skomplikowaną morfologię terenu oraz niemożliwość jej rekonstrukcji bez przeprowadzenia kompleksowych badań dna doliny Prozny w okolicach kaliskiego Zawodzia. Odmienne przedstawia się ten problem, jeśli spróbowałibyśmy opisać niektóre, wybrane fragmenty kaliskiego ośrodka rozwijającego się w okresie wczesnego średniowiecza dookoła grodu, którego pozostałości znajdują się dzisiaj w dzielnicy Kalisz-Zawodzie. W przypadku stanowiska Kalisz-Stare Miasto Cmentarzysko, unikalnych informacji o morfologii terenu dostarczyły prowadzone tu prace wykopaliskowe. Jak wspomniano, najistotniejszym odkryciem jest odsłonięcie starego koryta Prozny i ustalenie jego przebiegu. Znajdowało się ono na zachód od wzniesienia zajmowanego przez cmentarz, kierując się na północ. Jego przebieg zarejestrowano w kilku wykopach archeologicznych. Były to wykopy X, XII, XVII i XVIII na terenie stanowiska Kalisz-Stare Miasto Cmentarzysko, gdzie uchwycono szerokość oraz zadokumentowano jego wschodni brzeg. Na terenie stanowiska Kalisz-Stare Miasto Sad nawarstwienia związane z paleokorytem rzeki odsłonięto w wykopach XI, XXI, XXXII i XXXIII, przy czym w wykopie XI odsłonięto jego zachodni brzeg. W wykopie XXXII i XXXIII nie zarejestrowano warstw erozyjnych spływających do wnętrza koryta, natomiast zaobserwowano występowanie warstwy ciemnognatowych ilów odłożonych na dnie ciek. W odległości około 120 m na północ od Cmentarzyska koryto rzeki zakreślało w kierunku wschodnim. Jego północny brzeg znajdował się przy południowej granicy działki przy ul. Stare Miasto 3a i został uchwycony

w wykopie 38 w trakcie badań prowadzonych w 2009 roku. W wykopie założonym na północnym krańcu posesji przy Bolesława Pobożnego 40 w roku 2009 naprzeciwko późniejszego wykopu 38 odsłonięto jedynie znacznej miąższości warstwy niwelacyjne, wypełniające wnętrze koryta datowane na okres nowożytny.

O funkcjonowaniu pelekoryta Proсны w okresie wczesnego średniowiecza świadczą również wyniki wykopalisk. Jego wypełnisko w związku z powodziami w okresie XIII-XIV wieku jest stosunkowo młode i nie udało się znaleźć warstw mogących potwierdzić jego wcześniejsze funkcjonowanie. Jedynie podczas przedinwestycyjnych badań 2006 roku w wykopie XXXIII odsłonięto sondażowo na poziomie około 101,90-102,00 m.n.p.m. nawarstwienia w postaci ciemno-granatowych ilów, które mogłyby być osadami znajdującymi się na dnie wysychającego koryta.

Odmienne zdanie przedstawił Tadeusz Baranowski, do starszych warstw zaliczając zarejestrowane w wykopie X i XII j.s. 29, 30 i 40, znajdujące się na dnie ciek. Piaszczystą i jałową pod względem archeologicznych zabytków warstwę 40 uznał za calec, natomiast warstwy 30 i 29 powiązał z użytkowaniem terenu w okresie X wieku. Znajdującą się jeszcze niżej j.s. 41 zaliczył jednak do fazy młodszej, nazwanej fazą sedimentacji osadów rzecznych, i datował na okres po połowie XIII wieku (Baranowski i inni 2009). W świetle przedstawionych wyżej materiałów należałoby jednak cały ten zespół warstw 41-40-30-29 wiązać właśnie z późniejszym okresem i datować podobnie. Wcześniejszą obecność koryta rzeki potwierdzają obserwacje obiektów zarejestrowanych w trakcie badań w innych wykopach. Wskazują one na znaczne rozrzedzenie obiektów datowanych materiałami na okres XI i XII wieku we wszystkich wykopach znajdujących się w jego pobliżu. Zagęszczenie obiektów następuje w pewnym oddaleniu na wschód i zachód od jego krawędzi. Na terenie sadu wystąpiło ono w wykopach III, VI, VII, VIII, IX oraz XIV, XIX, XX i XIV. Podobne obserwacje poczyniono w wykopie 38 z 2009 roku, gdzie widocznie zwiększała się liczba i wielkość obiektów w kierunku na północ od brzegu. Można z tego wywnioskować, iż w XI-XII wieku, w okresie funkcjonowania obiektów mieszkalnych i pracowni rzemieślniczych na tym terenie, ciek istniał i stanowił pewną barierę dla rozprzestrzeniania się osadnictwa (ryc. 4.2.1).

Ryc. 4.2.1. Położenie cmentarza względem grodu, osad i kościołów. Niebieskim zaznaczony rekonstruowany oraz rzeczywisty przebieg koryt Proсны (oprac. D. Wyczółkowski)

Fig. 4.2.1. Location of the graveyard in relation to the stronghold, settlements and churches. Blue marked reconstructed and actual course of the Prosna riverbed (compiled by D. Wyczółkowski).

Opierając się na tych spostrzeżeniach, można hipotetycznie zrekonstruować funkcjonowanie rozległego wzniesienia, ograniczonego przez niefunkcjonujące w okresie X-XII wieku paleokoryta Proсны od zachodu, od północy i od wschodu. Wydaje się również, iż od strony południowej teren wzniesienia opadał i nie był z tego powodu atrakcyjny dla osadnictwa. Świadczą o tym wyniki prac prowadzonych w wykopie V(VI) z 1956 roku (patrz rozdział 3) oraz w wykopie 56 z roku 2016.

Zauważalne jest peryferyjne położenie cmentarza względem osady na Starym Mieście. Bardziej widoczny zdaje się być jej związek z grodem kaliskim niż z większością osad położonych wokół grodu. Jeśli przyjrzeć się uważnie, można zauważyć, że wzniesienie oddzielone jest zarówno od grodu, jak i osad, jednak cmentarz został założony w jego południowej części. Centralną część oraz zachodnie, północne i wschodnie krańce zajmują liczne obiekty – mieszkalne, gospodarcze oraz pracownie rzemieślnicze. W przyszłym opracowaniu materiałów ze stanowiska Stare Miasto Sad należałoby skupić uwagę nad jednoczesnym funkcjonowaniem odsłoniętych obiektów i cmentarza grzebalnego.

Wstępna analiza materiałów zabytkowych pochodzących z badań tej części osady pozwala je datować na okres XI-XII wieku. Co jest interesujące to fakt, że w warstwie kulturowej, w warstwach akumulacyjnych, niwelacyjnych przeważa właśnie tak datowany materiał. Jednak na terenie zajęтым przez cmentarz nie natrafiono na tak datowane obiekty. Materiał zabytkowy znaleziony w trakcie badań trafić tu musiał jako depozyt wtórny w trakcie użytkowania terenu w okresie wczesnego średniowiecza (j.s. 3), lub też w okresie późniejszym (j.s. 1, 2, 4). Tak więc, jak widać, do rozwiązania pozostaj bardzo istotny problem chronologii cmentarzyska. Istotny nie tylko z punktu widzenia topografii ośrodka, ale także odpowiedzi na pytanie, dla kogo był przeznaczony cmentarz odkryty przy ulicy Henryka Brodatego w 1990 roku.

4.3. Cmentarzysko – socjotopografia

Powyżej zwrócono uwagę na fakt, że w trakcie badań grodziska w pobliżu reliktyw kolegiaty odkryto nieco ponad sto pochówków (Baranowski 2023c: 184), co jest zaskakująco niewielką liczbą, biorąc pod uwagę długie funkcjonowanie obiektu sakralnego w tym miejscu. We wnętrzu grodu nie znaleziono śladów gęstej zabudowy, z wyjątkiem fazy datowanej na wiek XI (Cyngot, Wyczółkowski 2023). Nie tłumaczy to jednak w żaden sposób niewielkiej liczebności pochówków na cmentarzu grodowym. Zniszczenia, jakich dokonano na terenie grodu przez stulecia, eksploatując ruinę kolegiaty, oraz znaczne niwelacje terenu widoczne w analizie nawarstwień zabytkowych w obrębie grodu, nie sprzyjają przeprowadzeniu analizy stratygraficznej pochówków. Istnieje jednak grupa pochówków, które archeologicznie możemy datować na okres do połowy XII wieku. Są to pochówki uszkodzone przez fundamenty kościoła kolegiackiego św. Pawła, wzniesionego według ostatnich ustaleń prawdopodobnie po 1146 roku (Rodzińska-Chorąży, Węclawowicz 2023: 181). Wydaje się, że biorąc pod uwagę poziom zalegania grobów, do tej starszej fazy cmentarza można przyporządkować większość z odsłoniętych pochówków. Aby wyjaśnić to zjawisko, na wstępie zauważyć należy widoczną tendencję do oczyszczania terenu grodu z warsztatów rzemieślniczych w okresie 2. połowy XII wieku. Można wiązać ten fakt z prawdopodobną tendencją do zamknięcia terenu grodu i potraktowania go jako wyłącznej domeny księcia. Można przypuszczać, że wtedy mogła zostać również wprowadzona w życie koncepcja usunięcia ogólnie dostępnego cmentarza z otoczenia reprezentacyjnej świątyni książęcej. Czy jednak tak było w rzeczywistości – nie wiadomo. Trudno jednoznacznie wypowiedzieć się w tej kwestii, jednak należy zaznaczyć, iż bardzo interesująco wygląda porównanie materiałów antropologicznych pochodzących z grobów odsłoniętych przy kolegiacie z materiałami pozyskanymi w trakcie prac wykopaliskowych na cmentarzysku. Materiały te prezentowane są w II części publikacji. Na pytanie o to, czy na staromiejskim cmentarzysku chowano ludność związaną bezpośrednio z książęcym grodem, mogą odpowiedzieć tylko dodatkowe badania porównawcze.

Istnieje jeszcze jedno wytłumaczenie funkcjonowania cmentarza w tym właśnie miejscu. Jest to oczywiście obecność obiektu sakralnego. Niestety w trakcie badań, zarówno powierzchniowych jak i wykopaliskowych, nie znaleziono śladów świątyni na terenie Starego Miasta. Źródła mówiące o kościele Najświętszej Maryi Panny, jak również dyskusja z nimi związana, przedstawione zostały w rozdziale poświęconym historii Starego Miasta w Kaliszu. Ich analiza prowadzi jednak do wniosku, że kościół prawdopodobnie zlokalizowany był jednak gdzieś na obszarze zajmowanym przez główną część osady, na północ od badanego cmentarzyska.

Analizując dokumentację z badań, należałoby się przychylić do wniosku, że cmentarz, którego pozostałości odsłonięto na stanowisku przy ulicy Henryka Pobożnego, był cmentarzem płaskim, pozakościelnym o być może rzędownym układzie grobów. Istnieje możliwość, iż był związany ze społecznością zamieszkującą kaliski gród.

4.4. Cmentarzysko. Fazy użytkowania terenu

4.4.1. Podstawy wydzielenia faz

Ceramika

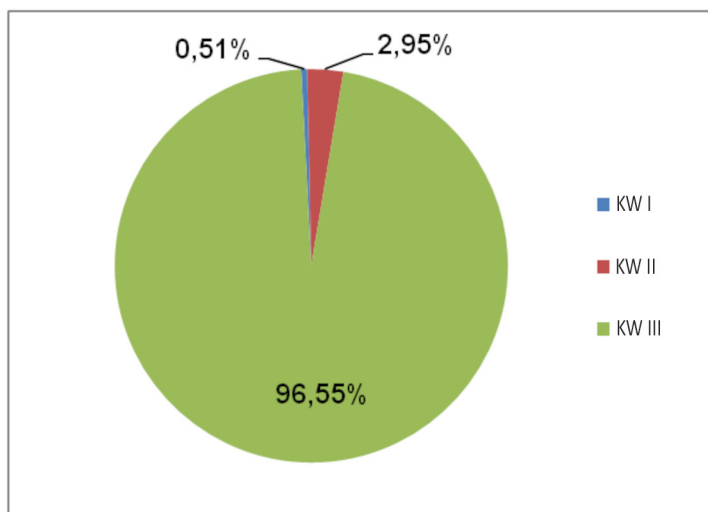
Fazy użytkowania terenu zostały wyznaczone na podstawie analizy stratygraficznej oraz analizy materiałów zabytkowych. Wśród nich największą grupę stanowi materiał ceramiczny. W trakcie badań pozyskano zbiór 5637 fragmentów naczyń ceramicznych pochodzących z warstwy ziemi ornej, z warstw niwelacyjnych oraz ze zniszczonej warstwy kulturowej (j.s. 3) i związanych z nią obiektów (j.s. 15, j.s. 16). Rozkład procentowy znalezisk w poszczególnych grupach kształtuje się bardzo interesująco, bo pokazuje, że z warstw częściowo tylko naruszonych, jak j.s. 3, oraz nienaruszonych, jak warstwy 15 i 16, pochodzi łącznie 22,37% wszystkich znalezionych fragmentów. W warstwie ziemi ornej (1; 2) znaleziono 18,80% ułamków ceramiki. Pozostałe 58,83% znalezisk zainwentaryzowano w warstwach akumulacyjnych, erozyjnych i niwelacyjnych we wnętrzu koryta jednego z ramion Proсны.

Jak wspomniano powyżej, w materiale tym widoczne jest jego znaczne rozdrobnienie. Fragmenty ceramiki w I kategorii wielkościowej zawierają w sobie co najmniej dwa elementy budowy morfologicznej naczynia (Buko 1990: 236-243). Może to być na przykład fragment wylewu z szyjką i częścią brzuśca lub fragment dna z częścią brzuśca. Ich wielkość pozwala na opisanie przynajmniej przybliżonego kształtu naczynia. Takich fragmentów na badanym stanowisku znaleziono niewiele i stanowią one jedynie 0,51% całości analizowanego materiału (ryc. 4.4.1).

Fragmenty ceramiki zawierające jeden element, a więc na przykład wylew z szyjką, większy fragment brzuśca, dno czy ścianka brzuśca z częścią przydenną, to fragmenty II kategorii wielkościowej. W pozyskanym materiale stanowią jedynie 2,95% całości. Pozostałe fragmenty zaliczono do III kategorii wielkościowej. Stanowią one 96,55% wszystkich fragmentów. Należy wspomnieć, iż znaczna część fragmentów ceramiki zaliczonych do tej kategorii, o wymiarach poniżej 3 cm, mogłaby być określona jako kategoria IV, czyli ceramiczny okruch. Obecność najmniejszych fragmentów w warstwie kulturowej (j.s. 3) wygląda dość podobnie i osiąga wartość 89,68% (ryc. 4.4.1.1).

Ryc. 4.4.1.1. Udział fragmentów naczyń w poszczególnych kategoriach wielkościowych

Fig. 4.4.1.1. Proportion of vessel fragments in each size category.

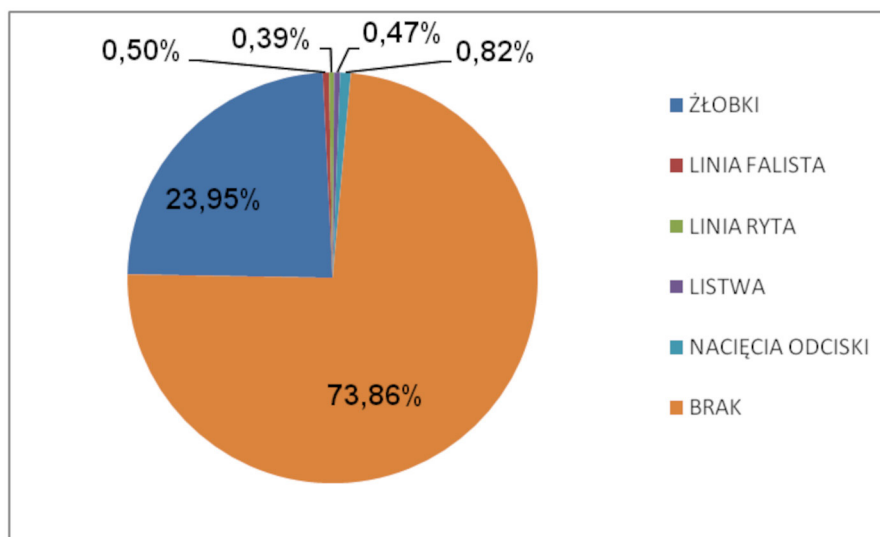

Dla porównania można podać wyniki otrzymane podczas analizy materiału ceramicznego z dwu różnych wykopów z terenu grodziska Kalisz-Zawodzie. W wykopie eksplorowanym w 1962 roku, w wypełniku obiektu zwanego chatą z beczką, a będącym najprawdopodobniej pozostałością dużej studni (Cyngot, Wyczółkowski. 2023: 145-149), znaleziono ponad 16 tysięcy fragmentów ceramiki. Tylko 0,86% całości stanowią fragmenty I kategorii wielkościowej. Pozostałe zostały określone jako II (42,61%) i III kategoria wielkościowa (56,53%) (Kędziński 2023: 209). W wykopie 9C, badanym w drugim etapie eksploracji grodziska, w latach 1982-1992, pozyskano łącznie 2333 fragmenty ceramiki. Do kategorii wielkościowej I zaliczono 1,29% wszystkich fragmentów. Kategorie II i III były liczniejsze i stanowiły kolejno 26,45% i 72,27% (Kędziński 2023: 217). Porównując te wyniki z analizą ceramiki z cmentarzyska, widoczne są różnice, szczególnie w liczebności ceramiki najbardziej rozdrobnionej. Należy zauważyć jednak, iż wynik uzyskany dla materiałów pochodzących z badań z roku 1962 może być obarczony podwójnym błędem. Pierwszy może wynikać z metody eksploracji, czy raczej kopania wypełnika warstwami mechanicznymi za pomocą szpadli. W związku z tym można przypuszczać, że nie wszystkie fragmenty ceramiki mogły zostać znalezione. Drugą przyczyną zafałszowania wyniku jest prawdopodobnie przeprowadzona wstępna selekcja materiału ceramicznego, polegająca na usunięciu części ceramicznych materiałów masowych pozyskanych w trakcie prac wykopaliskowych (Kędziński 2023: 203).

Jak wyżej wspomniano, rozdrobnienie materiału obserwowane na opisywanym stanowisku związane jest zarówno z podepozycyjnymi procesami i złożoną stratygrafią, jak również z użytkowaniem terenu w okresie nowożytnym. Niewątpliwie również wskazuje bezpośrednio stopień zniszczenia warstw i obiektów.

Datowania ceramiki dokonano na podstawie obserwacji cech technologicznych, wskazujących na sposób przygotowania masy ceramicznej, a w szczególności obecność i charakter domieszki schudzającej. Wszystkie naczynia wykonane zostały z glin tłustych i średnio-tłustych, zapewne miejscowych. Masa ceramiczna schudzana była tłuczniem granitowym oraz piaskiem o zróżnicowanym uziarnieniu. W materiałach z grodziska widoczna jest tendencja do zastępowania tłuczni domieszką piasku. Proces ten widoczny jest w porównaniu materiałów z X i X-XI wieku. Ważnym elementem datującym była analiza technologii wytwarzania naczyń. W materiale wystąpiły fragmenty naczyń lepionych, naczyń obtaczanych i toczonych. Obserwacje te uzupełniały dane dotyczące sposobu ukształtowania wylewu, wykończenia powierzchni, czy też sposobu zdobienia powierzchni.

Ryc. 4.4.1.2. Sposoby zdobienia powierzchni ceramiki

Fig. 4.4.1.2. Methods of pottery surface ornamentation.

Dla najwcześniejszych materiałów charakterystyczne było zagładzanie powierzchni naczynia, wyrównujące ją po procesie wznoszenia ścianek oraz wygładzające chropowatość spowodowaną przez użycie domieszki tłuczniwa w masie ceramicznej. Powierzchnia naczyń zdobiona była za pomocą rylca, wielodzielnych narzędzi zębatach, grzebyków. Charakter dekoracji, sposób wykonania, wątki zdobnicze, czyli stylistyka dekoracji naczynia, pozwala dość pewnie datować materiały. Należy jednak zauważyć dość znaczny odsetek fragmentów ceramiki pozbawionych dekoracji. W badanym materiale stanowiły one 73,86% całości analizowanego zbioru (ryc. 4.4.1.2).

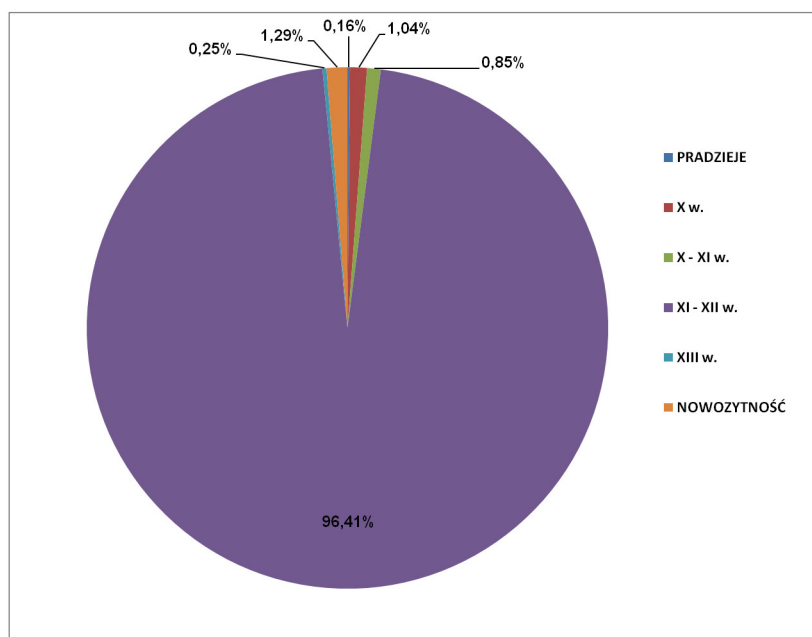
Duża frekwencja fragmentów niedekorowanych wynikać może z dwu powodów. Po pierwsze należy rozważyć obecność naczyń pozbawionych dekoracji. Innym wytłumaczeniem jest zauważalna tendencja do częściowego tylko zdobienia powierzchni naczynia w postaci dekoracji górnych partii brzuśców.

Każdorazowo, w przypadku opracowania materiałów ceramicznych, ważnym elementem analizy jest próba typologii naczyń ze względu na ich formę. Niestety, w zbiorze niewiele fragmentów pozwalało choćby na częściową rekonstrukcję cech naczynia i precyzyjne określenie jego formy.

W całym procesie analizy chronologicznej zbioru istotną pomocą okazało się opracowanie ceramiki pochodzącej z badań pobliskiego grodziska Kalisz-Zawodzie (Kędziński 2023). Obecne w materiałach pochodzących z grodziska całe, zrekonstruowane naczynia pozwoliły na próbę hipotetycznego określenia typów naczyń obecnych w materiale z badań cmentarzyska.

Istotne dla datowania okazały się obserwacje ukształtowania wylewów, obecności szyi naczynia, sposobu kształtowania i umieszczenia największej wydętości brzuśca oraz obserwacje budowy dna. W badanym materiale charakterystyczne elementy naczynia, a więc dna i części przydenne oraz wylewy, stanowiły odpowiednio 5,65% i 8,86% całości materiałów.

Analiza technologiczna i analiza formalna pozwoliły na wydatowanie materiałów ze wskazaniem kilku przedziałów chronologicznych możliwych do wyróżnienia w materiale ceramicznym (ryc. 4.4.1.3).

Ryc. 4.4.1.3. Datowanie ceramiki ze stanowiska Kalisz-Stare Miasto Cmentarzysko
 Fig. 4.4.1.3. Dating of pottery from the Kalisz-Stare Miasto Cmentarzysko site.

Znakomita większość ceramiki datowana jest na okres XI-XII wieku. Niewielki liczebnie zbiór ceramiki datowanej na wiek XIII może być powiększony o część materiałów datowanych na okres wcześniejszy. W materiałach obecnych na grodzisku oraz na osadzie Stare Miasto ceramika późniejsza, XIII-wieczna, z najmłodszej fazy ich funkcjonowania, wyróżnia się jedynie widoczną w zespołach zamkniętych, pochodzących z obiektów, obecnością naczyń identycznych pod względem morfologii, jednak inaczej wykonanych. Są one wykonane z glin schudzanych niewielką domieszką piasku. W większości są to naczynia cienkościennie, dobrze wypalone. W zespołach tych ich liczba nie przekracza jednak wartości kilkunastu procent całości materiałów. Jest więc prawdopodobne, że z wieku XIII pochodzi część materiałów przyporządkowanych do okresu wcześniejszego, XI-XII wieku.

Znaleziska monet

Wyjątkowym materiałem datującym są monety. Na obszarze objętym badaniami znaleziono łącznie 14 monet datowanych na okres wczesnego średniowiecza, całych bądź ich fragmentów. Niestety ani jedna z nich nie została znaleziona w warstwie kulturowej (j.s. 3). Wszystkie pochodzą albo z warstwy ziemi ornej, albo z warstw spływowych akumulacyjnych.

Najstarszymi okazami jest pięć fragmentów dirhemów samanidzkich. Jedynie w przypadku dwu fragmentów udało się odczytać fragmenty zachowanej legendy i dokładnie określić czas wybitcia monety. Najwcześniej datowany jest fragment dirhema samanidzkiego pochodzący z monety, którego emitentem mógł być Ismā'īl ibn Aḥmad (892-907) lub Aḥmad ibn Ismā'īl (907-914), a jego wybitcie mogło nastąpić w okresie 902/3-911/2 roku (Kędzierski i inni 2020: 223). Drugi fragment datowany jest na okres od 942/3 do 950/1 roku. Jego emitentem był Nuh ibn Nasr (942/3-954) (Kędzierski i inni 2020: 224). Pozostałych okazów nie udało się precyzyjnie określić. Wszystkie datowane są na okres od końca IX do X wieku. Wskazują one na użytkowanie terenu w okresie plemiennym.

Kolejną fazę zasiedlenia terenu datują monety zachodnioeuropejskie oraz wybijane w Polsce. Najstarszą z nich jest fragment denara saskiego wybitego w Goslarze po 990 roku (Szczu-

rek i inni 2017: 348). Na okres około połowy XI wieku datowane jest naśladownictwo denara kolońskiego (Szczurek i inni 2017: 349), znalezione w warstwie ciemnoszarych piasków (j.s. 50), odsłoniętej fragmentarycznie w wykopie XII i związanej być może z funkcjonowaniem obiektu osadniczego.

Nieco później wybite zostały trzy denary krzyżowe datowane na okres pomiędzy 1070 a 1100 rokiem. Nieco precyzyjniej, na czas około 1095 roku, można było datować dwa denary krzyżowe pochodzące prawdopodobnie z emisji monet mennicy Sieciecha. Najmłodszą jest denar książęcy Bolesława III Krzywoustego, wybity w mennicy krakowskiej między rokiem 1107 a 1113.

Dotychczas monetami młodszymi, pochodzącymi z 2. połowy XI i początku XII wieku, datowano pochówki cmentarzyska. Należy jednak zauważyć, że żadna z monet nie została znaleziona przy którymkolwiek z odkrytych pochówków. Ich obecność w warstwach akumulacyjnych, niwelacyjnych i przemieszanych może dobrze uzupełniać ich datowanie przy użyciu ceramiki. Również można przypuszczać, że podobnie jak obecność ceramiki, są to świadectwa użytkowania gospodarczego i osadniczego tych terenów w okresie przed założeniem cmentarza.

Stratygrafia

Analiza stratygraficzna pozwoliła na precyzyjne określenie następstwa czasowego poszczególnych zainwentaryzowanych warstw i obiektów. Próbę taką podjął już wcześniej Tadeusz Baranowski, jednak w swojej analizie popełnił kilka błędów (Baranowski i inni 2009). Za całość uznano w trakcie badań 2004 roku warstwę 40. Obserwacje dokonane w roku następnym w trakcie eksploracji wykopu XII udowodniły, iż pod nią spoczywa kolejna warstwa ciemnych piasków zawierająca dużą ilość szczątków ludzkich ze zniszczonych grobów, materiału ceramicznego, kości zwierzęcych oraz zabytków wydzielonych. Jednocześnie nie oznaczono kolejnym numerem warstw calcowych piasków. Obserwacja zadokumentowanych profili wykopu XII pozwoliła na określenie warstwy piasków (j.s. 40) jako warstwy akumulacyjnej o erozyjnym pochodzeniu, osiadłej we wnętrzu udroźnionego wtórnie paleokoryta Proсны. Uformowała się ona na warstwie spływowych ciemnoszarych piasków (j.s. 41), zawierającej materiał zabytkowy. Warstwa ta jest najstarszym świadectwem naturalnej katastrofy, która zniszczyła wzniesienie z cmentarzem. Wody rzeki rozmyły warstwę kulturową, będącą również warstwą grzebalną (j.s. 3). Jej zawartość spłynęła do wnętrza koryta rzeki i utworzyła j.s. 41. Z warstwą kulturową związane były inne jednostki, będące pozostałościami obiektów. W wykopie X zarejestrowano obecność jamy, której wypełnisko z dużą zawartością węgla drzewnego oznaczono jako j.s. 16, natomiast cięcie jamy jako j.s. 17. Odpowiednikiem wspomnianej powyżej spływowej warstwy 41 wydaje się być zarejestrowana na południowym profilu wykopu XII warstwa ciemnoszarych piasków (j.s. 50). Wewnętrzna struktura warstwy 40 wskazuje, iż formowała się etapami, napływając od strony południowej i zachodniej. Nie znamy niestety rzeczywistej szerokości ciek, jednak należałoby się zastanowić, czy warstwa ta nie jest świadectwem utworzenia ławicy piaszczystej we wnętrzu koryta Proсны, tworzonej w okresie stabilizacji poziomu wody. Inną możliwością jest zakwalifikowanie tej jednostki jako świadectwa erozji bocznej podmywającej stoki zachodniego brzegu i odkładającej materiał po stronie wschodniej koryta. Na powierzchni warstwy 40 spoczywają żółtoszare piaski (j.s. 30), a nad nimi ciemnoszare piaski (j.s. 29) zawierające materiał zabytkowy w postaci ceramiki i przemieszanych kości ludzkich i zwierzęcych.

Wydaje się, że należałoby rozpatrzyć obie warstwy łącznie. Szarozółte piaski (j.s. 30) są warstwą iluwium, do której przedostały się cząstki wymyte z wyżej leżącej warstwy 29. Ta druga jednostka stratygraficzna jest świadectwem kolejnej erozji stanowiska, związanej z następnym wezbraniem wody w dolinie Proсны. Oczywiście wezbrania te nie są możliwe do datowania na podstawie informacji, które posiadamy. Z obserwacji profilu widać, że po dwu gwałtownych powodziach rozmywających powierzchnię stanowiska nastąpił okres, w którym utrzymywał się wyższy poziom wody sprzyjający rozwojowi roślinności torfowiska niskiego. Jego pozostałością jest jednostka stratygraficzna 5. Po dłuższym okresie opuszczenia terenu koryto zostało zniwelowane poprzez zasypanie wnętrza ciemnoszarymi piaskami (j.s. 4). Ponieważ zawiera ona materiał podobny do materiałów zabytkowych występujących na terenie osady, zapewne pochodzi właśnie stąd. Na terenie stanowiska widoczne jest znaczne obniżenie poziomu powierzchni terenu. Zarejestrowane zniszczone pochówki występują dość płytko, na poziomie około 0,3 m od obecnej powierzchni terenu. Z analizy wyników badań na innych stanowiskach tego rodzaju wiadomo, że pochówki były wkopywane zazwyczaj na głębokość co najmniej 1 m od powierzchni gruntu. W tym przypadku piaszczyste podłoże sprzyjało wykonywaniu głębokich wkopów. Można by było więc przypuszczać, iż rzędna powierzchni terenu została obniżona o około 0,5 do 0,8 m, jednakże pochówki wkopane są nie w całość, a w warstwę kulturową zawierającą materiały zabytkowe z okresu X-XII wieku. Należy w tym wypadku przyjąć możliwość, że na terenie oddalonym od obiektów mieszkalnych groby te wkopywane były płycej. Tłumaczy to również w pewien sposób łatwość, z jaką kości zostały wymyte z uszkodzonych grobów.

Najmłodsze warstwy związane są z okresem współczesnego użytkowania terenu. Są to warstwy ziemi ornej – darń (j.s. 1) oraz znajdująca się poniżej warstwa szarych piasków (j.s. 2). Obie warstwy osiągały miąższość łącznie ok. 0,3-0,4 m.

Datowanie ¹⁴C

Dla materiałów zabytkowych pobranych z wykopów wykonano datowania radiowęglowe w Laboratorium C14 Uniwersytetu „La Sapienza” w Rzymie. W ten sposób został określony wiek dwu próbek organicznych, węgla drzewnego oraz fragmentów drewna, a także wiek trzech próbek kolagenu wyekstrahowanego z kości ludzkich znalezionych podczas prac wykopaliskowych. Zostały one opublikowane w roku 2009 (Baranowski i inni 2009). Omówione zostaną przy charakterystyce poszczególnych faz zasiedlenia terenu.

4.4.2. Cmentarzysko. Faza I – okres plemienny

Na obszarze zajęтым we wczesnym średniowieczu przez obiekty osady staromiejskiej w kilku wykopach ulokowanych w jej różnych częściach znaleziono ślady osadnictwa wcześniejszego. Były one datowane na późny okres epoki brązu oraz na okres wpływów rzymskich. Świadectwa tego osadnictwa to głównie fragmenty ceramiki, drobne zabytki krzemienne oraz obiekty osadnicze (stanowisko Servisco) i zniszczone pochówki (stanowiska Servisco i przy ulicy Stare Miasto 13). Na stanowisku Kalisz-Stare Miasto Cmentarzysko znaleziono kilka niewielkich fragmentów ceramiki, które mogą być datowane ogólnie na okres pradziejów. Wyróżniają się one spośród innych materiałów jedynie cechami technologicznymi, masą ceramiczną i kolorem wypalonego czerepu.

O najwcześniejszym, wczesnośredniowiecznym epizodzie zasiedlenia terenu w okresie X wieku świadczą nieco liczniejsze materiały ceramiczne. Te szczególnie rozpoznać można po zdobnictwie oraz masie ceramicznej używanej do wyrobu naczyń. Zazwyczaj są to gliny tłuste, żelaziste schudzone domieszką tłuczni i piasku. Dodawany tłuczeń można określić jako średnioziarnisty.

Na ten okres może być datowane unikalne w materiałach kaliskich naczynie, którego fragmenty znaleziono w warstwie 29. Jak wspomniano powyżej, jest to warstwa erozyjna, która zawiera materiały datowane bardzo szeroko, od X do XIII wieku. Naczyniem tym jest rodzaj kociołka o średnicy około 25-30 cm, z dwoma uchami umieszczonymi na wylewie. Do datowania go na okres X wieku skłania technika wykonania. Zachowane fragmenty naczynia sprawiają wrażenie, że jest ono lepione, lekko jedynie obtaczane. Jednakże wrażenie to związane może być z tym, że z naczynia zachowały się jedynie fragmenty wylewu i brzuśca z wyciągniętymi ze ścianek naczynia uszami na wylewie. Nieporadne wylepienie ucha na wylewie zdeformowało ścianki naczynia oraz sam wylew. Kociołek został wykonany z bardzo chudej gliny. Surowiec taki nie jest spotykany w materiałach kaliskich z okresu wczesnego średniowiecza. Fragmenty pozostałych naczyń datowanych na ten okres wykonane są z glin żelazistych i wypalone w atmosferze utleniającej na kolor brunatny, brunatnoceglasty.

Znalezione wylewy naczyń datowanych na ten okres są proste, lekko wychylone. Nie można nic powiedzieć na temat form naczyń, gdyż żadnego nie udało się zrekonstruować w całości. Zachowane fragmenty są niewielkie i pozwalają jedynie na ogólne stwierdzenie, iż były to naczynia ceramiczne lepione, obtaczane przykrawędnie. Zdobione są rylcem lub narzędziem wielodzielnym, ornamentami rowkowymi, linią falistą.

Na stanowisku odsłonięto zaledwie jeden obiekt datowany ceramiką na wiek X. Może to tłumaczyć tak niewielki procent materiałów ceramicznych datowanych na ten okres. Ponieważ w warstwie kulturowej stanowiska (j.s. 3) ceramika ta stanowi jeszcze mniejszy odsetek⁵, można przypuszczać, iż pozostałe obiekty mogły zostać zniszczone w trakcie użytkowania terenu. Innym wytłumaczeniem jest przyjęcie, że kilka z nich może znajdować się poza badanym obszarem.

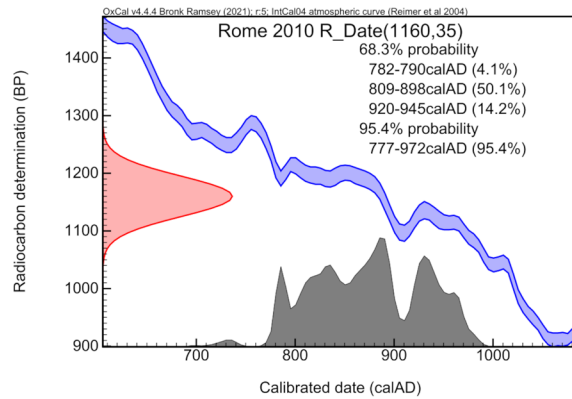
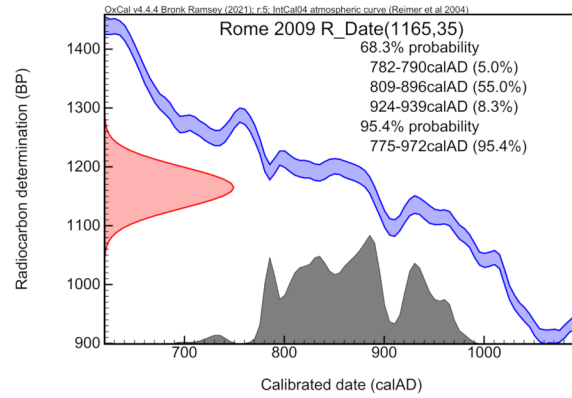
Jak zostało to już wyżej powiedziane, datowanie tego okresu uzupełniają znaleziska fragmentów dirhemów datowanych w większości na 2. połowę X wieku oraz datowania ¹⁴C. Metodą radiowęglową datowane były materiały organiczne pochodzące z obiektu 16 i warstwy 3. W obu przypadkach osiągnięto podobny wynik. Próbka Rome-2009 została wydatowana na 1165±35 BP, natomiast druga, Rome-2010 na 1160±35 BP.

Wyniki kalibracji przedstawiają zamieszczone poniżej diagramy (ryc. 4.4.2.1).

Analizując wyniki kalibracji, należy podkreślić, że obie daty mieszczą się w podobnych przedziałach czasowych 775-972 AD i 777-972 AD, z prawdopodobieństwem określanym na 95,4%. Uzupełnia je i uściśla datowanie monet orientalnych znalezionych na stanowisku, wskazujące na 2. połowę X wieku.

---

⁵ Na 1055 fragmentów znalezionych w tej warstwie jedynie 10(!) datować można w miarę pewnie na okres X i X-XI wieku, z czego tylko 4 fragmenty z dużym prawdopodobieństwem na X wiek.

Ryc. 4.4.2.1. Kalibracja dat radiowęglowych próbek Rome 2009 i Rome 2010 z najstarszej fazy osadniczej
 Fig. 4.4.2.1. Calibration of dates of carbon-dated samples Rome 2009 and Rome 2010 from the earliest phase of settlement.

4.4.3. Cmentarzysko. Faza II – osada otwarta z XI-XII wieku

Analizując materiały ceramiczne znalezione w warstwie kulturowej (j.s. 3), warstwach powierzchniowych (j.s. 1 i 2) oraz warstwie niwelacyjnej (j.s. 4), wyodrębniono dużą liczbę fragmentów datowanych na okres XI-XII wieku. W warstwie 2 stanowią one 92,17% całości analizowanego materiału przy nieco ponad 5% udziału ceramiki nowożytnej. W warstwie 3 odsetek ten jest jeszcze wyższy i wynosi 97,25%.

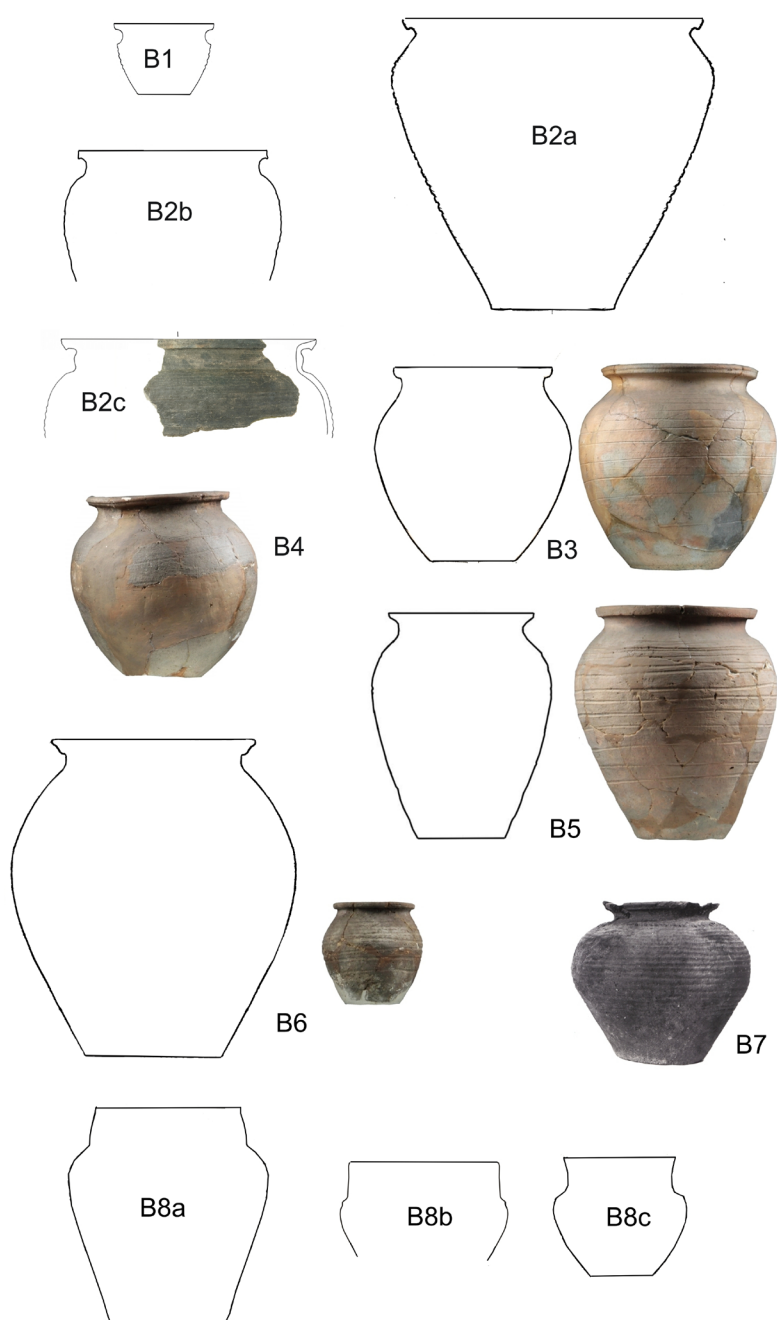
Obecność ceramiki na cmentarzu w warstwie grzebalnej tłumaczona jest w literaturze różnie. Ceramika może dostać się tam z warstw i obiektów uformowanych wcześniej. Wtedy należy założyć, iż datowanie ceramiki nie jest związane bezpośrednio z datowaniem okresu użytkowania cmentarza i pokazuje obecność fazy wcześniejszego użytkowania terenu. Niekiedy ceramika pojawiająca się w kontekście grobów, obecna w wypełniku jam grobowych i warstwie grzebalnej, kojarzona jest z obrzędami i zwyczajami związanymi z obrzędami pogrzebu i kultem zmarłych (Buko 1997: 115 i n.). Są to zarówno pojedyncze fragmenty, jak i całe naczynia składane ze zmarłymi do grobu. Zwyczaj deponowania całych naczyń wewnątrz jamy grobowej obserwowany jest na cmentarzyskach datowanych na okres XI i XII wieku (Trzecicki 2005: 54). Jednak w tym wypadku nie można mówić o całych naczyniach. W warstwach deluwialnych znaleziono, co prawda, szczątki dwu niewielkich naczyń. Chociaż ich wielkość odpowiadałaby naczyniom składanym do grobu, jednak jest to dość słaba przesłanka do zaliczenia ich do wyposażenia zniszczonych pochówków. Inną przesłanką do potraktowania ceramiki jako materiału zabytkowego związanego z obecnością warstw i obiektów wcześniejszych jest jego masowość. Jak napisano powyżej, z przebadanych trzech wykopów z terenu cmen-

tarzyska pochodzi 5637 fragmentów, co jest raczej bliższe obecności warstw kulturowych niż liczności ceramicznych fragmentów na terenie cmentarza (por. Buko 1998: 127).

W materiale ceramicznym na podstawie obserwacji techniki produkcji można wyróżnić dwa typy naczyń: lepienie i lekko obtaczane w górnej partii naczynia oraz naczynia obtaczane, silnie formowane. Jeśli chodzi o formy naczyń, to głównych informacji dostarcza nam obserwacja fragmentów charakterystycznych, a więc wylewów, dużych fragmentów brzuśców oraz części przydennych i den. Wyróżnić tu można formy naczyń obecne również w opracowaniu ceramiki z grodziska Kalisz-Zawodzie (Kędzierski 2023) (ryc. 4.4.3.1). W trakcie analizy materiału pochodzącego z badań wykopaliskowych wyróżnione zostały następujące typy (opis według Kędzierski 2023: 206):

Typ B1 – naczynia o średnicy wylewu większej lub równej średnicy maksymalnej wydętości, przypadającej na ok. 3/4 wysokości naczynia.

Ryc. 4.4.3.1. Typy naczyń obtaczanych metodą silnie formującą z badań grodziska Kalisz-Zawodzie (wg: Kędzierski 2023, ryc. XVII.5)

Fig. 4.4.3.1. Types of heavily moulded vessels from the excavations of the Kalisz-Zawodzie stronghold (according to: Kędzierski 2023, Fig. XVII.5).

- Typ B2** – naczynia baniaste z maksymalną średnicą nieco większą od średnicy wylewu. Największa wydętość brzuśca położona jest wysoko, na ok. 3/4 wysokości naczynia. Ze względu na uformowanie szyjki w obrębie typu B2 wyróżniono odmiany: a – bez szyjki, b – z szyjką, c – z wysoką szyjką.
- Typ B3** – formy baniaste o średnicy wylewu mniejszej od największej wydętości brzuśca, która znajduje się na ok. 2/3 wysokości naczynia.
- Typ B4** – formy baniaste o baryłkowatym pokroju, największa wydętość brzuśca większa od średnicy wylewu znajduje się na ok. 2/3 wysokości całego naczynia.
- Typ B5** – formy baniaste o smukłym pokroju, największa wydętość brzuśca większa od średnicy wylewu znajduje się na ok. 2/3 wysokości całego naczynia.
- Typ B6** – to formy baniaste o średnicy wylewu mniejszej od największej wydętości brzuśca, która umieszczona jest około połowy wysokości naczynia.
- Typ B7** – średnica wylewu zbliżona do średnicy dna i nieco większa średnica brzuśca.
- Typ B8** – naczynia z cylindryczną szyjką. Ze względu na uformowanie szyjki wyróżniono w nim odmiany: a – z szyjką zwężającą się; b – z szyjką prostą; c – z szyjką rozszerzającą się.

Wydaje się, iż z uwagi na bezpośrednie sąsiedztwo grodu, na terenie cmentarzyska w materiale ceramicznym znaleziono większość opisywanych typów naczyń. Jego fragmentaryzacja nie pozwala niestety na ściśle wyróżnienie liczebności poszczególnych typów. Analizując części charakterystyczne, nie znaleziono z pewnością wylewów naczyń o dużej średnicy. Wielkość odnalezionych fragmentów brzuśców również nie pozwala na wydzielenie w materiałach typów naczyń o dużej średnicy wylewu i brzuśca. Większość materiału stanowią formy obłe i esowate. Część naczyń ma wyraźnie zaznaczone ramiona; często forma ta podkreślona jest dodatkowo dekoracją uczyniającą wyraźny załom brzuśca listwą ceramiczną.

Jeśli chodzi o zdobnictwo, to naczynia zdobione były przede wszystkim dekoracją w postaci różnych form poziomych żłobków. Zróznicowanie polega na zastosowaniu do dekoracji narzędzi wielozębnych o różnej szerokości zębów – od cienkich i bardzo jednorodnych po dość szerokie i niejednorodne pod względem szerokości. Zastosowane narzędzia różne są także ze względu na odległości pomiędzy ząbkami. Ogólnie należałoby stwierdzić, iż bardzo możliwe jest, że wielkość żłobków wiąże się z wielkością naczynia, tak samo rozstawienie żłobków z wielkością powierzchni dekorowanej. Strefy powierzchni żłobkowanej są różne. Widoczne jest dekorowanie całej części brzuśca lub tylko jego górnej partii. W przypadku części naczyń widać rozbudowaną dekorację. Część z nich ma dekorację żłobkową wieńczoną często dodatkowym pasmem skośnych, rytych nacięć lub linią falistą, pojedynczą lub wielokrotną. Ornament ten umieszczony bywa na najwyższej części brzuśca, pod szyjką naczynia lub niemal na niej. Rzadziej ornament przybierał formę bardziej rozbudowaną.

Ornament plastyczny w postaci listwy występuje zazwyczaj na wyższych partiach brzuśca bądź na załomie brzuśca, akcentując ramię naczynia. Charakterystyczny jest również dla naczyń z cylindryczną szyjką. Mateusz Łastowiecki, opisując materiały z Ostrowa Lednickiego, naczynia z listwą ceramiczną zdobioną nacięciami, umieszczoną na wysoko położonym załomie brzuśca, datuje na okres końca XI i 1. połowę XII wieku (Łastowiecki 1989: ryc. 26, s. 58).

Naczynia z cylindryczną szyjką pojawiają się w zespołach ceramiki datowanych na okres młodszych faz wczesnego średniowiecza. Jest to typ ceramiki naczyniowej często wyróżniany w poszczególnych zespołach; pojawił się również w małych ilościach w materiałach z cmen-

tarzyska. Podobne do nich formy odnaleźć można we wszystkich większych zespołach ceramiki z okresu wczesnego średniowiecza datowanych na XI i XII wiek. W Kruszwicy Wojciech Dzieduszycki zaliczył je do grupy IX (Dzieduszycki 1982: tab. X). W materiałach ze stanowisk we Wrocławiu-Ostrowie Tumskim Paweł Rzeźnik określił je jako rodzinę typów B (Rzeźnik 1995: 81–82). W zespole ceramiki z Ostrowa Lednickiego zostały określone jako typ X i datowane na okres od końca XI wieku (Łastowiecki 1989: 20).

Analizując pojawiające się formy ceramiki oraz ich datowanie, można więc przyjąć, iż po okresie słabszego zasiedlenia w X wieku, teren wzniesienia w okresie XI-XII wieku nadal był wykorzystywany osadniczo. Sądząc zaś po ilości materiałów pozyskanych w trakcie badań, musiało to być osadnictwo znacznie bardziej intensywne. Należy jednak po raz kolejny podkreślić brak jakichkolwiek obiektów datowanych na ten okres z terenu cmentarzyska. W związku z tym należałoby zadać pytanie, skąd i w jaki sposób materiał ceramiczny tutaj trafił. W tym przypadku pomocne było rozpoznanie wykopami archeologicznymi większej części terenu wzniesienia. Dodatkowym elementem była analiza rozprzestrzenienia obiektów na znajdującym się tuż obok stanowisku Stare Miasto Sad oraz wstępne datowanie materiałów zabytkowych pochodzących z przeprowadzonych tam badań. Najbliższe obiekty odsłonięte w trakcie badań tego stanowiska znajdują się zaledwie w odległości niecałych 10 m od wykopu X. Na podstawie obserwacji terenowych rozrzutu materiałów zabytkowych, ceramiki, przepalonych kamieni itp. można sądzić, że podobne obiekty mieszkalne i produkcyjne znajdowały się na wschód od przebadanych wykopów X i XII. Jak wspomniano powyżej, centrum tego niewielkiego kompleksu osadniczo-produkcyjnego zajmowało zapewne centralną część wzniesienia.

Ponieważ ceramika znajdowana na terenie cmentarzyska to w przeważającej większości materiały III kategorii wielkościowej, można przypuszczać, że rozdrobnienie świadczy o tym, że był to teren intensywnie użytkowany osadniczo. W związku z tym należy uznać, jak to zostało powiedziane powyżej, że monety pochodzące z XI i początku XII wieku, odnalezione na terenie cmentarzyska wyznaczają okres użytkowania osady, a nie cmentarza. W trakcie badań osady staromiejskiej w Kaliszu znaleziono dużą liczbę monet świadczących o upięczeniu transakcji i oparciu ich na srebrze oraz o zasobności mieszkańców osady (Kędzierski 2021). Obecność monet znajdujących na cmentarzysku nie jest w związku z tym trudna do wyjaśnienia. Prawdopodobnie znajdowały się one w warstwie kulturowej, w którą wkopywane były pochówki.

Reasumując, należy stwierdzić, iż materiały zabytkowe znajdujące w trakcie badań cmentarzyska wyznaczają okres funkcjonowania osady otwartej z obiektami mieszkalnymi i pracowniami rzemieślniczymi. Dopiero w nawarstwieniu kulturowym związane z tym osadnictwem zostają wkopane pochówki szkieletowe.

Potwierdzeniem tego stwierdzenia wydaje się być datowanie materiałów kostnych z cmentarzyska wykonane w laboratorium uniwersytetu La Sapienza w Rzymie (Baranowski i inni 2009). Zostanie ono omówione poniżej.

4.4.4. Cmentarzysko. Faza III – cmentarz szkieletowy, XII-XIV (?) wiek

Kolejną fazą osadniczą wydzieloną w analizie dokumentacji i materiałów zabytkowych pochodzących z badań jest założony w XII(?) wieku cmentarz szkieletowy. Faza ta przysparza wiele trudności w interpretacji i wyjaśnieniu pozyskanych danych. Niewątpliwie przyczynia

się do tego stanu zachowania, w jakim zostały znalezione pochówki. Większość grobów została zniszczona w wyniku katastrofalnych w skutkach powodzi oraz w trakcie nowożytnego, czy wręcz współczesnego użytkowania terenu. Zniszczone pochówki szkieletowe znaleziono w warstwie kulturowej (j.s. 3) około 0,3 do 0,4 m poniżej współczesnej powierzchni terenu. Żaden z nich nie został wkopany głębiej. Nie znaleziono także śladu wkopów grobowych naruszających piaszczysty całec. Należy zatem domniemywać, iż groby wkopywane były dość płytko, co klóci się z naszym poglądem na rekonstruowane warunki pochówków. Na cmentarzach miejskich z tego okresu, przykościelnych, głębokość zalegania szkieletów sięga czasem około półtora metra od współczesnej im powierzchni gruntu. Inaczej jednak wygląda to na badanych cmentarzyskach płaskich pozostających poza obszarem zajęтым przez osady. Helena Zoll-Adamikowa uważała, że minimalna głębokość złożenia zwłok do grobu nie powinna być mniejsza niż 0,5 m (Zoll-Adamikowa 1971: 23). Bardzo często cmentarzyska położone poza osadami niszczone są już w trakcie prac polowych, gdyż szkielety znajdują się na głębokości nawet kilkunastu centymetrów pod powierzchnią gruntu. Problem ten obserwowany jest głównie w przypadku cmentarzysk płaskich, rzędowych, datowanych na okres wczesnego średniowiecza. Na badanym ostatnio cmentarzysku w Gieczu (st. 10), datowanym podobnie do omawianego stanowiska, głębokość zalegania szkieletów jest dość zróżnicowana. Część z nich znajduje się dość płytko, bo 0,15-0,25 m od powierzchni gruntu. Inne rejestrowane są na głębokości 0,3-0,5 m. W jednym tylko przypadku pochówek znaleziony został na poziomie około metra pod poziomem gruntu (Miciak 2017: 45). W przypadku kaliskiego cmentarzyska płytkie zaleganie szkieletów było główną przyczyną zniszczenia stanowiska. Wydaje się, iż można z dużym prawdopodobieństwem stan ten przypisać wezbraniom Proсны niszczącym wzniesienie w czasach średniowiecza oraz późniejszym niwelacjom i rolniczemu użytkowaniu terenu. Obserwowane są zarówno warstwy spływowe, związane z erozją boczną oraz erozją powierzchniową stanowiska (j.s. 29, 30, 40, 41), jak i warstwy niwelacyjne, wypełniające wnętrze cieku (j.s. 4), czy będące efektem intensywnej uprawy (j.s. 1, 2).

W świetle analizy przestrzennej wydaje się, że cmentarz, chociaż ulokowany był blisko grobu, na terenie zajęтым przez osadnictwo, nie pozostawał w bezpośrednim związku z obiektem sakralnym. Nie spełniał więc definicji cmentarza przykościelnego. Z drugiej strony, trudno uznać, iż był ulokowany poza osadą, chyba, że udałoby się udowodnić całkowite w tym czasie opuszczenie terenu wzniesienia, na którym był ulokowany. Jednak i wtedy uznanie go, wedle propozycji podziału stanowisk sepulkralnych zaproponowanego w pracy Zoll-Adamikowej (Zoll-Adamikowa 1971), za cmentarz nieprzykościelny, budzi duże obiekcje. Używanie tego terminu uznawane jest za wątpliwe dla okresu wczesnego średniowiecza (Dąbrowska 2014: 82). Należy zauważyć, iż właśnie w przypadku samej terminologii dotyczącej wczesnośredniowiecznych obiektów sepulkralnych panuje obecnie pewnego rodzaju zamieszanie pojęciowe, wymuszające przeprowadzenie ponownej dyskusji na ten temat (por. Rębkowski 2007: 109 i n.). Prawdopodobne jest, iż teren wzniesienia staromiejskiego został wybrany na cmentarz w momencie, kiedy utrudnione było korzystanie z cmentarza przykościelnego położonego w rejonie przebudowywanego kościoła grodowego.

Wyznaczenie okresu, w którym cmentarz zaczął funkcjonować, jest jedynie dedukcyjne i hipotetyczne. Datowanie ceramiki znalezionej w warstwie kulturowej, związanej z funkcjonowaniem osady (j.s. 3), jest dosyć szerokie i zamyka się w okresie od X wieku do czasów nowożytnych. Niewielka, choć widoczna, domieszka materiałów nowożytnych wiąże się według

nas z użytkowaniem terenu w tym właśnie okresie. W odległości około 25 m na wschód od badanych wykopów X i XII, w trakcie badań przedinwestycyjnych w roku 2006, odsłonięto duże zagłębienie, będące prawdopodobnie pozostałością wybierzyska gliny. W jego zasypisku stwierdzono występowanie w znacznej liczbie fragmentów ceramiki nowożytniej. Większość z nich sprawiała wrażenie stłuczki ceramicznej związanej z funkcjonowaniem warsztatu garncarskiego. Ceramika ta datowana jest wstępnie na okres XVI-XVII wieku. W materiałach nowożytnych wydzielonych ze zbioru ceramiki pozyskanej w trakcie badań cmentarzyska pojawiają się fragmenty technologicznie podobne. Jest więc możliwość, że na teren opuszczonego i zapomnianego cmentarza w ten sposób trafiły fragmenty ceramiki utylizowanej w pobliskiej glinianie. Inną możliwością jest użytkowanie pól położonych w pobliżu w tym samym czasie. Ceramika wczesnośredniowieczna datowana jest na okres X-XIII wieku. Wobec zniszczenia i przemieszczenia warstw i obiektów trudno precyzyjnie wydatować okres, w którym teren zaczął być użytkowany jako cmentarz. Wydaje się jednak, że okresem tym może być wspomniany powyżej czas podjęcia przebudowy grodu i wzniesienia budynku kolegiaty. W nawarstwieniach grodziska widoczne jest funkcjonowanie warsztatów kamieniarskich tuż przy kolegiacie. Warstwy odłamków wapiennych nakładają się na warstwę grzebalną. Prawdopodobne jest więc, że w trakcie budowy, zmarłych, zamiast przy kościele funkcjonującym w grodzie, zaczęto chować na terenie położonym w pobliżu. Analizując rozprzestrzenienie się pochówków na cmentarzu przykościelnym, zwraca uwagę ich koncentracja po stronie południowej kościoła. Wiąże się to zapewne z brakiem miejsca od strony wschodniej, przy apsydzie oraz od strony północnej, między murem kościoła a wałem grodu. W trakcie budowy kolegiaty rozebrano część wału tuż za apsydą, aby poszerzyć miejsce, na którym wzniesiono kościół. Związane to było również z przebudową całej północnej części wschodniego wału (Wyczółkowski 2023b: 135). Tak duże prace wiązały się zapewne z ograniczeniem dostępu do kościoła i do cmentarza przykościelnego. Budowa kościoła nastąpiła w 2. połowie XII wieku. Jest to dość prawdopodobny czas rozpoczęcia składania pochówków na terenie stanowiska Stare Miasto Cmentarzysko.

Datowanie pochówków na podstawie wyposażenia grobowego jest metodą niewątpliwie bardziej precyzyjną niż przedstawione powyżej wywody opierające się na dedukcji. Jednak należy podkreślić zły stan zachowania grobów, znaczne zniszczenia oraz brak pochówków z wyposażeniem. Jedynie w warstwach spływowych, osadzonych we wnętrzu koryta Proсны, znaleziono materiał zabytkowy w postaci ozdób, który określony został jako pozostałości wyposażenia grobowego. Niestety w większości są to zabytki datowane dość szeroko – na okres XI-XIII wieku. Jedynie jeden ze znalezionych przedmiotów datowaniem swoim zwraca naszą uwagę. Jest to fragment cynowej ażurowej plakietki w typie znaków pielgrzymich. Pierwsze tego typu przedmioty zaczęły się pojawiać prawdopodobnie może już w końcu XII wieku. Z tego okresu bowiem pochodzą najwcześniejsze datowane zabytki tego typu. Większość z nich datuje się jednak na okres XIV-XVI wieku. Dodatkowym datującym elementem jest jednak sposób wykonania. Pierwsze znaki pielgrzymie wykonywane z cyny lub ołowiu były masywne, o formie zdobionych płytek prostokątnych z ewentualnymi architektonicznymi zwieńczeniami i przedstawieniami umieszczanymi w formie wypukłego reliefu. Ażurowe plakietki pojawiają się dopiero w 1. połowie XIV wieku (Kühne 2012: 52). Zachowana fragmentarycznie plakietka z przedstawieniem jeźdźca znaleziona została w warstwie 41. Jak zostało to omówione powyżej, jest ona prawdopodobnie świadectwem pierwszej większej fali powodziowej

niszczącej teren cmentarza. W związku z tym należy przypuszczać, iż pierwszy wylew Proсны niszczący teren cmentarza nastąpił najwcześniej w 1. połowie XIV wieku. Tak więc należałoby uznać, że cmentarz funkcjonował jeszcze co najmniej w tym okresie.

Pewnym przybliżeniem okresu funkcjonowania cmentarza jest wykonane datowanie wieku materiałów pochodzących z cmentarzyska. Były to dwie próbki kości ludzkich oraz pozostałości drewna. Badania zostały wykonane w laboratorium uniwersytetu La Sapienza w Rzymie (Baranowski i inni 2009). W ich wyniku uzyskano daty⁶ Rome-2009: 1190-1265 cal AD dla próbki drewna oraz Rome-2011: 1165-1280 cal AD i Rome-2012: 1165-1280 cal AD dla kości ludzkich. Niestety w artykule, w którym opublikowano datowanie materiałów z badań na terenie cmentarzyska, daty podano w przedstawionym powyżej formacie. Nie pozwala to nam na zapoznanie się z rozkładem prawdopodobieństwa dla poszczególnych okresów zawierających wiek rzeczywisty próbki. Przyjmujemy więc, iż zaprezentowane przedziały zawierają rzeczywisty wiek dla poszczególnych próbek z największym prawdopodobieństwem 95%. Przy takim założeniu zwraca uwagę uderzające podobieństwo wyników uzyskanych dla kolagenu ekstrahowanego z kości ludzkich. Przedział pomiędzy 1165 a 1280 rokiem odpowiada ustaleniom przedstawionym powyżej, a dotyczącym datowania ceramiki z fazy poprzedzającej założenie cmentarza oraz możliwości przenosin miejsca chowania zmarłych z otoczenia kościoła grodowego. Przypomnijmy, iż ceramika pochodząca z badań warstwy kulturowej (j.s. 3) datowana jest w przeważającej większości na okres XI-XII wieku – 97,25%. Jedynie 0,95% fragmentów zostało wydatowanych na okres X-XI wieku. Kilkanaście fragmentów datowanych na okres nowożytny jest tylko niewielkim procentowo dodatkiem (1,33%) świadczącym o tym, że miejsce było użytkowane w tym okresie. W okresie wieku XX, po zastosowaniu ciężkiego sprzętu mechanicznego do uprawy roli, teren był systematycznie niszczone. Wtedy powstały zapewne, obserwowane w trakcie badań, ślady orki niszczące nawarstwienia kulturowe, obiekty i pochówki szkieletowe. Ślady tych zniszczeń widoczne są w przypadku wszystkich zarejestrowanych pochówków.

Należy zauważyć, że w trakcie badań odsłonięto jedynie kilka zniszczonych pochówków oraz kilkanaście skupisk kości ludzkich. Za pozostałości zniszczonych pochówków należy uznać trzy fragmentarycznie zachowane, mocno zniszczone szkielety odsłonięte w trakcie badań w 1990 roku. Zostały one opisane powyżej (ryc. 4.1.5). Wszystkie trzy położone były wzdłuż osi SW-NE. Ślady wkopu obserwowane były tylko w przypadku jednego z nich. W trakcie badań w latach 2004-2005 oznaczono kolejnych jedenaście grobów. Uważna analiza dokumentacji fotograficznej i rysunkowej pozwala zredukować znacznie tę liczbę.

Niewątpliwie za zniszczony pochówek należy uznać szkielet określony jako grób 1/2004. Była to fragmentarycznie zachowana górna część szkieletu, odsłoniętego w warstwie 3 przy wschodnim profilu wykopu (ryc. 4.4.4.1). Głęboka orka zniszczyła szkielet na wysokości miednicy. Czaszka zniszczona, pozbawiona większej części twarzoczaszki, zachowany fragment kości szczękowej i jarzmowej(?), kość potyliczna, oraz żuchwa. Kręgosłup zachowany całkowicie. Talerze kości biodrowych zniszczone, brak kości łonowych i kulszowych. Niewidoczne kości udowe. Być może częściowo poza wykopem. Zniszczone całkowicie kości lewego przedramienia, widoczna jedynie głowa kości łokciowej. Kość ramieniowa lewa pęknięta. Kości kończyny górnej prawej zachowane, popękane. Przemieszczone nieco kości prawego przedramienia. Żebra pokruszone i przemieszczone. Szkielet orientowany wzdłuż osi SW-NE.

⁶ Daty podane w formacie użytym w publikacji Baranowski i inni 2009.

Ryc. 4.4.4.1. Wykop X. Grób 1/2004 (fot. A. Kędziński)

Fig. 4.4.4.1. Dig X. Grave 1/2004 (photo by A. Kędziński).

Pozostałe skupiska kości oznaczone jako groby wydają się być raczej skupiskami materiału kostnego. Jedynie w przypadku analizy dokumentacji grobów 4/2004 oraz 6/2004 można dopatrywać się w zarejestrowanym układzie kości śladów porządku anatomicznego. Grób 4/2004 to skupisko kości odkryte w trakcie eksploracji warstwy ciemnoszarych piasków, oznaczonej jako j.s. 4 (ryc. 4.4.4.2). Uwagę odkrywców zwrócił zapewne liniowy układ kości długich, sprawiający wrażenie zachowanego porządku anatomicznego.

Pomimo tego, że układ kości wydaje się powtarzać elementy układu anatomicznego, uważam, iż nie są to pozostałości grobu, a jedynie zespół kości⁷. Za pierwszorzędną przesłankę uważam położenie stratygraficzne szczątków w warstwie 4. Warstwa ta jest, jak wyjaśniono powyżej, warstwą niwelacyjną, spoczywającą w wypełniku paleokoryta Proсны nad warstwą 5. Z kolei jednostka ta kształtuje się we wnętrzu koryta jako warstwa naturalna i wydaje się być pozostałością młodego torfowiska niskiego. Zarastało ono paleokoryto, odświeżone wezbraniami i zasypane materiałem zerodowanych warstw kulturowych i grzebalnych cmentarza. Zwraca również uwagę kierunek spoczywania kości. Leżą one niemal idealnie na osi W-E, podczas gdy wszystkie inne ewidentne pochówki zachowują kierunek SW-NE.

⁷ Podobny wniosek przedstawiła Agata Bisiecka, analizująca materiał antropologiczny.

Ryc. 4.4.4.2. Wykop X. „Grób” 4/2004 (fot. A. Kędziński)

Fig. 4.4.4.2. Dig X. „Grave” 4/2004 (photo by A. Kędziński).

Kolejnym skupiskiem kości o układzie sugerującym zachowanie porządku anatomicznego jest „grób” 6/2004. W tym wypadku, równolegle leżące kości zarejestrowano w warstwie 3. Spoczywały one na jamie określonej jako warstwa 16 i będącej pozostałością obiektu z wcześniejszej fazy użytkowania stanowiska. W trakcie eksploracji odsłonięto kilka leżących równolegle fragmentów kości długich. Uznano, że jest to pozostałość pochówku zniszczonego głęboką orką. Ocena antropologiczna potwierdziła możliwość uznania kości za jeden pochówek⁸.

Pozostałe skupiska kości rejestrowane w trakcie badań jako „groby” były luźnymi zbiorami kości pochodzących z różnych pochówków. Oprócz nich w trakcie badań w 2004, 2005 i 2006

⁸ Patrz ekspertyza antropologiczna Agaty Bisieckiej (Bisiecka 2023)

roku, w warstwach 29, 30 i 41 odsłonięto liczne skupiska kości wymytych falą powodziową rzeki ze stanowiska i zdeponowanych na dnie cieków. W 2006 roku odsłonięto także szczątki ludzkie zebrane w trzech skupiskach – „ossuariach” w wykopach XXXI i XXXII na obszarze stanowiska Stare Miasto Sad. Pojedynczą czaszkę ludzką znaleziono również w trakcie badań wykopu XIII położonego około 70 m na północny wschód od wykopów X i XII. Wydaje się jednak, iż była to jedynie pojedyncza czaszka. Jej obecność w wykopie XIII trudna jest do wyjaśnienia, jednak nie jest świadectwem kontynuacji cmentarzyska w tamtym kierunku. Nie zarejestrowano bowiem innych szczątków ludzkich w pozostałych licznych wykopach znajdujących się na terenie stanowiska Stare Miasto Sad.

4.4.5. Faza IV – nieużytki i pola uprawne – XV-XX wiek

Jak wynika z analizy materiałów zabytkowych pozyskanych w trakcie wieloletnich badań stanowiska Stare Miasto Sad oraz kilku sezonów badań stanowiska Stare Miasto Cmentarzysko, teren ten został prawdopodobnie opuszczony w ciągu XIV wieku. Na okres od XV wieku nie można datować większej liczby materiałów zabytkowych z wyjątkiem bardzo nielicznych fragmentów ceramiki oraz sporadycznie znajdowanych, denarów jagiellońskich, monet datowanych na okres XV wieku. Znaleziska te związane są jednak nie z zasiedleniem terenu, a raczej z wykorzystywaniem terenu jako miejsca utylizacji nieczystości wywożonych z miasta na okoliczne pola. Wiadomo, iż miejsca takie funkcjonowały dookoła średniowiecznych i nowożytnych miast. W Kaliszu, dzięki badaniom powierzchniowym prowadzonym również z użyciem detektorów metali, udało się zlokalizować takie miejsce na polach pomiędzy Dobrzecem a Kościelną Wsią. Innym terenem, co do którego można również wysunąć tego rodzaju przypuszczenia, jest rejon Starego Miasta. Wydaje się, że liczba znajdowanych tu monet oraz innych nowożytnych zabytków metalowych może wskazywać nie na intensywne osadnictwo w okolicy, a raczej na przywożenie materiału z zewnątrz. Za takim rozwiązaniem tego problemu przemawia między innymi znaczna liczba plomb tekstylnych znajdujących na terenie Starego Miasta⁹.

Analiza dostępnych źródeł kartograficznych pozwala przypuszczać, że tereny stanowisk Sad oraz Cmentarzysko, nie były intensywnie uprawiane. Jedyne ślady gospodarczego użytkowania terenu w okresie nowożytnym to wspomniana już glinianka będąca miejscem pozyskiwania surowca, a następnie miejscem depozycji znacznej ilości fragmentów zniszczonych naczyń, prawdopodobnie stłuczki ceramicznej z warsztatu garncarskiego funkcjonującego w pobliżu. Omawiany już wcześniej plan sporządzony po 1794 roku, przerysowany przez Augusta Wilhelma Schneidera (Schneider 1794; Sowina 2021), ukazuje w miejscu stanowiska Stare Miasto Cmentarzysko pola związane z zagrodą umiejscowioną przy dzisiejszej ulicy Zawodzie (ryc. 4.4.5.1).

Na planie sporządzonym w 1802 roku na podstawie pomiarów z roku 1800 (Bröcker 1802; Splitt 2021), teren Starego Miasta jako przedmieścia Kalisza potraktowany został marginalnie. Widoczne na krawędzi staromiejskie pola wyrysowane zostały dość schematycznie, z tego też powodu nie można mieć pewności, że jest to rzeczywisty obraz terenu. Trudno w związku z tym wnioskować o sposobie jego użytkowania. Na planie w miejscu obu stanowisk, Sad i Cmentarzysko, zaznaczono łąki lub porośnięte krzakami i drzewami nieużytki (patrz ryc. 2.1.2).

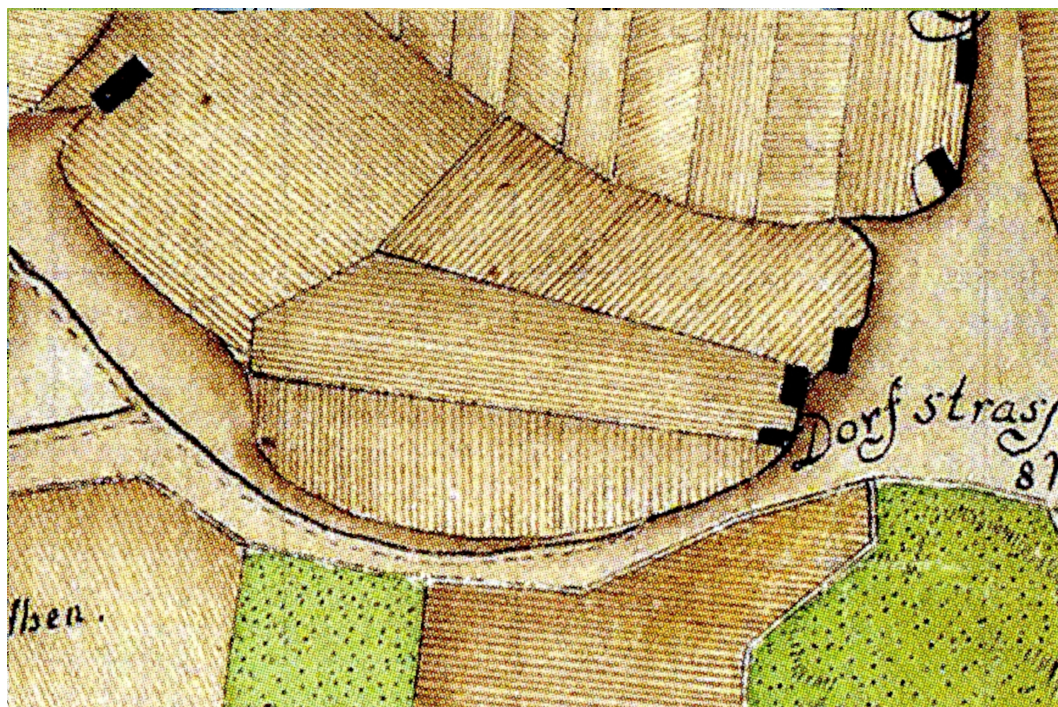
Kolejny XIX-wieczny plan, z roku 1835, przedstawia ponownie pola uprawne rozciągające się od zagrody znajdującej się przy obecnej ulicy Zawodzie w kierunku ulicy Stare Miasto

⁹ Na temat znajdujących na terenie Starego Miasta plomb ołowianych – Hlebionek 2016a; 2016b; 2016c.

(Bergenstrol 1835). Wnioskować więc możemy, że najpóźniej już w okresie końca XVIII wieku, a potem przez cały XIX wiek, teren był użytkowany rolniczo.

Intensyfikacja uprawy poprzez wprowadzenie sprzętu mechanicznego spowodowała znaczne zniszczenia cmentarzyska. Wyorywane w czasie prac polowych kości ludzkie były systematycznie zbierane i zakopywane w kolejnych skupiskach. Stopień zniszczenia stanowiska pokazuje odkrycie w ciągu czterech sezonów prac wykopaliskowych jedynie pięciu, mocno zresztą uszkodzonych szkieletów.

Ryc. 4.4.5.1. Pola uprawne w miejscu stanowisk Stare Miasto Sad i Stare Miasto Cmentarzysko na planie *Plan von einem Theil des Prosna Strohms...* (Schneider 1794) – wg Atlas 2021

Fig. 4.4.5.1. Arable fields in the location of Stare Miasto Sad and Stare Miasto Cmentarzysko sites on the map *Plan von einem Theil des Prosna Strohms...* (Schneider 1794) – according to Atlas 2021.

* * *

Odkryte w 1989 roku cmentarzysko przy ulicy Henryka Brodatego jest trzecim znanym cmentarzem z terenu kompleksu osadniczego Kalisz-Zawodzie datowanym na okres wczesnego średniowiecza. Jego funkcjonowanie należałoby zawęzić do okresu XII i XIII wieku. Materiały zabytkowe pochodzące z badań archeologicznych pozwalają na powiązanie śladów osadnictwa obserwowanych na wzniesieniu zajmowanym przez cmentarz zarówno z grodem, jak i z dużą osadą rzemieślniczo-handlową. Z tego też powodu istotne wydaje się jak najszybsze opracowanie kolejnych stanowisk z jej obszaru badanych w ciągu ostatnich dwudziestu kilku lat. Interesująco przedstawia się możliwość opracowania szczególnie dwu z nich. Pierwszym jest odległe zaledwie o około sto kilkadziesiąt metrów stanowisko Stare Miasto Servisco, gdzie zaobserwowano nieprzerwane użytkowanie terenu od X wieku aż po wiek XIII. Był to teren wykorzystywany do lokowania wielu pracowni rzemieślniczych. Badania archeologiczne dostarczyły kilkuset zabytków wydzielonych oraz tysięcy fragmentów ceramiki i podobnej ilości materiałów archeozoologicznych. Drugim jest również wspomniane wcześniej stanowisko

Stare Miasto 13. Bogactwo i różnorodność znalezisk z badań tego właśnie stanowiska stawia je wśród najciekawszych z terenu kaliskiego ośrodka osadniczego. Można prześledzić na nim wszystkie etapy rozwoju związanej z grodem osady, rozwój jej rzemieślniczo-handlowego charakteru oraz powolne przekształcanie w ośrodek o wczesnomiejskim charakterze. Niezwykle interesujący jest obserwowany tutaj rozwój rzemiosła szklarskiego, zakończony wzniesieniem wyspecjalizowanego obiektu z piecem do przetopu, a być może i wytopu szkła. Mnogość zabytków związanych z tym rzemiosłem, ponad 1000 fragmentów tygli ceramicznych, kilkaset wyrobów szklanych, całych lub ich fragmentów, wskazuje na niezwykłość tego odkrycia.

Na odkrywców i badaczy na terenie osady staromiejskiej czeka zapewne jeszcze wiele niezwykłych znalezisk, obiektów, zabytków. Na pewno wciąż czeka na nich główna nekropola mieszkańców osady Stare Miasto i kościół Najświętszej Maryi Panny, siedziba kaliskiego archidiacona. Miejmy tylko nadzieję, iż do tego czasu stanowiska te nie zostaną całkowicie zniszczone.

5. Katalog zabytków

5.1. Wstęp

W Katalogu przedstawione zostały zabytki wydzielone pozyskane w trakcie badań stanowiska Kalisz–Stare Miasto Cmentarzysko w latach 2004–2006. Zostały one podzielone na kilka odrębnych kategorii. Jako pierwsze opisano monety znalezione na stanowisku. Ich opis i datowanie oparto na wcześniejszych publikacjach tych zabytków. Zostały one przedstawione w kolejności według ich datowania a nie numerów inwentarza i czasu ich pozyskania. Następnie w katalogu zostały przedstawione paciorki wykonane z kamieni szlachetnych i osobno paciorki szklane. Ich opisy oraz datowanie zostały oparte na publikacjach podobnych zabytków. W przypadku obu tych grup wprowadzono wtórną numerację porządkową. Wszystkie te zabytki pozyskano trakcie badań w roku 2005 podczas eksploracji warstwy ciemnoszarych piasków (j.s. 41) utworzonej na dnie koryta rzeki w skupiskach kości ludzkich i ceramiki pochodzących ze zniszczonych pochówków oraz rozmytej warstwy grzebalnej cmentarzyska. Zainwentaryzowano je pod dwoma numerami inwentarza jako pochodzące z dwóch różnych skupisk. Zostały one następnie połączone w jeden zbiór w wyniku zarówno przekazywania materiału na wystawy jak również przemieszczania materiałów zabytkowych między pomieszczeniami magazynowymi instytutu w Kaliszu i Warszawie. W wyniku różnych akcji wystawienniczych i wstępnych prób opracowania materiałów zbiór paciorków uległ przemieszaniu oraz pomniejszeniu. W opisie postanowiono zachować oryginalną pierwotną identyfikację. Ma to znaczenie szczególnie w przypadku paciorków określanych jako wykonane z ametystu. Obecnie wiadomo już, iż większość z tak właśnie określonych paciorków, po przeprowadzeniu badań okazała się ozdobami wykonanymi z fluorytu (Khamaiko i inni 2023). Wobec nie zakończonych jeszcze laboratoryjnych badań paciorków określenie surowca z jakiego je wykonano podano ze znakiem zapytania jako niepewne. Jako kolejne zaprezentowano metalowe elementy ubioru. Na zbiór składają się głównie sprzączki oraz okucia końca pasa. Po nich omówiono ozdoby- kabłączki skroniowe i pierścionki oraz inne elementy ubioru do których zaliczono przedmioty związane z wierzeniami i kultem. Następną grupą zabytków są narzędzia oraz ich elementy. Do tej grupy zaliczono między innymi znalezione noże oraz okucia pochewek noży. Liczną grupą zabytków są zabytki z ołowiu zainwentary-

zowane na wszystkich badanych stanowiskach w obrębie Starego Miasta. W trakcie badań Cmentarzyska znaleziono krążki ołowiane interpretowane jako odważniki, obciążniki czy nawet rodzaj płacideł. Zostały one ujęte w katalogu jako odrębna kategoria znalezisk. Nieliczne znalezione przęśliki są świadectwem zajęcia terenu przez osadnictwo i kolejną kategorią zabytków przedstawioną w katalogu. Następnie zostały omówione znaleziska pojedynczych przedmiotów takich jak uchwyt lampki oliwnej, ołowiana kostka do gry czy też plakietka pielgrzymia. Są to zabytki unikatowe, dlatego też ujęte osobno, poza innymi kategoriami. Kolejną grupą zabytków ujętych w katalogu to pozostałości po działających pracowniach rzemieślniczych. Z uwagi na bliskość obiektu w którym stwierdzono obecność pozostałości dużego pieca wstępnie określonego jako piec do obróbki metalu, są to przede wszystkim liczne grudki stopionego metalu. Ostatnią liczną kategorią zabytków to znaleziska gwoździ. Ze względu na ich typowość i utrzymywanie się form przez całe stulecia trudno wydatować poszczególne zabytki z tej kategorii. Wyjątkiem są jedynie gwoździe znalezione w warstwach i wypełniskach obiektów datowanych innymi kategoriami zabytków.

Fotografie zabytków umieszczonych w katalogu wykonali Adam Kędzierski, Mikołaj Organek, Mateusz Osiadacz, Dariusz Wyczółkowski

Rysunki wykonała Ewa Gumińska

5.2. Monety

1.

Typ zabytku: Moneta (fragment)

Opis: fragment dirhema samanidzkiego, srebro, Ismāʿil ibn Aḥmad] (892–907) lub [Aḥmad ibn Ismāʿil] (907–914), mennica nieznana; waga 0,253 g

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: znalezione pod skupiskiem kości II, w warstwach akumulacyjnych, spływowych

Datowanie: lata 902/3–911/2

Literatura: Szczurek inni 2017: 349; Kędzierski i inni 2020: 223

Nr inw.: 75/06

2.

Typ zabytku: Moneta (fragment)

Opis: fragment dirhema samanidzkiego, Nuh ibn Nasr (942/3–954), mennica nieznana; waga 0,341 g

Lokalizacja: wykop XXXI

Warstwa: 3, szarżółty piasek

Datowanie: lata 942/3–950/1

Literatura: Szczurek i inni 2017: 347 (tu inny opis); Kędzierski i inni 2020: 224

Nr inw.: 4/06

3.

Typ zabytku: Moneta (fragment)

Opis: fragment dirhema samanidzkiego, srebro, nieznany emitent i mennica; waga 0,250 g

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 5, rude, zglinione piaski; poziom 102,64 m n.p.m.

Datowanie: X w. (?)

Literatura: Szczurek i inni 2017: 348; Kędzierski i inni 2020: 223

4.

Typ zabytku: Moneta (fragment)

Opis: fragment dirhema, stempel nieczytelny, srebro, emitent i mennica nie określone; waga 0,233 g

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: jasnoszare piaski, poniżej poziomu wód gruntowych, w skupisku kości ludzkich, warstwa akumulacyjna, spływowa

Datowanie: ?

Literatura: Szczurek i inni 2017: 349; Kędzierski i inni 2020: 224

5.

Typ zabytku: Moneta (fragment)

Opis: fragment srebrnej monety, dirhem samanidzki, emitent ani mennica nie znane; waga 0,209 g

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 4, czarne tłuste piaski, poziom 102,86 m n.p.m.

Datowanie: koniec IX–X w.

Literatura: Szczurek i inni 2017: 348; Kędzierski i inni 2020: 224

Nr inw.: 39/05

6.

Typ zabytku: Moneta (fragment)

Opis: fragment monety srebrnej, denar saski, mennica Goslar?; waga 0,439 g

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 5, rude piaski, poziom 102,61 m n.p.m.

Datowanie: od ok. 990 r.

Literatura: Szczurek i inni 2017: 348

Nr inw.: 28/05

7.

Typ zabytku: Moneta

Opis: srebrny denar, naśladownictwo denara typu kolońskiego, na Awersie krzyż równoramienny z czterema kulami w polach, na Rewersie S/ OLONI/ A; mennica Westfalia (Soest?), przedziurkowana na otoku na przedłużeniu ramienia krzyża; waga 1,052 g; średnica 19,4 mm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 50, ciemnoszare piaski, poziom 102,14 m n.p.m.

Datowanie: poł. XI w. (?)

Literatura: Szczurek i inni 2017: 349

Nr inw.: 62/05

8.

Typ zabytku: Moneta (fragment)

Opis: denar krzyżowy, przecięty, zachowane mniej niż ½ monety, prawdopodobnie fałszywy, wskazuje na to stan zachowania, srebrzony (?); waga 0,501 g; średnica ok. 14,7 mm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1, warstwa orna

Datowanie: XI w.

Nr inw.: 19/06

9.

Typ zabytku: Moneta

Opis: denar krzyżowy typu VIII, CNP 986, srebro; waga 0,589 g, średnica 12,9 mm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 2, poziom 103,10–103,00 m n.p.m.

Datowanie: lata ok. 1070–1100

Literatura: Szczurek i inni 2017: 348

Nr inw.: 03/2005

10.

Typ zabytku: Moneta

Opis: denar krzyżowy typu VI, CNP 836, legenda zatarta, srebro; waga 0,921 g, średnica 14,2 mm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41, z adnotacją na metryczce: „przy skupisku kości ludzkich”, poziom 102,00 m n.p.m.

Datowanie: lata ok. 1070–1100

Literatura: Szczurek i inni 2017: 349

Nr inw.: 66/05

11.

Typ zabytku: Moneta

Opis: denar krzyżowy typu VII, Awers niezbyt czytelny, Rewers krzyż kawalerski z pastorałem i jedną kulą w polu, zaliczony do odmiany CNP 992; waga 0,694 g, średnica 12,2 mm

Lokalizacja: wykop XXXII

Warstwa: 1, warstwa orna

Datowanie: lata ok. 1070–1100

Literatura: Szczurek i inni 2017: 347

Nr inw.: 1/06/ZL

12.

Typ zabytku: Moneta

Opis: denar krzyżowy, Sieciech, mennica Kalisz (?), CNP 813/1480; Awers krzyż prosty, w polach kule, Rewers krzyż kawalerski z łukiem między ramionami; waga 0,820 g, średnica 12,6 mm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1, warstwa orna

Datowanie: ok. 1095 r.

Literatura: Szczurek i inni 2017: 349

Nr inw.: 11/06

13.

Typ zabytku: Moneta

Opis: denar krzyżowy, Sieciech, mennica Kalisz (?), CNP 813/1480; Awers krzyż prosty, w polach kule, Rewers krzyż kawalerski z łukiem między ramionami; waga 0,647 g, średnica 12,4 mm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1, warstwa orna

Datowanie: ok. 1095 r.

Literatura: Szczurek i inni 2017: 349

Nr inw.: 12/06

14.

Typ zabytku: Moneta

Opis: denar, Bolesław III Krzywousty, mennica Kraków, typ 2 wg Suchodolski 1973; Awers Księżę siedzący na tronie na wprost z lewą ręką uniesioną, napis na otoku + DUCIS BOLZA, Rewers krzyż prosty z półksiężycowatymi zakończeniami, w polach po dwie kule, większa i mniejsza, w otoku napis + D E N R A ... V; waga 0,491 g, średnica 15,8 mm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: jasnoszare piaski, skupisko kości ludzkich I, warstwa akumulacyjna, spływ

Datowanie: lata 1107–1113

Literatura: Szczurek i inni 2017: 349 (mylnie podany nr inwentarza)

Nr inw.: 74/06

15.

Typ zabytku: Moneta

Opis: moneta srebrna, 1/48 talara, Prusy, awers zatarty, na rewersie napis 48 EINEN THALER, rok 1775; waga 0,96 g, średnica 1,8 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: 1775

Nr inw.: 18/06

16.

Typ zabytku: Moneta

Opis: moneta miedziana, 1 grosz Księstwa Warszawskiego, Awers dwupolowa tarcza herbowa, owalna, nakryta koroną, u dołu dwie splecione gałązki palmowe, Rewers nieczytelny; waga 2,6 g, średnica 2,0 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: 1810–1815

Nr inw.: 23/06

17.

Typ zabytku: Moneta miedziana

Opis: moneta miedziana, 1 grosz, Królestwo Polskie, Awers zatarty, widoczny dwugłowy orzeł, Rewers słabo widoczny, napis 1 GROSZ 1839, po bokach słabo widoczne gałązki wieńca; średnica 1,9 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: 1839

Nr inw.: 25/06

18.

Typ zabytku: Moneta

Opis: moneta miedziana, ½ kopiejki, 1880 r.; średnica 1,5 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: 1880

Nr inw.: 54/06

19.

Typ zabytku: Moneta

Opis: moneta miedziana, 1 kopiejka, Rosja, Aleksander III, 1890 r.; waga 3,3 g, średnica 2,1 cm, słabo czytelna

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: 1890

Nr inw.: 20/06

20.

Typ zabytku: Moneta

Opis: Republika Weimarska, 5 reichspfennig, 1924, mennica Berlin, stop miedzi (brązal); waga 2,54 g, średnica 1,8 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: 1924

Nr inw.: 10/06

21.

Typ zabytku: Moneta

Opis: Republika Weimarska, 10 reichspfennig, 1929, mennica Hamburg; stop miedzi (brązal); średnica 2,1 cm, pokryta produktami korozji

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: 1929

Nr inw.: 7/06

5.3. Paciorki z kamieni szlachetnych

22.

Typ zabytku: Paciorek z ametystu (?)¹

Opis: paciorek podłużny, w przekroju sześcioboczny, wrzecionowaty, fasetki wieloboczne, kanalik prosty cylindryczny; kamień zmatowiony z widocznymi żyłkami koloru ciemnofioletowego, ametyst lub fluoryt; długość 1,5 cm, szerokość największa 0,9 cm, kanalik 0,2 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

¹ Określenia podawane za wpisem w dzienniku badań i opisami w katalogu zabytków wydzielonych.

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/27

23.

Typ zabytku: Paciorek z ametystu (?)

Opis: paciorek podłużny sześcioboczny, w przekroju sześcioboczny, wrzecionowaty, fasetki wieloboczne, kanałek prosty cylindryczny; kamień zmatowiony z widocznymi żyłkami jednolicie wodnistofioletowy, ametyst lub fluoryt; długość 1,4 cm, szerokość największa 1,0 cm, kanałek 0,2 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/28

24.

Typ zabytku: Paciorek z ametystu (?)

Opis: paciorek podłużny sześcioboczny, w przekroju sześcioboczny, fasetki wieloboczne, kanałek prosty cylindryczny; kamień zmatowiony, niejednorodnie jasnofioletowy i fioletowy, ametyst lub fluoryt; długość 1,5 cm, szerokość największa 1,1 cm, kanałek 0,2 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/29

25.

Typ zabytku: Paciorek z ametystu (?)

Opis: paciorek podłużny, sześcioboczny, zaoblony, w przekroju sześcioboczny, fasetki wieloboczne, kanałek prosty cylindryczny; kamień zmatowiony popękany, jasnofioletowy, ametyst lub fluoryt; długość 1,7 cm, szerokość największa 1,2 cm, kanałek 0,2 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/30

26.

Typ zabytku: Paciorek z ametystu (?)

Opis: paciorek beczkowaty, w przekroju sześcioboczny, fasetki wieloboczne, kanałek prosty cylindryczny; kamień zmatowiony przezroczysty z widocznymi żyłkami koloru fioletowego, ametyst lub fluoryt; długość 1,2 cm, szerokość największa 1,0 cm, kanałek 0,2 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/31

27.

Typ zabytku: Paciorek z ametystu (?)

Opis: paciorek podłużny, wrzecionowaty, w przekroju sześcioboczny, fasetki wieloboczne, kanalik prosty cylindryczny; kamień zmatowiony z widocznymi żyłkami koloru fioletowego w różnych odcieniach, ametyst lub fluoryt; długość 1,7 cm, szerokość największa 1,2 cm, kanalik 0,2 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/32

28.

Typ zabytku: Paciorek z ametystu (?)

Opis: paciorek podłużny nieregularnie sześcioboczny, w przekroju sześcioboczny, fasetki wieloboczne, kanalik prosty cylindryczny; kamień zmatowiony wodnistofioletowego koloru, ametyst lub fluoryt; długość 2,0 cm, szerokość największa 1,3 cm, kanalik 0,2 cm, popękany

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/33

29.

Typ zabytku: Paciorek z ametystu (?) (fragment)

Opis: połowa paciorka, prawdopodobnie podłużny nieregularnie sześcioboczny, w przekroju sześcioboczny, fasetki wieloboczne, kanalik prosty cylindryczny; kamień zmatowiony wodnistofioletowego koloru, ametyst lub fluoryt; długość 1,3 cm, szerokość największa 1,5 cm, kanalik 0,2 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/34

30.

Typ zabytku: Paciorek z kryształu górskiego

Opis: paciorek podłużny nieregularnie sześcioboczny, w przekroju sześcioboczny, fasetki wieloboczne, kanalik prosty cylindryczny; kamień zmatowiony bezbarwny, kryształ górski (?); długość 1,7 cm, szerokość największa 1,0 cm, kanalik 0,2 cm, popękany, odprysk ścianki

Lokalizacja: wykop XII

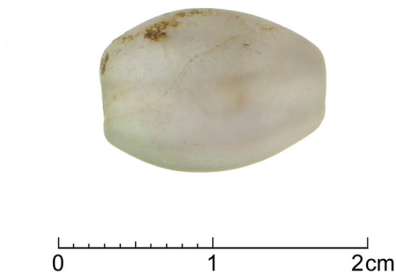
Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/35

31.

Typ zabytku: Paciorek z ametystu (?)

Opis: paciorek podłużny nieregularnie sześcioboczny, w przekroju sześcioboczny, na krawędziach zaoblony, fasetki wieloboczne, kanalik prosty cylindryczny; kamień zmatowiony wodnistofioletowego koloru, ametyst lub fluoryt; długość 1,5 cm, szerokość największa 1,0 cm, kanalik 0,2 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/36

32.

Typ zabytku: Paciorek z kryształu górskiego

Opis: nieregularnie kulisty paciorek, kanalik prosty; kamień bezbarwny, powierzchnia zmatowiona, kryształ górski (?); średnica 0,9 cm, wysokość 0,7 cm, szerokość kanalika 0,1 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/37

33.

Typ zabytku: Paciorek z kryształu górskiego

Opis: regularnie kulisty paciorek, kanalik prosty; kamień bezbarwny, powierzchnia lekko zmatowiona, kryształ górski (?); średnica 0,7 cm, wysokość 0,5 cm, szerokość kanalika 0,1 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/38

34.

Typ zabytku: Paciorek z kryształu górskiego

Opis: nieregularnie płasko kulisty paciorek, kanalik prosty; kamień bezbarwny, powierzchnia zmatowiona, kryształ górski (?); średnica 0,7 cm, wysokość 0,6 cm, szerokość kanalika 0,1 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/39

35.

Typ zabytku: Paciorek z kryształu górskiego

Opis: nieregularny płasko kulisty paciorek, kanalik prosty; kamień bezbarwny, powierzchnia zmatowiona, kryształ górski (?); średnica 0,9 cm, wysokość 0,4 cm, szerokość kanalika 0,1 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/40

36.

Typ zabytku: Paciorek z agatu

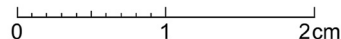
Opis: paciorek kulisty, nieregularny; pomarańczowy z niewielkimi wytrąceniami, prześwitujący, agat; średnica 0,7 cm, wysokość 0,7 cm, kanalik cylindryczny, prosty średnica 0,1 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/41

37.

Typ zabytku: Paciorek z agatu

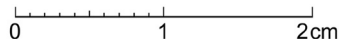
Opis: paciorek płasko kulisty, nieregularny; pomarańczowy z niewielkimi wytrąceniami, prześwitujący, agat; średnica 0,6 cm, wysokość 0,5 cm, kanalik cylindryczny, prosty średnica 0,1 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/42

38.

Typ zabytku: Paciorek z agatu

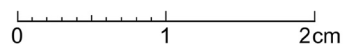
Opis: paciorek kulisty, nieregularny; pomarańczowy z niewielkimi wytrąceniami, prześwitujący, agat; średnica 0,6 cm, wysokość 0,6 cm, kanalik cylindryczny, prosty średnica 0,1 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/43

39.

Typ zabytku: Paciorek z agatu

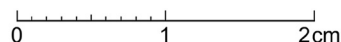
Opis: paciorek kulisty, nieregularny; pomarańczowy z niewielkimi wytrąceniami, prześwitujący, agat; średnica 0,7 cm, wysokość 0,7 cm, kanalik cylindryczny, prosty średnica 0,1 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

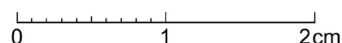
Nr inw.: /05/44

40.

Typ zabytku: Paciorek z agatu

Opis: paciorek kulisty, nieregularny; pomarańczowy z niewielkimi wytrąceniami, prześwitujący, agat; średnica 0,7 cm, wysokość 0,7 cm, kanalik cylindryczny, prosty średnica 0,1 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: /05/45

41.

Typ zabytku: Paciorek z kryształu górskiego

Opis: kulisty paciorek z kryształu górskiego; średnica 0,8 cm, ślady toczenia, kanalik prosty cylindryczny średnica 0,2 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 5

Datowanie: wczesne średniowiecze

Nr inw.: 56/06

5.4. Paciorki szklane

42.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy beczułkowaty, szkło, wykonany techniką nawijania i natapiania ornamentu; korpus czarnobrazowy, w przekroju D-kształtny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony, ozdobiony natapianą niezagładzoną nitką żółtą, pojedynczą, zygzakowatą oraz żółtymi nitkami na krawędzi kanalika; największa średnica 1,2 cm, wysokość 1,3 cm, średnica kanalika 0,3 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: koniec XI w. – poł. XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 50, 206

Nr inw.: /05/01

43.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy beczułkowaty, szkło, wykonany techniką nawijania i natapiania ornamentu; korpus brązowy, w przekroju D-kształtny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony, ozdobiony natapianą zagładzoną nitką żółtą, poczwórną, zygzakowatą oraz żółtymi nitkami na krawędzi kanalika; największa średnica 0,7 cm, wysokość 1,2 cm, średnica kanalika 0,4 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: koniec XI w. – poł. XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 50, 206

Nr inw.: /05/02

44.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy beczułkowany, szkło, wykonany techniką nawijania i natapiania ornamentu; korpus brązowy, w przekroju D-kształtny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony, ozdobiony natapianą zagładzoną nitką żółtą, potrójną, zygzakowatą oraz żółtymi nitkami na krawędzi kanalika; największa średnica 1,0 cm, wysokość 1,4 cm, średnica kanalika 0,4 cm

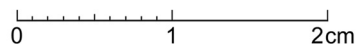
Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: koniec XI w. – poł. XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 50, 206

Nr inw.: /05/03

45.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy cylindryczny, szkło, wykonany techniką nawijania i natapiania ornamentu; korpus brązowy, w przekroju prostokątny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony, ozdobiony natapianą zagładzoną nitką białą, wielokrotną; największa średnica 0,7 cm, wysokość 1,3 cm, średnica kanalika 0,4 cm

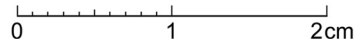
Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: 1. poł. XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 50, 203

Nr inw.: /05/04

46.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy cylindryczny, szkło, wykonany techniką nawijania i natapiania ornamentu; korpus brązowy, w przekroju prostokątny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony, ozdobiony natapianą zagładzoną nitką białą, wielokrotną, rozczesaną; największa średnica 0,6 cm, wysokość 1,2 cm, średnica kanalika 0,4 cm

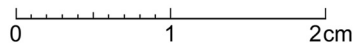
Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: 1. poł. XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 50, 203

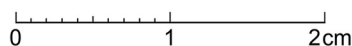
Nr inw.: /05/05

47.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy cylindryczny, szkło, wykonany techniką nawijania i natapiania ornamentu; korpus brązowy, w przekroju prostokątny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony, ozdobiony natapianą zagładzoną nitką białą, wielokrotną; największa średnica 0,7 cm, wysokość 1,3 cm, średnica kanalika 0,4 cm

lokrotną, rozczesaną; największa średnica 0,7 cm, wysokość 1,1 cm, średnica kanalika 0,4 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: 1. poł. XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 50, 203

Nr inw.: /05/06

48.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy cylindryczny, szkło, wykonany techniką nawijania i natapiania ornamentu; korpus brązowy, w przekroju prostokątny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony, ozdobiony natapianą zagładzoną nitką białą, wielokrotną, rozczesaną; największa średnica 0,7 cm, wysokość 1,0 cm, średnica kanalika 0,4 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: 1. poł. XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 50, 203

Nr inw.: /05/07

49.

Typ zabytku: Paciorek szklany (fragment)

Opis: paciorek jednosegmentowy cylindryczny, szkło, wykonany techniką nawijania i natapiania ornamentu; korpus brązowy, w przekroju prostokątny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony, ozdobiony natapianą zagładzoną nitką białą, wielokrotną, rozczesaną; największa średnica 0,7 cm, wysokość 0,8 cm, średnica kanalika 0,4 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: 1. poł. XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 50, 203

Nr inw.: /05/08

50.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy płasko-kulisty, szkło, wykonany techniką nawijania i natapiania ornamentu; korpus brązowy, w przekroju D-kształtny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony, ozdobiony natapianą zagładzoną nitką żółtą; największa średnica 1,0 cm, wysokość 0,5 cm, średnica kanalika 0,4 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 51, 218

Nr inw.: /05/09

51.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy płasko-kulisty; szkło niebieskie matowe na powierzchni, wykonany techniką nawijania, w przekroju D-kształtny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony; największa średnica 0,9 cm, wysokość 0,5 cm, średnica kanalika 0,4 cm

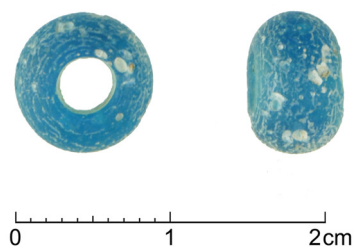
Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 52, 265

Nr inw.: /05/10

52

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy płasko-kulisty; szkło niebieskie, wykonany techniką nawijania, w przekroju D-kształtny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony; największa średnica 0,9 cm, wysokość 0,5 cm, średnica kanalika 0,4 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 52, 265

Nr inw.: /05/11

53.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy płasko-kulisty; szkło niebieskie matowe na powierzchni, wykonany techniką nawijania, w przekroju D-kształtny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony; największa średnica 1,0 cm, wysokość 0,4 cm, średnica kanalika 0,4 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 52, 265

Nr inw.: /05/12

54.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy płasko-kulisty; szkło niebieskie matowe na powierzchni, wykonany techniką nawijania, w przekroju D-kształtny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony; największa średnica 0,9 cm, wysokość 0,5 cm, średnica kanalika 0,3 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

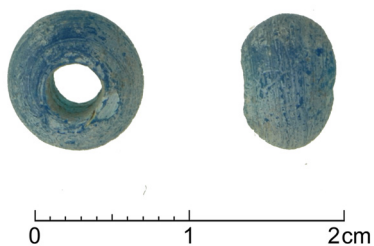
Datowanie: XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 52, 265

Nr inw.: /05/13

55.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy płasko-kulisty; szkło niebieskie matowe na powierzchni, wykonany techniką nawijania, w przekroju D-kształtny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony; największa średnica 0,9 cm, wysokość 0,5 cm, średnica kanalika 0,3 cm

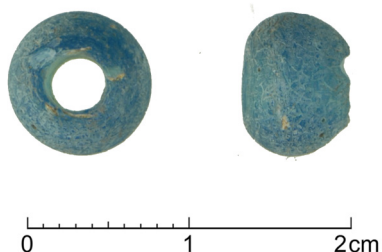
Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 52, 265

Nr inw.: /05/14

56.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy płasko-kulisty; szkło niebieskie matowe na powierzchni, wykonany techniką nawijania, w przekroju D-kształtny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony; największa średnica 0,9 cm, wysokość 0,5 cm, średnica kanalika 0,3 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 52, 265

Nr inw.: /05/15

57.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy płasko-kulisty; szkło niebieskie matowe na powierzchni, wykonany techniką nawijania, w przekroju D-kształtny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony; największa średnica 1,0 cm, wysokość 0,6 cm, średnica kanalika 0,3 cm

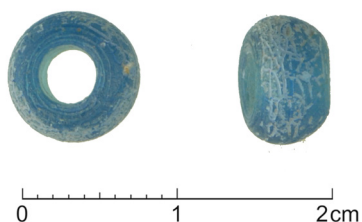
Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 52, 265

Nr inw.: /05/16

58.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy płasko-kulisty; szkło niebieskie matowe na powierzchni, wykonany techniką nawijania, w przekroju D-kształtny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony; największa średnica 0,8 cm, wysokość 0,5 cm, średnica kanalika 0,3 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 52, 265

Nr inw.: /05/17

59.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek ze względu na widoczne dwa pełne skręty nitki uznano za paciorek wielosegmentowy, spiralny; szkło niebieskie matowe na powierzchni, wykonany techniką nawijania, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony; największa średnica 0,9 cm, wysokość 0,7 cm, średnica kanalika 0,4 cm

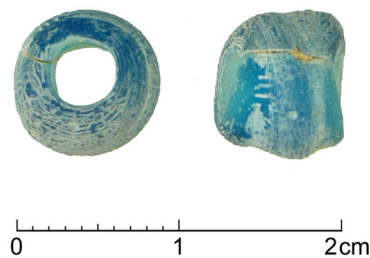
Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 54

Nr inw.: /05/18

60.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy cylindryczny; szkło niebieskie matowe na powierzchni, wykonany techniką nawijania, w przekroju prostokątny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony; największa średnica 0,7 cm, wysokość 0,5 cm, średnica kanalika 0,3 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 53, 267

Nr inw.: /05/19

61.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy miniaturowy, pierścieniowaty; szkło niebieskie matowe na powierzchni, wykonany techniką nawijania, w przekroju D-kształtny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony; największa średnica 0,6 cm, wysokość 0,3 cm, średnica kanalika 0,4 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: 2. poł. XI–XIII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 57, 265

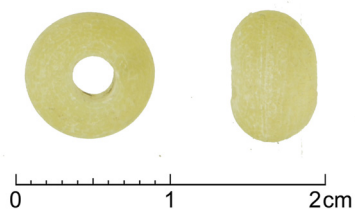
Nr inw.: /05/20

62.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy płasko-kulisty; szkło mlecznożółte matowe na powierzchni, wykonany techniką nawijania, w przekroju D-kształtny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony; największa średnica 0,8 cm, wysokość 0,5 cm, średnica kanalika 0,3 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 52, 265

Nr inw.: /05/21

63.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy płasko-kulisty; szkło mleczne, prześwitujące, matowe na powierzchni, wykonany techniką nawijania, w przekroju D-kształtny, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony; największa średnica 0,9 cm, wysokość 0,7 cm, średnica kanalika 0,4 cm, pęknięty

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 52

Nr inw.: /05/22

64.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek jednosegmentowy cylindryczny, lekko stożkowaty, ukruszony; szkło mleczne, prześwitujące, matowe na powierzchni, wykonany techniką nawijania, w przekroju prostokątny, kanalik lekko stożkowaty, centralnie umieszczony; największa średnica 0,6 cm, wysokość 0,9 cm, średnica kanalika 0,3–0,4 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XII w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 52

Nr inw.: /05/23

65.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek wielosegmentowy, podłużny, zachowany fragment z dwoma segmentami; szkło prześwitujące, matowe na powierzchni, zdobiony zatopioną metalową folią, wykonany techniką wyciągania i formowania, kanalik cylindryczny, centralnie umieszczony; największa średnica 0,5 cm, długość 1,2 cm, średnica kanalika 0,2 cm; odłamany z jednej strony

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI w.

Literatura: Pankiewicz i inni 2017: 49, 228 n.

Nr inw.: /05/24

66.

Typ zabytku: Paciorki szklane (fragmenty)

Opis: trzy fragmenty paciorków spiralnych, wykonanych techniką nawijania; szkło niebieskie; średnica kanalika 0,3 cm i 0,4 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XII w.

Nr inw.: /05/25

67.

Typ zabytku: Paciorki szklane (fragmenty)

Opis: trzy fragmenty paciorków szklanych, wykonanych techniką nawijania; szkło białe, prześwitujące

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XII w.

Nr inw.: /05/26

68.

Typ zabytku: Paciorek szklany

Opis: paciorek szklany, niewielkie płaskie kółko; średnica zewnętrzna 0,8 cm, średnica otworu 0,4 cm; powierzchnia boczna zaoblona; kolor żółty, mętny

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 3

Datowanie: XI–XII w. (datowanie warstwy)

Nr inw.: 37/05

69.

Typ zabytku: Paciorki szklane (4 szt.)

Opis: paciorki szklane:

1. osnowa paciorka w formie wycinka kuli, powierzchnie boczne lekko zaokrąglone, kanalik szeroki, prosty, krawędzie kanalika zaokrąglone; powierzchnia lekko zmatowiona, szkło lekko przezroczyste niebieskie;
2. osnowa paciorka w formie wycinka kuli, uszczerbiony, powierzchnie boczne lekko zaokrąglone, kanalik szeroki, prosty, krawędzie kanalika zaokrąglone; powierzchnia lekko zmatowiona, szkło lekko przezroczyste niebieskie;
3. osnowa paciorka w formie wycinka kuli, powierzchnie boczne lekko zaokrąglone, kanalik szeroki, prosty, krawędzie kanalika zaokrąglone; powierzchnia lekko zmatowiona, szkło lekko przezroczyste żółte;
4. osnowa paciorka w formie wycinka kuli, powierzchnie boczne fragmentami lekko zaokrąglone, widoczne na części ślady zwijania podwójnej nitki, kanalik szeroki, prosty, krawędzie kanalika zaokrąglone; powierzchnia lekko zmatowiona, szkło lekko przezroczyste niebieskie

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: szare piaski, warstwa spływowa u podnóża wzniesienia, poziom poniżej 102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XII w.

Nr inw.: 89/06

5.5. Pierścionek szklany

70.

Typ zabytku: Szklane kółko (obrączka)

Opis: szklane kółko, na metryczce określone jako pierścionek, nieregularne, nieco owalne, przekrój niejednorodny, kółko z jednej strony pogrubione, wewnętrzna ścianka płaska, na zewnątrz obła; szkło pokryte produktami korozji, żółte, mętne, półprzezroczyste; średnica wewnętrzna 1,3×1,5 cm, zewnętrzna 1,9×2,1 cm, przekrój 0,2–0,4 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: 56/05

5.6. Elementy ubioru

71.

Typ zabytku: Okucie końca pasa (fragment)

Opis: szczytowy fragment języczkowatego okucia pasa; ozdobione wypukłą trójkątną wypustką, na krawędziach widoczne zatarte zdobienie motywem zygzakowatym; stop miedzi; zachowana długość 2,0 cm, szerokość 2,5 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 2

Datowanie: XIV w. (?)

Literatura: Boguszewicz 2015: 155–157

Nr inw.: 6/05

72.

Typ zabytku: Sprzączka żelazna (fragment)

Opis: fragment żelaznej sprzączki, zachowany fragment ramki trapezowatej; długość 2 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 2

Datowanie: XI–XII w. (?)

Nr inw.: 7/05

73.

Typ zabytku: Okucie końcówki rzemienia

Opis: okucie końcówki rzemienia, wielodzielne, ze stopu miedzi, dolna część prostokątna z otworem na rzemień 0,9×0,6 cm, górna krawędź zdobiona prostokątną ramką z zamkniętymi w niej okrągłymi wypukłymi punktami, szczyt okucia z dwu kolistych części z dziurkami wewnątrz. Większe spoczywa na prostokątnej ramce na rzemień, średnica 0,7 cm, mniejsze na zakończeniu o średnicy 0,4 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 3

Datowanie: XII–XIV w. (?)

Nr inw.: 32/05

74.

Typ zabytku: Okucie

Opis: okucie końca rzemienia lub okucie pasa, języczkowata, zbliżona do trójkąta aplikacja ze stopu miedzi, odlew, centralnie otwór na nit, powierzchnia zdobiona pięcioma wypukłymi różnokształtnymi kropkami układającymi się na kształt stylizowanej maski, szerokość 1,0 cm, długość 1,2 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: 1/06

75.

Typ zabytku: Sprzączka z kolcem

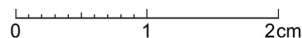
Opis: sprzączka D-kształtna, wysokość 1,9 cm, szerokość 2,3 cm, wykonana ze sztabki o przekroju kwadratowym 0,2×0,2 cm, ramka prosta, oś z wycięciem na kołec, kołec prosty, kwadratowy w przekroju ok. 0,1×0,1 cm, stop miedzi

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: okres nowożytny

Nr inw.: 9/06

76.

Typ zabytku: Guzik metalowy

Opis: guzik masywny, tarczka wypukła, okrągła, średnica 2,2 cm, uszko masywne, prostokątne, zaokrąglone z dziurką, długość 0,7 cm; odlew ze stopu miedzi

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: okres nowożytny

Nr inw.: 13/06

77.

Typ zabytku: Okucie końca rzemienia (fragment)

Opis: języczkowate okucie końca pasa/rzemienia, zdobione obustronnie motywem stylizowanego ulistnionego pędu, zachowane fragmentarycznie; długość 1,7 cm, szerokość 1,2 cm; odlew stop miedzi

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 14/06

78.

Typ zabytku: Okucie końca pasa (fragment)

Opis: szczytowy fragment języczkowego okucia pasa, ozdobione wypukłą trójkątną wypustką, na krawędziach widoczne zatarte zdobienie motywem zygzakowatym; stop miedzi; zachowana długość 2,5 cm, szerokość 2,5 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Literatura: Boguszewicz 2015: 155–157

Nr inw.: 15/06

79.

Typ zabytku: Aplikacja

Opis: aplikacja ze stopu miedzi, zbliżona do kwadratu 1,0×0,9 cm, grubość 0,3 cm; od spodniej strony widoczny nit

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: (?)

Nr inw.: 37/06

80.

Typ zabytku: Element haftela (zapięcia dwudzielnego)

Opis: część zapięcia dwudzielnego z oczkiem (tzw. kobyłka), w formie migdałowej, ażurowej po bokach palmety, ze zgniecionym oczkiem do zapinania umieszczonym od spodu; długość 2,3 cm, szerokość 1,7 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 2

Datowanie: XIII w. (?) nowożytność (?)

Nr inw.: 59/06

81.

Typ zabytku: Aplikacja ze stopu miedzi

Opis: okucie ze stopu miedzi, ażurowe, lekko owalne, D-kształtne, ze śladami trzech nitów, wewnątrz ramki szeroki taśmowaty haczyk wzniesiony lekko nad płaszczyznę ramki; grubość okucia 0,2 cm, szerokość ramki 0,3–0,5 cm, wymiary ramki 2,5×2,1 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: znalezisko luźne z hałdy po otwarciu wykopu

Datowanie: XIII–XIV w. (?)

Nr inw.: 66/06

5.7. Ozdoby. Kabłączki i zausznice

82.

Typ zabytku: Kabłączek skroniowy

Opis: zachowany w dwu fragmentach kabłączek skroniowy, wykonany z cienkiego owalnego w przekroju drutu o średnicy ok. 0,1–0,2 cm, rozgięty; wymiary rekonstruowane 8,0×6,0 cm; uszko esowate, prawdopodobnie stop srebra z domieszką miedzi, której produkty korozji pokryły z zewnątrz kabłączek, typ III C wg H. Kóčki-Krenz

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XII w.

Literatura: Kóčka-Krenz 1993: 49–51

Nr inw.: 61/05

83.

Typ zabytku: Kabłączek skroniowy

Opis: masywny, duży kabłączek skroniowy, typ III C wg H. Kóčki-Krenz; drut o średnicy ok. 0,3 cm; stop miedzi (?), srebrny (?), pokryty produktami korozji miedzi, uszko odłamane, zdeformowany; 4,7×5,6 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: XI–XIII w.

Literatura: Kóčka-Krenz 1993: 49–51

Nr inw.: 8/06

84.

Typ zabytku: Kabłączek skroniowy

Opis: Kabłączek skroniowy, srebrny, masywny; średnica 1,5×1,7 cm, grubość drutu 0,3 cm; typ III A wg H. Kóčki-Krenz

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: XI–XII w.

Literatura: Kóčka-Krenz 1971: 102

Nr inw.: 32/06

85.

Typ zabytku: Zausznica koszyczkowata

Opis: fragmenty zausznicy koszyczkowatej, zachowane w 2 fragmentach; pęknięty pręt konstrukcyjny o grubości 0,1 cm, uszko zawinięte całkowicie, wykonane z rozklepanej końcówki pręta, trzy ażurowe kuliste koszyczki, średnica ok. 0,8 cm, jeden pęknięty

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 29–30

Datowanie: X–XII w.

Literatura: Kóčka-Krenz 2014: 31

Nr inw.: 60/06

86.

Typ zabytku: Fragment kabłączka (?)

Opis: okrągły w przekroju drut ze stopu miedzi, półkolisty wygięty, być może fragment zniszczonego kabłączka; waga 1,811 g, średnica drutu 4 mm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: spływowe piaski u podnóża stoku wzniesienia, poziom poniżej 102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XII w. (datowanie warstwy)

Nr inw.: 81/06

87.

Typ zabytku: Kabłączek skroniowy

Opis: kabłączek skroniowy, masywny, lekko wydłużony owalny kształt, uszko esowate, wykonany z grubego drutu, okrągłego w przekroju, drut prawdopodobnie ze stopu miedzi, platerowany srebrem, odsłonięty jedynie na zakończeniu kabłączka; grubość drutu 0,5 cm, największa średnica 2,7 cm, waga 7,053 g, typ III A wg H. Kóćki-Krenz

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: spływowe piaski u podnóża wzniesienia, poziom poniżej 102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XII w. (datowanie nawarstwień)

Literatura: Kóćka-Krenz 1971: 102

Nr inw.: 82/06

88.

Typ zabytku: Kabłączek skroniowy

Opis: kabłączek skroniowy, masywny, lekko wydłużony owalny kształt, uszko esowate z żeberkiem, wykonany z grubego drutu, okrągłego w przekroju, drut ze stopu miedzi, platerowany srebrem; grubość drutu 0,4 cm, największa średnica 4,3 cm; typ III A wg H. Kóćki-Krenz

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: spływowe piaski u podnóża wzniesienia

Datowanie: XI–XIII w.

Literatura: Kóćka-Krenz 1971: 102

Nr inw.: 91/06

5.8. Ozdoby. Pierścionki

89.

Typ zabytku: Pierścionek

Opis: niewielki pierścionek ze stopu miedzi, obrączka cienka szerokość 0,2 cm, zgnieciona, średnica 2,0×1,5 cm; oczko w formie serca wycięte z blaszki zdobione w centralnej partii napisem I H S, z poprzeczki H wznosi się w górę krzyż, dolna część serca ozdobiona trzema schodzącymi się w dół nacięciami

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: XVII–XVIII w. (?)

Nr inw.: 2/06

90.

Typ zabytku: Pierścionek

Opis: zniszczony pierścionek z oczkiem, obrączka prosta 0,3–0,6 cm, rozszerzająca się w kierunku oczka, oczko nie zachowane, umieszczone było w otworze wykonanym w obrączce zaopatrzonej w „pazurki”, stop miedzi

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: nowożytność

Nr inw.: 64/06

91.

Typ zabytku: Obrączka

Opis: obrączka wykonana z cienkiego paska srebrnej taśmowatej blaszki ujętej obustronnie dolutowanymi, skręconymi delikatnymi drucikami, zgnieciona; szerokość obrączki 0,4 cm, wymiary 2,3×1,4 cm, waga 0,753 g

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: pomarańczowo szare piaski pod warstwą gliny, poziom 102,40–102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XII w. (datowanie nawarstwień)

Nr inw.: 67/06

5.9. Inne elementy ubioru

92.

Typ zabytku: Medalik (fragment)

Opis: fragment owalnego medalika, zachowana dolna część, ok. 2/3 całości, Awers słabo czytelny, postać Maryi z Dzieciątkiem, górą wzdłuż krawędzi nieczytelny napis, Rewers Klasztor Jasnogórski i górą napis /*Pamiętka z Częst/ochowy*, stop miedzi, średnica 1,9×1,8 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: XIX w.

Nr inw.: 21/06

93.

Typ zabytku: Medalik (?)

Opis: cynkowy lub cynkalowy skorodowany medalik (?) okrągły pokryty produktami korozji cynku i żelaza; średnica ok. 1,3 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: XX w. (?)

Nr inw.: 51/06

94.

Typ zabytku: Toporek miniaturowy (fragment)

Opis: fragment miniaturowego toporka za stopu miedzi, osada odłamana, zachowane ostrze ze słabo wyodrębnioną bądź odłamaną brodą. Zdobienie w postaci kółek, w centralnej części ostrza przebity otwór. Powierzchnia słabo opracowana z widocznymi śladami odlewu. Zabytek należy do typu I wg Makarova (1992). Zachowany rozmiar 2,0×2,5 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: humus

Datowanie: XI–XII w.

Literatura: Makarov 1992

Nr inw.: 38/06

5.10. Narzędzia i ich elementy

95.

Typ zabytku: Okucie trzonka noża?

Opis: obrączkowane, 14-kątne okucie z blaszki ze stopu miedzi; szerokość 0,5 cm, średnica 2,5 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 2

Datowanie: XI–XII w. (?)

Nr inw.: 12/05

96.

Typ zabytku: Nożyk żelazny

Opis: żelazny nożyk, trzpień prosty, prostokątny dwustronnie wyodrębniony; długość ostrza 7,5 cm, szerokość 0,8 cm przy trzpieniu, czubek ostrza szpiczasty, symetryczny, długość trzpienia 2,3 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 3

Datowanie: XI–XII w.

Nr inw.: 31/05

97.

Typ zabytku: Nóż żelazny (fragment)

Opis: fragment ułamanego noża żelaznego, zachowany prostokątny, masywny jednostronnie wyodrębniony trzpień 0,8×0,3 cm, długość 2,0 cm, ułamany, ostrze ułamane szerokość 1,8 cm przy trzpieniu, zachowana długość 1,7 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 4

Datowanie: XI–XII w. (?)

Nr inw.: 38/05

98.

Typ zabytku: Okucie pochewki noża (fragment)

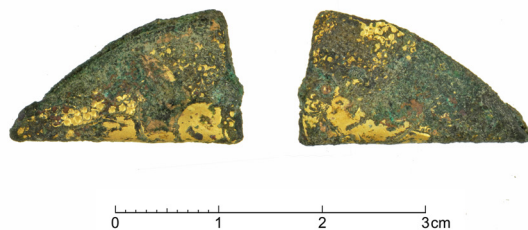
Opis: okucie pochewki noża, fragmentarycznie zachowane w części końcowej, wykonane z blaszki ze stopu miedzi, pozłocane (?), na krawędziach zdobione ornamentem z drobnych kółek, wewnątrz ślady dekoracji rytej; długość 2,2 cm, szerokość 1,2 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: wczesne średniowiecze

Nr inw.: 42/06

99.

Typ zabytku: Scyzoryk

Opis: skorodowany scyzoryk, ostrze żelazne, składane, kształt wydłużony, zaoblony na końcach; długość 8,5 cm, szerokość 1,5–2,0 cm, okładziny z kości (?)

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: XIX–XX w.

Nr inw.: 45/06

100.

Typ zabytku: Nóż (?) żelazny

Opis: trzy mocno skorodowane fragmenty metalu, w przelomie widoczny charakterystyczny kształt ostrza, jeden fragment ostro zakończony, nóż (?); długość fragmentów 4,0 cm, 3,0 cm, 1,5 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 2

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 57/06

101.

Typ zabytku: Trzewik pochewki noża

Opis: okucie dolnej części pochewki noża, wykonane z jednego kawałka blaszki ze stopu miedzi, mocowane czterema nitami na krawędzi zewnętrznej (trzy zachowane, po czwartym otwór w blaszce), zdobione ornamentem puncowanym, na zewnątrz trzewika bordiura obramowana dwustronnie ciągiem drobnych punktów, wewnętrzny ciąg punktów zakończony wolutą o połowicznym zwoju, wewnątrz paska bordiury ornament ukośnych kresek wykonanych drobnym punktowaniem, od strony wewnętrznej krótszy pasek bordiury obramowanej podobnie i ślady podobnego zdobienia kreskami, na drugiej stronie trzewika ślady zdobienia w postaci wybitych punktów; długość 5,6 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: spływ warstwy kulturowej, poziom poniżej 102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XII w.

Nr inw.: 76/06

5.11. Odważniki i krążki ołowiane

102.

Typ zabytku: Odważnik ołowiany (?), obciążnik (?)

Opis: odważnik (?) ołowiany, okrągły, wycięty z płaskiej ołowianej blaszki grubości ok. 0,1 mm, w centrum okrągły otwór; średnica 1,5 cm, średnica otworu 0,2 cm, waga 4,2 g

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: 68/05

103.

Typ zabytku: Odważnik

Opis: odważnik beczułkowaty, żelazny w otulinie z blachy ze stopu miedzi; waga 14,14 g, średnica 2,0 cm; wysokość 1,7 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: spływowo piaski u podnóża stoku wzniesienia, poziom poniżej 102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: 78/06

104.

Typ zabytku: Odważnik

Opis: odważnik beczułkowaty, żelazny w otulinie z blachy ze stopu miedzi; mocno skorodowany; waga 8,287 g, średnica ok. 1,8 cm; wysokość ok. 1,5 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: spływowo piaski u podnóża stoku wzniesienia, poziom poniżej 102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: 84/06

105.

Typ zabytku: Krążek ołowiany

Opis: płaski krążek wykonany z ołowiu z otworem umieszczonym pośrodku; grubość ok. 0,15 cm, średnica krążka 1,5 cm, średnica otworu 0,3 cm, waga 3,628 g

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: pomarańczowo szare piaski pod warstwą gliny, poziom 102,16 m n.p.m.

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: 69/06

106.

Typ zabytku: Krążek ołowiany

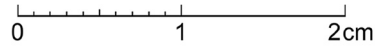
Opis: płaski krążek wykonany z ołowiu z otworem umieszczonym pośrodku; grubość ok. 0,15 cm, średnica krążka 1,6 cm, średnica otworu 0,3 cm, waga 3,150 g

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: pomarańczowo szare piaski pod warstwą gliny, poziom 102,06 m n.p.m.

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: 70/06

107.

Typ zabytku: Krążek ołowiany

Opis: duży płaski owalny krążek wykonany z ołowiu z otworem umieszczonym pośrodku, otwór z jednej strony kwadratowy, z drugiej nieregularny z widocznymi, wystającymi ściankami kanału; grubość ok. 0,4 cm, średnica krążka ok. 5,0 cm, średnica otworu 0,7×0,7 cm, waga 90 g

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: szare piaski, warstwa spływowa u podnóża wzniesienia, w skupisku kości ludzkich, poziom 101,60 m n.p.m.

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: 72/06

108.

Typ zabytku: Krążek ołowiany

Opis: płaski nieregularnie owalny krążek wykonany z ołowiu z otworem umieszczonym pośrodku; grubość ok. 0,2 cm, średnica krążka 1,3×1,6 cm, średnica otworu 0,3 cm, waga 3,481 g

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: szare piaski, warstwa spływowa u podnóża wzniesienia, poziom poniżej 102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XIII w.

Nr inw.: 85/06

5.12. Przędliki

109.

Typ zabytku: Przędzlik gliniany (fragment)

Opis: pęknięty przędzlik wykonany z gliny, dwustożkowy o silnie zaakcentowanym załamaniu ścianek mniej więcej w połowie wysokości; powierzchnie górna i dolna płaskie; masa ceramiczna dobrze wyrobiona, ziarna domieszki niewidoczne w przelomie i na powierzchni, ślady obtaczania; wysokość 1,9 cm, największa średnica ok. 2,2 cm, średnica podstawy ok. 1,6 cm, średnica otworu ok. 1,1 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 29, spływowe piaski u podnóża stoku wzniesienia, poziom poniżej 102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XIII w. (datowanie warstwy)

Nr inw.: 90/06

110.

Typ zabytku: Przędzlik gliniany (fragment)

Opis: pęknięty przędzlik wykonany z gliny, dwustożkowy o silnie zaakcentowanym załamaniu ścianek mniej więcej w połowie wysokości; powierzchnie górna i dolna lekko zagłębione w stronę wnętrza; masa ceramiczna dobrze wyrobiona, ziarna domieszki niewidoczne w przelomie i na powierzchni; ślady obtaczania; wysokość 1,8 cm, największa średnica ok. 3,4 cm, średnica podstawy ok. 2,2 cm, średnica otworu ok. 1,0 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: spływowe piaski u podnóża stoku wzniesienia, poziom poniżej 102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XIII w. (datowanie warstwy)

Nr inw.: 77/06

111.

Typ zabytku: Przędzlik kamienny

Opis: niewielki przędzlik wykonany z różowego łupku wołyńskiego, beczułkowaty, powierzchnie boczne zaokrąglone; powierzchnie podstawy płaskie z wyraźnymi śladami toczenia; wysokość 1,0 cm, największa średnica ok. 2,1 cm, średnica podstawy ok. 1,5 cm, średnica otworu ok. 0,9 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 29, spływowe piaski u podnóża stoku wzniesienia, poziom poniżej 102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XII w.

Nr inw.: 86/06

5.13. Uchwyt lampki oliwnej

112.

Typ zabytku: Uchwyt lampki (?), kadzielnicy (?)

Opis: trójramienny uchwyt wykonany ze stopu miedzi, odlewany i opracowany, uchwyt zaopatrzony u zejścia ramion w kółko, ramiona formowane, czteropłaszczyznowe od góry, na końcach ramion, od spodu umieszczone masywne kółka, czwarte kółko umieszczone od spodu w centralnej części u zejścia ramion, zachowane fragmenty łańcuszków, pojedyncze duże kółko łańcuszka zawieszane w dolnym centralnym kółku o średnicy ok. 8 mm zrobione z cienkiego druciku o skręcie 1,5 zwoju, podobne kółka na dwu ramionach, w nich fragmenty łańcuszków z mniejszych kółek wykonanych z takiego samego cienkiego drutu, jeden fragment o 16 ogniwach (długość ok. 53 mm), w drugim zachowanych 12 ogniwek (długość ok. 36 mm), skręt 1,5 do ok. 3 zwojów; średnica oczek łańcuszka ok. 3–4 mm, długość ramion 22 mm; średnica uszka górnego 12 mm, wewnątrz otwór 5 mm; dolne uszka średnica odpowiednio ok. 7 mm i ok. 3 mm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: spływowo piaski u podnóża wzniesienia, poziom 102,05 m n.p.m.

Datowanie: XI–XIII w. (datowanie nawarstwień)

Nr inw.: 73/06

Uwaga: wstępna identyfikacja przedmiotu jako uchwytu kadzielnicy wydaje się być problematyczna – przy takiej konstrukcji nie ma możliwości swobodnego podnoszenia pokrywy kadzielnicy. Z uwagi na drobne i delikatne łańcuszki, wydaje się, że był zawieszony na nich niewielki, niezbyt ciężki i nieruchomo zwisający przedmiot. Mogła to być na przykład niewielka lampka oliwna.

5.14. Kostka do gry

113.

Typ zabytku: Kostka ołowiana (do gry?)

Opis: ołowiana kostka sześcienna, krawędzie nieregularne, pozbijane, zaoblone, jedna ścianka uszkodzona, na powierzchni widoczne zatarte znaki, prawdopodobnie litery alfabetu gągoliczkiego, możliwa do odczytania gągoliczka litera A oraz z dużym prawdopodobieństwem gągoliczka litera B, wobec zanieczyszczenia powierzchni pozostałe znaki nieczytelne, prawdopodobnie identyczna jak lepiej zachowana kostka odkryta w trakcie badań grodziska i osady Kalisz-Zawodzie w 2001; wymiary 1,0×1,0×1,0 cm, waga 10,46 g

Lokalizacja: wykop XVII

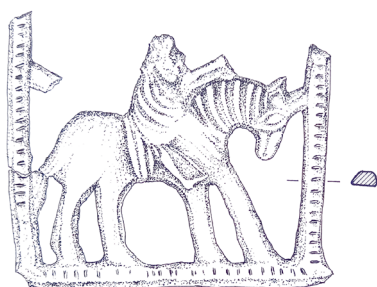
Warstwa: 1

Datowanie: XI–XII w.

Nr inw.: 22/06

0 1 2 3cm

0 1 2 3cm

5.15. Plakietka pielgrzymia

114.

Typ zabytku: Plakietka pielgrzymia

Opis: cynowa odlewana plakietka pielgrzymia, ażurowa, uszkodzona, zachowana dolna część przedstawia jeźdźca na koniu, zwróconym w prawo, jeździec ubrany w tunikę, noga wsparta na strzemieniu (?), zachowane dwa elementy boczne ramki w formie karbowanych poprzecznie listewek; szerokość 3,5 cm, zachowana wysokość 3,1 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 41

Datowanie: XIV w.

Literatura: Kühne 2012: 52

Nr inw.: brak numeru w inwentarzu zabytków z 2005 roku

5.16. Pozostałości po działających pracowniach rzemieślniczych

115.

Typ zabytku: Fragment placka srebrnego

Opis: fragment placka srebrnego, widoczne trzy cięcia formujące fragment w trójkąt; waga 1,277 g

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 2

Datowanie: XI w.

Nr inw.: 1/05

116.

Typ zabytku: Grudka stopionego metalu

Opis: nieforemna grudka stopionego metalu (stop miedzi)

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 3

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 33/05

117.

Typ zabytku: Fragment stopionego metalu

Opis: nieforemna grudka stopionego metalu (stop miedzi)

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 3

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 40/05

118.

Typ zabytku: Grudka stopionego metalu

Opis: nieforemna kulka stopionego metalu (stop miedzi)

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 5

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 44/05

119.

Typ zabytku: Grudka stopionego metalu

Opis: nieforemna grudka stopionego metalu (stop miedzi)

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 3

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 45/05

120.

Typ zabytku: Grudka stopionego metalu

Opis: nieforemna kulka stopionego metalu (stop miedzi)

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 5

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 48/05

121.

Typ zabytku: Grudki stopionego metalu

Opis: trzy nieforemne grudki stopionego metalu (stop miedzi)

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 29

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 51/05

122.

Typ zabytku: Grudka stopionego metalu

Opis: nieforemna grudka stopionego metalu (ołów)

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 58/05

123.

Typ zabytku: grudki stopionego metalu, fragment placka, ołów(?)

Opis: 1. Nieregularna kuleczka stopionego metalu, stop miedzi, średnica ok. 0,4 cm; 2. Nieregularna grudka stopionej miedzi; 3. Fragment ciętego kawałka ołowiu, czworokątny, ślady czterech cięć, przypomina fragment siekanego srebra, metal szary pokryty ołowiową patyną, rozmiar ok. 1,2×1,0 cm;

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: wczesne średniowiecze

Nr inw.: 59/05

124.

Typ zabytku: grudki stopionego metalu

Opis: sześć niewielkich grudek stopionego metalu (stop miedzi), odkryte przy szlamowaniu warstwy 41

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 41

Datowanie: wczesne średniowiecze

Nr inw.: 69/05

125.

Typ zabytku: Kawałek ołowiu

Opis: wrzecionowaty, wydłużony, kawałek ołowiu; z jednej strony płaski, z drugiej zaoblony; długość 8,2 cm, szerokość 1,0–1,9 cm, waga 63 g

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 3/06

126.

Typ zabytku: Okucie żelazne, fragment

Opis: fragmentarycznie zachowane okucie z blaszki żelaznej, ślady niewielkiego nitu; zachowana długość 3,6 cm, szerokość 1,2 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1–2

Datowanie: (?)

Nr inw.: 4/06

127.

Typ zabytku: Fragment przedmiotu z żelaza

Opis: fragment zniszczonego przedmiotu z żelaza, sztabkowaty; w przekroju prostokątny 0,7×0,5 cm; końcówka zaoblona, przecięta w 1/3 szerokości szczeliną, prawdopodobnie fragment, okucia, zawias (?)

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: nowożytność (?)

Nr inw.: 27/06

128.

Typ zabytku: Fragment stopionej blaszki

Opis: nieregularna płaska blaszka z cyny lub cynowego brązu, stopiona; ok. 1,5×1,4 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: (?)

Nr inw.: 29/06

129.

Typ zabytku: Fragment stopionego metalu

Opis: nieregularny fragment stopionego metalu, stop miedzi, zbliżony do trójkąta; wymiary przybliżone ok. 2,0×2,5×3,0 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: (?)

Nr inw.: 30/06

130.

Typ zabytku: Stopiony metal

Opis: Grudka stopionego metalu, stop miedzi; średnica ok. 1,0 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: I

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 39/06

131.

Typ zabytku: Stopiony metal

Opis: obły kawałek stopionego ołowiu; wymiary ok. 2,0×1,0 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 44/06

132.

Typ zabytku: Blaszka (fragment)

Opis: wielokątny kawałek blaszki ze stopu miedzi, widoczne ślady gięcia i cięcia; ok. 1,5×1,0 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: (?)

Nr inw.: 46/06

133.

Typ zabytku: Stopiony metal

Opis: obła grudka stopionego metalu, stop miedzi; ok. 1,5×0,7 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 48/06

134.

Typ zabytku: Stopiony ołów

Opis: dwa kawałki stopionego ołowiu, płaskie; bezkształtne, wymiary: 1. 4,0×3,0×0,5 cm; 2. 1,5×0,7×0,5 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 52/06

135.

Typ zabytku: Siekany kawałek metalu

Opis: na metryczce określony jako srebrny siekaniec, obecnie mocno pokryty produktami korozji miedzi, wydaje się, że jest to kawałek metalu ze stopu miedzi; ok. 1,5–1,3 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 29–30

Datowanie: wczesne średniowiecze

Nr inw.: 61/06

136.

Typ zabytku: Kawałki ołowiu (5 sztuk)

Opis: amorficzne kawałki ołowiu, pozostałości po przeróbce tego surowca;

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: pomarańczowo szare piaski pod warstwą gliny, poziom 102,40–102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XII w. (datowanie nawarstwień)

Nr inw.: 68/06

137.

Typ zabytku: Kawałek ołowiu

Opis: nieforemny, płaski, lekko wydłużony, wrzecionowaty kawałek wytopionego ołowiu, jedna z krawędzi płaska, lekko zaoblona; waga 39,308 g

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: spływowo piaski u podnóża wzniesienia, skupisko kości ludzkich, poziom 102,05 m n.p.m.

Datowanie: XI–XIII w. (datowanie nawarstwień)

Nr inw.: 71/06

138.

Typ zabytku: Kulka ołowiana

Opis: niewielka kulka odlana z ołowiu, lekko nieregularna z jednej strony; waga 3,903 g; średnica ok. 1,0 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: spływowo piaski u podnóża stoku wzniesienia, poziom poniżej 102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XII w. (datowanie warstwy)

Nr inw.: 79/06

139.

Typ zabytku: Blacha ołowiana

Opis: częściowo zwinięta blaszka ołowiana, pierwotnie zbliżona do prostokąta o wymiarach ok. 3,0×4,0 cm, grubość ok. 0,1 cm, waga 15,720 g

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: spływowe piaski u podnóża wzniesienia, poziom poniżej 102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XIII w. (datowanie nawarstwień)

Nr inw.: 80/06

140.

Typ zabytku: Kawałki ołowiu (6 sztuk)

Opis: amorficzne kawałki ołowiu, pozostałości po przeróbce tego surowca

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: spływowe piaski u podnóża stoku wzniesienia, poziom poniżej 102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XII w.

Nr inw.: 83/06

141.

Typ zabytku: Fragment ołowiu

Opis: amorficzny fragment ołowiu, pozostałości po przeróbce tego surowca

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: spływowe piaski u podnóża stoku wzniesienia, poziom poniżej 102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XII w. (datowanie warstwy)

Nr inw.: 88/06

5.17. Inne

142.

Typ zabytku: Krzemień – skałka (?)

Opis: odłupek krzemieny, trójkątny o zaoblonych rogach, powierzchnia górna popękana ze śladami licznych odbić, dolna powierzchnia gładka, ze śladem odbicia; zniszczona skałka do broni palnej (?); wymiary przybliżone 2,0×2,0×2,0 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: pradziejowe (?), nowożytność (?)

Nr inw.: 26/06

143.

Typ zabytku: Plomba ołowiana

Opis: plomba towarowa, okrągła, ołowiana, z jednej strony widoczny napis J NOWICKI, z drugiej KALISZ; średnica 1,1 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: współczesna (?)

Nr inw.: 40/06

144.

Typ zabytku: Plomba ołowiana

Opis: plomba ołowiana, okrągła o średnicy 1,3 cm, wysokość 0,4 cm; z jednej strony w centrum okrągła wypukłość średnicy 0,7 cm, z drugiej strony w centrum okrągłe zagłębienie średnicy 0,4 cm; dookoła niego napis I I P A H 2 T(?)6, otok z boku ząbkowany

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: współczesna (?)

Nr inw.: 41/06

145.

Typ zabytku: Kulka szrapnela

Opis: ołowiana kulka szrapnela, średnica 1,0 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: XX w.

Nr inw.: 43/06

146.

Typ zabytku: Krzemień (odłupki krzemienne)

Opis: cztery niecharakterystyczne kawałki krzemienia, śladów obróbki brak;

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 29–30

Datowanie: (?)

Nr inw.: 63/06

147.

Typ zabytku: Grot bełtu kuszy

Opis: skorodowany grot żelazny bełtu kuszy, ostrze czworokątne, w przekroju zbliżone do kwadratu tuleja obłamana; zachowana długość 6,0 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: strop warstwy szarych spływowych piasków, poziom 102,18 m n.p.m.

Datowanie: XII w. (?)

Nr inw.: 65/06

5.18. Gwoździe

148.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny, fragment

Opis: fragmentarycznie zachowany gwóźdź żelazny, długość 6,0 cm, przekrój prostokątny 0,7×0,2 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 2

Datowanie: ?

Nr inw.: 2/05

149.

Typ zabytku: Gwoździe żelazne (2 fragmenty)

Opis: fragmentarycznie zachowane: 1. gwóźdź żelazny, długość 8,0 cm, przekrój kwadratowy (?); 2. gwóźdź żelazny z łbem kwadratowym długość 2,3 cm, łeb 0,7×0,8 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 2

Datowanie: ?

Nr inw.: 5/05

150.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: zgięty pod kątem 90 stopni, gwóźdź żelazny, sztabkowy, prostokątny w przekroju 0,7×0,2 cm, długość 1,7 i 3,0 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 2

Datowanie: ?

Nr inw.: 8/05

151.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: gwóźdź żelazny, sztabkowy, prostokątny w przekroju 0,7×0,4 cm, długość 7,0 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 2

Datowanie: ?

Nr inw.: 9/05

152.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: gwóźdź żelazny, prostokątny w przekroju 0,7×0,2 cm, zagięty na czubku, długość 2,0 i 5,0 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 2

Datowanie: ?

Nr inw.: 10/05

153.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: gwóźdź żelazny z łbem, sztabkowy, w przekroju 0,7×0,2 cm, długość 5,0 cm, łeb młotkowy 2,0×0,4 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 3

Datowanie: ?

Nr inw.: 11/05

154.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: gwóźdź żelazny prostokątny w przekroju; długość 4,7 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 2

Datowanie: ?

Nr inw.: 13/05

155.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: gwóźdź żelazny, prostokątny w przekroju 0,7×0,2 cm, za-
gięty w górnej części; długość zachowana 1,2×5,5 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 4

Datowanie: ?

Nr inw.: 14/05

156.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: gwóźdź żelazny z łbem, kwadratowy w przekroju 0,7×0,2
cm, długość 2,0×1,3×0,3 cm, łeb młotkowaty 2,0×0,3 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 2

Datowanie: ?

Nr inw.: 15/05

157.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: gwóźdź żelazny prostokątny w przekroju 0,7×0,2 cm, dłu-
gość 6,7 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 3

Datowanie: ?

Nr inw.: 16/05

158.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: gwóźdź żelazny z łbem, sztabkowy, w przekroju 0,7×0,2
cm, długość 8,0 cm, łeb młotkowaty 2,4×0,2 cm, wysokość 0,7
cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 3

Datowanie: ?

Nr inw.: 18/05

159.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny (hufnal)

Opis: gwóźdź żelazny z łbem kwadratowym, kwadratowy
w przekroju 0,3×0,3 cm, długość 2,8 cm, łeb 0,7×0,7 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 3

Datowanie: ?

Nr inw.: 19/05

160.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: gwóźdź żelazny kwadratowy w przekroju 0,3×0,3 cm, długość 4,0 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 7

Datowanie: ?

Nr inw.: 22/05

161.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: gwóźdź żelazny kwadratowy w przekroju 0,3×0,3 cm, długość 7,2 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 4

Datowanie: ?

Nr inw.: 23/05

162.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: gwóźdź żelazny prostokątny w przekroju 0,7×0,2 cm, długość 6,3 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 3

Datowanie: XI–XII w. (?)

Nr inw.: 26/05

163.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: gwóźdź żelazny kwadratowy w przekroju 0,3×0,3 cm, długość 3,4 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 4

Datowanie: ?

Nr inw.: 30/05

164.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: gwóźdź żelazny prostokątny w przekroju 0,4×0,3 cm, długość 4,0 cm, zgięty w połowie długości kwadratowy łeb 0,4×0,4 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 3

Datowanie: ?

Nr inw.: 34/05

165.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: gwóźdź żelazny kwadratowy w przekroju 0,5×0,5 cm, długość 5,6 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 3

Datowanie: ?

Nr inw.: 35/05

166.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: gwóźdź żelazny prostokątny w przekroju 0,7×0,2 cm, długość 4,7 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 4

Datowanie: ?

Nr inw.: 36/05

167.

Typ zabytku: Gwoździak

Opis: gwoździak ze stopu miedzi czworokątny w przekroju, 0,2×0,2 cm, długość 1,7 cm, łeb owalny o średnicy ok. 0,3 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 3

Datowanie: wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 42/05

168.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: skorodowany gwóźdź żelazny, prostokątny w przekroju 0,7×0,3 cm, długość 6,3 cm

Lokalizacja: wykop XII

Warstwa: 5

Datowanie: Wczesne średniowiecze (?)

Nr inw.: 43/05

169.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: skorodowany, żelazny gwóźdź z łbem kwadratowym 1,4×1,4 cm, ostrze prostokątne w przekroju 0,2×0,6 cm, długość 3,5 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: (?)

Nr inw.: 6/06

170.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: skorodowany gwóźdź żelazny z młotkowatym łbem, długość 8,2 cm, łeb długość 2,0 cm, szerokość 0,8–0,4 cm, ostrze prostokątne w przekroju 0,7×0,2 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: (?)

Nr inw.: 17/06

171.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: skorodowany gwóźdź żelazny, zagięty na końcu, ok. 7,0 długości

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 1

Datowanie: (?)

Nr inw.: 24/06

172.

Typ zabytku: Gwoździe żelazne

Opis: cztery fragmenty żelaznych skorodowanych gwoździ

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: 2

Datowanie: (?)

Nr inw.: 58/06

173.

Typ zabytku: Gwóźdź żelazny

Opis: fragment żelaznego gwoźdźca albo nitu z płaską, szeroko rozklepaną główką; zachowana długość 1,9 cm; główka nieregularna zbliżona do prostokąta o wymiarach 1,2×0,7 cm

Lokalizacja: wykop XVII

Warstwa: spływowe piaski u podnóża stoku wzniesienia, poziom poniżej 102,10 m n.p.m.

Datowanie: XI–XII w. (datowanie warstwy)

Nr inw.: 87/06

Źródła

- Acta – *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*. Vol. 2, *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Gneznensis et Poznaniensis (1403-1530)*, Ulanowski Bolesław red., Kraków 1902.
- Bergenstrol 1835 – *Plan okrestnostej gorola Kališa instrumental`no snâtyj pod rukovodstvom General`nago Štaba Štaps Kapitana Bergenstrolâ / Plan des Environs de Kalisz le visous les ordres du Capitaine en second de l'Etat Majer Bergenstrole*. Sankt Pietierburg 1835.
- Bröcker 1802 – *Grundris von Kalischund der umliegenden Gegend, Plan miasta i przyległej okolicy zdjęty we wrześniu 1800 r.*, narysowany w sierpniu 1802 r. przez Ludwika Brockera w Berlinie. [Berlin 1802].
- Gall 2003 – Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*. Przeł. [z łac.] R. Grodecki, wstępem i przypisami opatrzył M. Plezia. Wrocław 2003.
- KDW I – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski obejmujący dokumenta tak już drukowane, jak dotąd nie ogłoszone, sięgające do roku 1400*, t. I, zawiera numera 1–616, lata 984–1287. Poznań 1877.
- KDW II – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski obejmujący dokumenta tak już drukowane, jak dotąd nie ogłoszone, sięgające do roku 1400*, t. II, zawiera numera 617–1292, lata 1288–1349. Poznań 1878.
- KDW IV – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski obejmujący dokumenta tak już drukowane, jak dotąd nie ogłoszone, sięgające do roku 1400*, t. IV, zawiera suplement. Poznań 1881.
- KDW XI – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. XI, zawiera suplementy (dokumenty nr 1700–2023 z lat 1225–1444) oraz erratę i indeksy do tomów VI–XI. Wyd. i oprac. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, T. Jurek, I. Skierska. Poznań 1999.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 9, nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego. Warszawa 1880–1914.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 15, cz. 2, nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego. Warszawa 1880–1914.
- Schneider 1794 – *Mapa biegu Prosny w okolicach Kalisza, ok. 1794 – Ausland*. Hydrograph. Karte Nr 6. Ober_Bau_Dep. Archiv. Plan von einemTheil des Prosna Stroms und den Niederungs Laendereyen vorlaengst der Hutung der Stadt Kalisch copired durchAug: Willh: Schneider Maastab von 300 Ruthen Rheinlaendisch. Berliner Hauptarchiv Allgem. Ks 5022 (numer przekreśl.). [Obecnie w:] Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin (Dahlem).

Wizytacje – *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku; Visitations bonorum archiepiscopatus nec non Capituli Gnesnensis Saeculi XVI*, Ulanowski Bolesław red., Kraków 1920.

Opracowania

- Andrzejewski Leon, Krzemień Kazimierz, Zwoliński Zbigniew. 2018. Zarys przyrodniczych i antropogenicznych uwarunkowań rozwoju systemów dolinnych i korytowych w Polsce. *Landform Analysis* 37: 17–51.
- Atlas 2021 – Sowina Urszula, Panecki Tomasz (red.), *Atlas historyczny miast polskich*, 6, *Wielkopolska*, 1, *Kalisz*. Toruń–Warszawa.
- Baranowski Tadeusz. 2016. Badania, postaci, odkrycia. 60 lat placówki archeologicznej PAN w Kaliszu. W: A. Kędziński (red.), *Wokół początków Kalisza. 60 lat Stacji Archeologicznej Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Kaliszu*, Warszawa–Kalisz 2016: 11–23.
- Baranowski Tadeusz. 2021. Przedlokacyjna przestrzeń Kalisza, W: *Atlas historyczny miast polskich*, 6, *Wielkopolska*, 1, *Kalisz*, U. Sowina, T. Panecki (red.), Toruń–Warszawa: 13–21.
- Baranowski Tadeusz. 2023a. Kaliski ośrodek grodowy w państwie Piastów. W: T. Baranowski, D. Cyngot (red.), *Gród Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu*. Origines Polonorum, t. XVII. Warszawa: 83–87.
- Baranowski Tadeusz. 2023b. Fazy rozwoju grodu. Zmiany zachodzące w przestrzeni grodu ujęte w fazy na podstawie analizy stratygrafii grodziska w Kaliszu na Zawodziu, W: T. Baranowski, D. Cyngot (red.), *Gród Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu*. Origines Polonorum, t. XVII. Warszawa: 101–104.
- Baranowski Tadeusz. 2023c. Cmentarzysko pogańskie i cmentarz przykościelny na grodzisku Kalisz-Zawodzie. W: T. Baranowski, D. Cyngot (red.), *Gród Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu*. Origines Polonorum, t. XVII. Warszawa: 183–187.
- Baranowski Tadeusz, Calderoni Gilberto, Preite Martinez Maria. 2009. The history of the medieval open settlement of Stare Miasto (Civitas Antiqua) at Kalisz (Great Poland) tracked by isotope chronology. *Archeologia Polski* 54(1): 67–82.
- Baranowski Tadeusz, Calderoni Gilberto, Żukowski Robert. 2023. Gród na Zawodziu w Kaliszu w świetle nowych wyników datowań 14C. W: T. Baranowski, D. Cyngot (red.), *Gród Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu*. Origines Polonorum, t. XVII. Warszawa: 107–112.
- Baranowski Tadeusz, Cyngot Dorota, Kędziński Adam, Miłek Sławomir, Wyczółkowski Dariusz, Ziąbka Leszek. 2004/2005. Badania wykopaliskowe na terenie Starego Miasta w Kaliszu w latach 2001–2004. *Rocznik Kaliski* 30: 39–92.
- Bisiecka Agata. 2023. *Kalisz-Stare Miasto. Cmentarzysko. Część 2. Antropologia*. Warszawa.
- Błoński Mariusz, Baranowski Tadeusz. 2023. Narzędzia złotnicze i inne ślady działalności złotniczej z grodziska na Zawodziu w Kaliszu, W: T. Baranowski, D. Cyngot (red.), *Gród Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu*. Origines Polonorum, t. XVII. Warszawa: 263–273.
- Boguszewicz Artur. 2015. Metalowe elementy pasów w późnym średniowieczu na Śląsku w świetle materiałów archeologicznych pochodzących z zamków. *Silesia Antiqua* 50: 133–201.

- Buko Andrzej. 1990. *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*. Wrocław.
- Buko Andrzej. 1997. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne przy kościele parafialnym św. Katarzyny i św. Stanisława. W: A. Buko (red.), *Kleczanów. Badania rozpoznawcze 1989–1992*. Warszawa: 101–119.
- Buko Andrzej. 1998. Ceramika i stratyfikacje terenów cmentarzyskowych. W: A. Buko (red.), *Studia z dziejów cywilizacji*. Warszawa: 125–130.
- Cyngot Dorota, Wyczółkowski Dariusz. 2023. Zabudowa mieszkalno-gospodarcza w obrębie grodu na Zawodziu. W: T. Baranowski, D. Cyngot (red.), *Gród Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu. Origines Polonorum*, t. XVII. Warszawa: 143–153.
- Dąbrowska Elżbieta. 2014. W kościele czy poza kościołem – lokalizacja pochówków w Polsce piastowskiej. *Acta Archaeologica Lodziensia* 60: 81–85.
- Dąbrowska Iwona. 1966. Wczesnośredniowieczny warsztat rogowiarsko-kamieniarski z Zawodzia w Kaliszu. *Archeologia Polski* 10/2: 713–722.
- Dąbrowska Iwona, Rauhutowa Jadwiga, Uzdowska Teresa. 1960. Materiały wczesnośredniowieczne z Kalisza i Piwonice. *Materiały wczesnośredniowieczne* V: 7–34.
- Dąbrowski Edward. 1956. Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych na terenie Kalisza w 1950 r. *Materiały Starożytne* 1: 179–182.
- Dąbrowski Krzysztof. 1956. Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych w okolicach Kalisza i wsi Piwonice pow. Kalisz w 1952 r. *Materiały Starożytne* 1: 173–176.
- Dąbrowski Krzysztof. 1962. Badania archeologiczne na Zawodziu (1959-1960). W: A. Gieysztor, K. Dąbrowski (red.), *Osiemnaście-wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, t. 3. Kalisz: 53–90.
- Dąbrowski Krzysztof, Stopiński Wojciech, Stupnicka Ewa. 1962. Początki i rozwój grodziska na Zawodziu w Kaliszu w świetle badań środowiska naturalnego. *Archeologia Polski* 7/2: 203–228.
- Dzieduszycki Wojciech. 1982. *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2 połowy X w. do połowy XIV w.* Wrocław–Warszawa.
- Dziennik 1956–1957 – Stare Miasto. Dziennik wykopalisk 1956-1957. Archiwum IAE PAN.
- Dziękowski Tomasz. 2017. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe i późnośredniowieczna osada wiejska. W: A. Hyrczała (red.), *Wielokulturowe stanowisko 3 w Czerniczynie w świetle badań archeologicznych w latach 1981-1985*. Hrubieszów: 94–189.
- Fetner Rafał A. 2023. Szczątki ludzkie ze stanowiska Kalisz-Zawodzie. W: T. Baranowski, D. Cyngot (red.), *Gród Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu. Origines Polonorum*, t. XVII. Warszawa: 189–197.
- Fritsche Jan. 1817. Kalisz [o Historii miasta]. W: *Na Popis Publiczny Uczniów Kaliskiego Korpusu Kadetów mający się odbywać w dniach 24go, 25go i 26go miesiąca Lipca Prześwietną Publiczność Imieniem Instytutu zaprasza Kommendant tegoż Korpusu*. Kalisz: 3–12.
- Gardawski Aleksander. 1956. Wyniki badań powierzchniowych osadnictwa nad rzeką Prosną na północ od Kalisza. *Materiały Starożytne* 1: 147–160.
- Gozdowski Marian. 1956. Wyniki badań powierzchniowych osadnictwa nad rzeką Prosną na południe od Kalisza. *Materiały Starożytne* 1: 161–172.
- Hilczerówna Zofia. 1956. *Ostrogi polskie z X–XIII wieku*. Poznań.

- Hlebionek Marcin. 2016a. Plomba tekstylna miasta Lejda. W: A. Kędzierski (red.), *Wokół początków Kalisza: 60 lat Stacji Archeologicznej Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Kaliszu*. Warszawa– Kalisz: 134–135.
- Hlebionek Marcin. 2016b. Plomba tekstylna, Czechy. W: A. Kędzierski (red.), *Wokół początków Kalisza: 60 lat Stacji Archeologicznej Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Kaliszu*. Warszawa– Kalisz: 154–155.
- Hlebionek Marcin. 2016c. Kalisz Plomba tekstylna, Anglia. W: A. Kędzierski (red.), *Wokół początków Kalisza: 60 lat Stacji Archeologicznej Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Kaliszu*. Warszawa– Kalisz: 174–175.
- Informator 1990. Kalisz-Stare Miasto osada i cmentarzysko AZP 66-38/?. *Informator Archeologiczny. Badania rok 1990*, Warszawa 1994: 78.
- Kędzierski Adam. 1991. Badania wczesnośredniowiecznego cmentarzyska na Starym Mieście w Kaliszu. *Kaliskie Zeszyty Muzealne* 2 (1/1991): 34–37.
- Kędzierski Adam. 2021. Znaleziska monet i mennictwo w średniowiecznym Kaliszu (Coin finds and coinage in medieval Kalisz). W: U. Sowina, T. Panecki (red.), *Kalisz*. R. Czaja (red.), *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. VI: *Wielkopolska*, z. 1. Toruń–Warszawa: 45–51 (52–58).
- Kędzierski Adam. 2023. Ceramika z grodziska na Zawodziu. Wstępna charakterystyka na przykładzie zabytków z „budynku z beczką” i wykopu 9C na majdanie. W: T. Baranowski, D. Cyngot (red.), *Gród Kalisz–Zawodzie we wczesnym średniowieczu*. Origines Polonorum, t. XVII. Warszawa: 201–233.
- Kędzierski Adam, Malarczyk Dorota, Wyczółkowski Dariusz. 2020. Recent Finds of Islamic Coins from the Old Town and Zawodzie Districts in Kalisz. *Notae Numismatae — Zapiski Numizmatyczne* 15: 211–233.
- Kędzierski Adam, Wyczółkowski Dariusz. 2016. Stare Miasto Kalisz. 60 lat badań Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, W: A. Kędzierski (red.), *Wokół początków Kalisza. 60 lat Stacji Archeologicznej Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Kaliszu*. Warszawa–Kalisz: 81–103.
- Khamaiko Natalia, Zhurukhina Olena, Nesterovskyi Victor. 2023. In replaced beauty: amethyst and fluorite early Rus' jewellery, W: M. Petrinc (red.) *6th International Scientific Symposium in honour of Stjepan Gunjača. Political and Social Structures in Early Medieval Central, South and Eastern Europe (9th – 15th centuries)*. *Archaeological and historical evidence*. Split: 20–21
- Kollinger Karol. 2023. Historia poszukiwań w Kaliszu miejsca pochówku Mieszka III Starego. W: T. Baranowski, D. Cyngot (red.), *Gród Kalisz–Zawodzie we wczesnym średniowieczu*. Origines Polonorum, t. XVII. Warszawa: 35–51.
- Kóčka-Krenz Hanna. 1971. Esowate kabłączki skroniowe z terenu Polski północnozachodniej, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 22: 97–143.
- Kóčka-Krenz Hanna. 1993. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- Kóčka-Krenz Hanna. 2014. Wczesnośredniowieczna biżuteria zachodniosłowiańska, *Studia Lednickie* XIII: 27–38.
- Krzyżanowski Stanisław. 1890. Dyplomy i kancelaria Przemysława II studium z dyplomatyki polskiej 13 wieku. *Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydział Filologiczny i Historyczno-Filozoficzny* 8(1890): 122–192.

- Kühne Hartmut. 2012. Pilgerzeichen auf Glocken des 15. und frühen 16. Jahrhunderts. Das Rheinland als Pilgerlandschaft und Transitraum. W: H. Brall-Tuchel (red.), *Wallfahrt und Kulturbegegnung. Das Rheinland als Drehscheibe spätmittelalterlicher Pilgerreisen*. Erkelenz: 49–87.
- Lalik Tadeusz. 1956. Stare miasto w Łęczycy. Przemiany w okresie poprzedzającym lokację — schyłek XII i początek XIII wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 4 (4): 631–678.
- Łastowiecki Mateusz. 1989. Stratygrafia i chronologia Ostrowa Lednickiego. *Studia Lednickie*. I: 17–70.
- Łuka Jan Leon, Dąbrowski Edward. 1948. Nowe materiały do pradziejów powiatu kaliskiego: część I. *Przegląd Archeologiczny* 8, z. 1 (1948/1949): 5–30.
- Makarov Nikołaj Andriejewicz. 1992. Drevnieruskije amuliety-toporiki. *Rossijskaja Archeologija* 2: 41–56
- Miciak Magda. 2017. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Gieczu, stan. 10. Wstępne wyniki badań. *Studia Lednickie* XVI: 39–59.
- Młynarska Kaletynowa Marta. 2013. W sprawie kościoła Panny Marii w Kaliszu i podziału miasta na dwie parafie w 1303 roku. W: T. Baranowski, A. Buko (red.), *Kalisz na przestrzeni wieków. Konferencja naukowa pod przewodnictwem prof. dr hab. Henryka Samsonowicza*. Kalisz: 201–212.
- Młynarska Kaletynowa Marta. 2018. Źródła pisane w archeologii (na przykładzie badań nad średnio-wiecznymi miastami). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 66 (2): 177–181.
- Pankiewicz Aleksandra, Siemianowska Sylwia, Sadowski Krzysztof. 2017 Wczesnośredniowieczna biżuteria szklana z głównych ośrodków grodowych Śląska (Wrocław, Opole, Niemcza), *In Pago Silensi : wrocławskie studia wczesnośredniowieczne* 3. Wrocław.
- Piszczysłowa Piotr. 2014. Geologia i ewolucja doliny Proсны w rejonie Kalisza w świetle analizy litologiczno-strukturalnej osadów. *Archiwum Instytutu Inżynierii Lądowej* 17: 51–60.
- Rębkowski Marian. 2007. *Chryścianizacja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne*. Szczecin.
- Rodzińska-Chorąży Teresa, Węclawowicz Tomasz. 2023. Kościół św. Pawła na Zawodziu w Kaliszu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych i historyczno-artystycznych z lat 1991–1992. W: T. Baranowski, D. Cyngot (red.), *Gród Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu. Origines Polonorum*, t. XVII. Warszawa: 161–181.
- Rzeźnik Paweł. 1995. *Ceramika naczyniowa z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w X–XI wieku*. Wrocław.
- Silnicki Tadeusz. 1927. *Organizacja archidiakonatu w Polsce*. Lwów.
- Skierska Izabela. 2004. Konflikty międzyparafialne w późnośredniowiecznym Kaliszu. *Roczniki Historyczne* 70: 145–166.
- Sowina Urszula. 2021. Kalisz. Mapa biegu Proсны w okolicach Kalisza, ok. 1794. W: *Atlas historyczny miast polskich, 6, Wielkopolska, 1, Kalisz*, U. Sowina, T. Panecki (red.), Toruń–Warszawa: 196.
- Sowina Urszula, Związek T., Panecki Tomasz. 2017. Kalisz w połowie XVI w. W: K. Chłapowski, M. Słoń (red.), *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w. Wielkopolska w drugiej połowie XVI w., Część II. Komentarz. Indeksy*. Warszawa: 313–332.
- Splitt Jerzy Aleksander. 2021. Kalisz. Plan miasta i przyległej okolicy Ludwika von Bröckera z 1802 r. W: *Atlas historyczny miast polskich, 6, Wielkopolska, 1, Kalisz*, U. Sowina, T. Panecki (red.). Toruń–Warszawa: 196.
- Starkel Leszek. 2002. Change in the frequency of extreme events as the indicator of climatic change in the Holocene (in fluvial systems). *Quaternary International* 91: 25–32.

- Stawecki Edward. 1858. *Album Kaliskie*. Kalisz.
- Stupnicka Ewa. 1998. Grodzisko na Zawodziu na tle rozwoju koryta Proсны. W: T. Baranowski (red.), *Kalisz wczesnośredniowieczny. Materiały z Sesji, Kalisz 15 czerwca 1998*. Kalisz: 29–38.
- Stupnicka Ewa. 2023. Przemiany geomorfologii terenu grodziska na Zawodziu w Kaliszu. W: T. Baranowski, D. Cyngot (red.), *Gród Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu*. OriginesPolonorum, t. XVII. Warszawa: 75–79.
- Stupnicka Ewa, Baranowski Tadeusz, Bender Witold. 2006. Wpływ czynników klimatycznych na procesy osadnicze w dolinach rzek środkowej Polski w okresie rzymskim i we wczesnym średniowieczu. *Archeologia Polski* 51/1–2: 93–120.
- Suchodolski Stanisław. 1973. *Mennictwo polskie w XI i XII wieku*. Wrocław.
- Suchodolski Stanisław. 1997. Tadeusza Wolańskiego zwycięstwo z za grobu, czyli nowy typ denara Bolesława Chrobrego. W: M. Głosek (red.), *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*. Łódź: 265–273.
- Szczurek Tadeusz, Paszkiewicz Borys, Tabaka Arkadiusz, Bogucki Mateusz, Ilisch Peter, Malarczyk Dorota. 2017. *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Grosspolen, Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar*, 1, M. Bogucki, P. Ilisch, S. Suchodolski red. Warszawa.
- Trawkowski Stanisław. 1962. Geneza regionu kaliskiego. W: A. Gieysztor, K. Dąbrowski (red.), *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 3. Kalisz: 7–51.
- Trzeciecki Maciej. 2005. Znaleźiska ceramiki w grobach na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach szkieletowych na ziemiach polskich. *Študijne Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied* 38: 53–70.
- Uzdowska Teresa. 1954. Badania archeologiczne na Starym Mieście w Kaliszu w 1953 roku. *Wiadomości Archeologiczne* 20, z. 3: 296–297.
- Uzdowska Teresa. 1960. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Starym Mieście w Kaliszu. *Sprawozdania Archeologiczne* 5: 169–171.
- Wyczółkowski Dariusz. 2021a. Kaliskie kościoły we wczesnym średniowieczu, W: *Atlas historyczny miast polskich*, 6, *Wielkopolska*, 1, Kalisz, U. Sowina, T. Panecki (red.). Toruń–Warszawa: 31–37.
- Wyczółkowski Dariusz. 2021b. Średniowieczny kościół Świętego Wojciecha na Zawodziu w Kaliszu — badania i interpretacje. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 69(2): 143–160.
- Wyczółkowski Dariusz. 2023a. Rozwój fundacji kościelnych w ośrodku kaliskim we wczesnym średniowieczu. W: T. Baranowski, D. Cyngot (red.), *Gród Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu*. Origines Polonorum, t. XVII. Warszawa: 89–97.
- Wyczółkowski Dariusz. 2023b. System obrony stałej grodu Kalisz-Zawodzie. W: T. Baranowski, D. Cyngot (red.), *Gród Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu*. Origines Polonorum. t. XVII. Warszawa: 115–141.
- Zoll-Adamikowa Helena. 1971. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, cz. 2. Analiza*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Kalisz-Stare Miasto. Cemetery

Summary

The work presents the results of research conducted at a multi-phased early-medieval site located in Stare Miasto district of the city of Kalisz. The area of Stare Miasto was subject to an extensive program of field exploration conducted over the course of many years by the teams of archaeologists from the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences (former Institute of Material Culture History). Stare Miasto is a village located in the direct vicinity of the fortified settlement of Kalisz whose beginnings are traced back to the 9th c. The human activity at Stare Miasto was directly connected with the stronghold and its phases of development. The village was established already in the tribal phase, roughly half kilometre north of Kalisz, on several sandy hills in the Prosna River valley, within the arms of the meandering river. As the archaeological data suggest, the most intensive phase of development of Stare Miasto happened from the mid-11th to the 13th c. It was stopped by the unfavourable climate change and the rising level of water which limited the available settlement space.

The site known as Stare Miasto Cmentarzysko (Graveyard) is located at the southern edge of the settlement, at the direct vicinity of the fortified centre of Kalisz. Exploration was carried out there in 1990, and then again in 2004-2006. The exploration uncovered a destroyed early-mediaeval graveyard. The research also yielded multiple objects proving earlier usage of the area.

The graveyard, according to the findings presented in the publication, was established relatively late, in the 2nd half of the 12th century at the earliest. It seems that its creation was directly linked with the construction of the church of St. Paul in Kalisz and the changes to the stronghold itself. The graveyard occupied the south-western part of the hill bordered by the arms of Prosna river. The earliest phase of usage of that area is connected with the first phase of the stronghold in Kalisz and was dated for the 10th c. on the basis of found pottery and fragments of dirhams. Workshops and houses were built in the central part of the hill in the 11th-12th c. No objects from that period have been found in the area later occupied by the graveyard. However, the cultural layer has yielded much material of similar dating, proving the direct vicinity of objects from that period.

The site was destroyed in the 14th c. by a flood, which is confirmed by the results of stratigraphic analysis and dating of discovered artefacts. The rising level of water significantly eroded the riverbank sections of the hill and caused partial blurring of the site. The stratigraphy of layers uncovered during the exploration shows two more stages of terrain damage. The first one, also dated for the 14th c., is another flooding caused by Prosna and further erosion of the hill surface and slopes. The second one is dated for the modern era and is connected with the agricultural use of the area which was significantly levelled at that time and the graves were destroyed by heavy ploughing, which brought human skeletal remains to the surface. Those were then gathered and reburied in ossuaries.

All information regarding the archaeological research conducted at the site is presented in Chapter 4.

The presented work is the first volume of a planned series of publications presenting the results of research conducted in Stare Miasto. Due to that the first chapters were used to introduce the scope of the works. The first one presents the history of Stare Miasto contrasted with the settlement in the fortified area of Kalisz-Zawodzie. The settlement's history was shown on the basis of written sources and the analysis of the results of archaeological research conducted in the area of the fortified settlement in Kalisz. Chapter two presents the topography of the area and the changes it underwent in the early middle ages. This work was based on the analysis of previous environmental studies and observations made during the archaeological survey. The third chapter presents the history of archaeological research in Stare Miasto. Excavations carried out between 1953 and 1957 and then from 2001 to 2020 were preceded by surface surveys. The results of the work at the Stare Miasto Cmentarzysko site are discussed in Chapter Four. It describes the successive research seasons and their results. This is followed by a presentation of the successive phases of use of the site based on stratigraphy, analysis of historic materials and C¹⁴ dating. It concludes with a catalogue of historic materials. The archaeological study is complemented by a study of the anthropological and archaeozoological materials acquired during the site investigations. These are presented in the second part prepared by Agata Bisiecka.

Już w latach 50. XX wieku przeprowadzono pierwsze badania rozpoznawcze na Starym Mieście w Kaliszu. Przebadano wtedy siedem wykopów założonych w różnych częściach osady. Po latach, w 2001 roku, na Stare Miasto powrócili archeolodzy, badając jedną z ważniejszych osad we wczesnośredniowiecznej Polsce. Wyniki prac archeologicznych, prowadzonych w terenie przez ekipę IAE PAN w ramach współpracy z Miastem Kalisz przerosły oczekiwania dotychczasowych badaczy Kalisza. W trakcie badań prowadzonych do 2020 roku rozpoznano częściowo chronologię i topografię rozległej i bogatej osady rzemieślniczo-handlowej. Łącznie przebadano 58 wykopów założonych w kilkunastu miejscach na terenie Starego Miasta o powierzchni łącznej ponad 30 arów. Większość odsłoniętych obiektów, nawarstwień i materiałów zabytkowych pozyskanych w trakcie badań datowana jest na okres X-XIII wieku. W niniejszej publikacji zaprezentowane zostały wyniki badań prowadzonych na terenie stanowiska Stare Miasto Cmentarzysko. Znajdowało się ono na terenie działki przy ulicy Bolesława Pobożnego 44 w jej części przylegającej do ulicy Henryka Brodatego. Prace w tym rejonie, zaczęte w 1990 roku, kontynuowano w latach 2004-2006. Pozwoliły one na rozpoznanie zniszczonego cmentarza szkieletowego. Dodatkowo uzyskano materiały umożliwiające odtworzenie topografii południowej części osady staromiejskiej.

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
INSTYTUT

~~FP~~ ~~IAE~~ ~~PAN~~

FUNDACJA PRZYJACIÓŁ INSTYTUTU ARCHEOLOGII I ETNOLOGII POLSKIEJ AKADEMII NAUK

Pomorski Uniwersytet Medyczny
w Szczecinie

ISBN: 978-83-66463-90-5
DOI: 10.23858/Waw/k/008